

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 19320-9120 ПР
від 05.07.2012

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО

5
2016

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джу́жа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 2 від 27.10.2016 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гирько С.І. – доктор юридичних наук, професор
(Російська Федерація);
Джу́жа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнїн В.А. – доктор юридичних наук, професор
(Сполучені Штати Америки);
Хюльшерстер Штефан – доктор юридичних наук,
професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернїй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук
України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АГАФОНОВА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
народний депутат України
(Верховна Рада України)

УДК 342:340.111.5

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОЧАТКОВИХ ПРОЦЕДУР І СТАДІЙ
КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ**

У статті розглядаються актуальні питання початкових процедур і стадій конституційного реформаційного процесу. Досліджується важлива категорія конституційної реформи – мотивація та вплив на неї політичної складової. Аналізується стадія конституційної (законодавчої) ініціативи.

Ключові слова: конституційна реформа, конституційний реформаційний процес, конституційний процес, процедури і стадії.

В статье рассматриваются актуальные вопросы начальных процедур и стадий конституционного реформационного процесса. Исследуется важная категория конституционной реформы – мотивация и влияние на нее политической составляющей. Анализируется стадия конституционной (законодательной) инициативы.

Ключевые слова: конституционная реформа, конституционный реформационный процесс, конституционный процесс, процедуры и стадии.

The article deals with topical issues of early procedures and stages of constitutional reform process. Studies the important category of constitutional reform – motivation and influence on it of the political aspect. Analyzes the stage of constitutional (legislative) initiative.

Key words: constitutional reform, constitutional reform process, the constitutional process, procedures and stages.

Вступ. Складний і суперечливий перебіг конституційної реформи з часу проголошення незалежності України, що супроводжувався черговістю конституційних змін і відсутністю консенсусу в суспільстві, виявив проблему концептуальних засад конституційного будівництва Української держави.

Варто відзначити, що, попри увагу, що зростає, до проблеми конституційної реформи вчених-конституціоналістів, таких як А.Р. Крусян, О.Л. Копиленко, М.В. Оніщук, Х.В. Приходько, С.А. Савченко, А.О. Селіванов, О.В. Скрипнюк, П.Б. Стецюк, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін., окремі її аспекти потребують наукового вирішення.

Постановка завдання. У статті ми зосередимо нашу увагу на одному з важливих питань конституційної реформи – початкових процедурах і стадіях конституційного реформаційного процесу; розглянемо проблемні аспекти цього питання й запропонуємо шляхи їх вирішення.

Результати дослідження. Перш ніж розпочати дослідження особливостей процедур, стадій, провадженнь конституційного реформаційного процесу, варто звернути увагу на те,

що їх види залежать від обсягу реформування та форми внесення змін до Конституції. За змістом чинної Конституції України й Регламенту Верховної Ради України, таких форм можна визначити три: 1) унесення змін до Конституції України, крім розділів I, III, XIII; 2) унесення змін до Конституції України, що стосуються розділів I, III, XIII; 3) унесення змін до Конституції України, що включають як розділи I, III, XIII, так і будь-які інші розділи.

Коли ведемо мову про внесення змін до Конституції України, це може означати таке: додавання чи виключення (скасування) нових розділів, статей, норм, упорядкування – прийняття нової редакції Конституції, повне оновлення – прийняття нової Конституції, що передбачає системні зміни у взаємовідносинах держави, громадянина й суспільства, форми держави загалом, визначення нових конституційних цінностей, пріоритетів, суттєвих змін у державній правовій політиці.

Конституційна реформа передбачає варіативність моделей перетворення конституції. Для кожної моделі перетворення конституції законодавством має бути визначено систему (набір) відповідних конституційно-правових процедур і стадій, що характеризується певною специфічністю. Стадією конституційного реформаційного процесу може бути як окрема процедура, так і їх сукупність.

Перш ніж розглянути початкові процедури і стадії конституційного реформаційного процесу за змістом Конституції України та чинного законодавства України, визначимося з основними термінами.

У юридичній літературі під конституційно-правовою процедурою розуміють «різновид юридичної процедури, який спрямований на досягнення конституційно-правового результату, що виражається у формуванні конституційно-правових норм, утворенні або припиненні існування суб'єктів конституційного права, попередженні правопорушень у конституційно-правовій сфері або у виникненні, реалізації, зміні або припиненні певного конституційного правовідношення» [1, с. 8].

Ґрунтуючись на нормативному підході, конституційні процедури розглядають як «сукупність процесуальних норм, що визначають конкретний порядок здійснення (виконання) передбачених законом дій, прийняття відповідними суб'єктами рішень, які забезпечують реалізацію прав і обов'язків учасників конституційних правовідносин на відповідних стадіях конституційного процесу» [2, с. 270].

Як слушно наголошено в науковій літературі, «специфіка конституційно-правових процедур проявляється у тому, що всі вони покликані визначити найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої, правозастосовної, установчої та контрольної діяльності в конституційній сфері регулювання суспільних відносин, тим самим сприяючи ефективному і справедливому досягненню результату, передбаченому відповідними матеріальними нормами конституційного права; процедурні приписи, як правило, адресуються суб'єктам владних відносин, що багато в чому визначається самою специфікою конституційного права як такого; ці процедури спрямовані на досягнення результату, що має публічний, конституційно-правовий характер» [1, с. 9].

Якщо ведемо мову про процедури, пов'язані з унесенням змін до Конституції України, то кожна окрема з них, спрямована на досягнення «свого» результату, своєї мети, та в комплексі, в системі мають забезпечити запланований результат – упровадження реформи й її подальшу реалізацію.

Конституційний реформаційний процес загалом – це правотворчий процес, але за формою він може поєднувати законотворчий і законодавчий процеси, референдумний процес, конституційно-юрисдикційний.

Як правотворчий конституційно-реформаційний процес характеризується, по суті, певним набором етапів, стадій і процедур.

У теорії права визнається, що перший етап правотворення, правотворчого процесу характеризується дією об'єктивних факторів і являє собою підготовчу, передпроектну стадію правотворчості. На цій стадії суттєвими є два моменти. Перший пов'язаний із формуванням «юридичного мотиву про необхідність унесення змін у чинну систему права, що відбува-

ється на рівні правосвідомості в результаті виявлення волі народу (колективу), об'єктивно зумовленої потребами його соціального життя». Другий (правотворча ініціатива) – обґрунтування юридичної значимості правової регламентації, тобто видання нормативно-правового акта [3, с. 477–478].

Мотивація конституційної реформи в Україні об'єктивно сформувалася з набуттям Україною незалежності в 1991 р. Але як певна стадія, як передпроектний етап не вичерпала себе донині. Мотивація як категорія конституційної реформи набуває все більшого значення. «Мотивація відображає формування об'єктивних передумов внесення не тільки змін, але й доповнень до чинної Конституції і відображає сукупність підходів до конституційних перетворень як самостійної стадії. Мотивація відноситься до об'єктивних категорій конституційної модернізації, оскільки розкриває причини суспільної необхідності у розробці Концепції змін до Основного Закону України. Мотивація підтверджує чи відхиляє наявність несприятливих тенденцій для суспільного розвитку, для зміцнення держави, що виводить на рівень суспільно-політичної потреби початок процесу конституційних змін. Мотивація, як важлива його стадія, дозволяє усвідомити суспільству причини несприятливих тенденцій, а також виникнення соціальної потреби у їх подоланні. Отже, не можливо обійтися без мотивації, яка має невичерпний ресурс і здатна показати залежність негативних соціальних тенденцій від досконалості впливу Конституції на найбільш суттєві суспільні відносини» [4].

Розглядаючи проблему мотивації конституційної реформи, А.О. Селіванов зазначає, що «існуючий ризик зайнятися створенням «нового права» в нормах конституції позбавлено самої основи, оскільки чинна Конституція відображає в основному реалії суспільних відносин і політична складова має знаходитися осторонь» [4].

Водночас саме політична складова формує мотивацію конституційної реформи. Маючи на меті заволодіння владою (під час виборів) кожна політична сила пропонує і прагне реалізувати свій проект розвитку суспільства й держави (утвердження своєї влади). В умовах перехідного типу держави, незрілої демократії та несформованої еліти завжди існує небезпека як обґрунтування, так і започаткування конституційної реформи виходячи з позицій вузької політичної доцільності провладних політичних сил. Прагнучи розвивати правову державу, влада має шукати мотивацію конституційної реформи виключно в потребах суспільства, його розвитку й зміцнення держави, що передбачає обов'язкове залученням різноманітних суспільних і громадських інститутів до реформаційних процедур. Це єдиний шлях до забезпечення своєї легітимності й легітимності запроваджуваних конституційних новацій.

Формування юридичного мотиву про необхідність здійснення конституційної реформи як стадія законотворчості має соціальний зріз і потужний політичний інструментарій, а тому потребує зваженого наукового підходу і стійкого громадянського (політичного) консенсусу.

Щодо нормативного змісту, то він не є чітко визначеним. Опосередковано юридичний мотив відображається в програмних документах вищих органів держави (представницького характеру) – Президента України та Верховної Ради України.

Про потребу здійснення конституційної реформи заявляли у своїх виборчих документах усі ключові політичні партії і їх лідери. Конституційна реформа визначена серед численних інших реформ у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженій Указом Президента України від 15.01.2015 № 5/2015 [5]. Конституційна реформа є одним із пунктів плану, визначеного в Коаліційній угоді парламенту восьмого скликання [6], Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Постановою Верховної Ради України від 04.04.2016 № 1099-VIII [7], і Плані законодавчого забезпечення реформ, схваленому Постановою Верховної Ради України від 04.06.2015 № 509-VIII [8]. Отже, конституційна реформа з політичної площини стартує як юридичний мотив (державна воля).

Наступна передпроектна стадія конституційного реформаційного процесу – стадія конституційної (законодавчої) ініціативи.

Згідно зі змістом розділу XIII Конституції України, стадія конституційної (законодавчої) ініціативи видається чіткою і зрозумілою. Суб'єктами конституційної законодавчої

ініціативи є Президент України й відповідна кількість народних депутатів України: якщо мова йде про внесення змін до Конституції України, крім розділів I, III, XIII, – це не менш як третина народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, тобто не менш як 150 народних депутатів, а якщо мова йде про внесення змін до розділів Конституції, включаючи I, III, XIII, то кількість народних обранців має бути не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України, тобто не менш як 300 народних депутатів.

Формою конституційної законодавчої ініціативи, за змістом розділу XIII Конституції України, може бути законопроект про внесення змін до Конституції України. Адресатом такої ініціативи є Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції України).

Але правове регулювання стадії підготовки законопроекту в українській історії конституціоналізму досі мало ситуативний характер і було досить лаконічним.

Так, згідно з положенням про Національну конституційну раду (2007) [9], на цей орган було покладено завдання підготовки концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України. Процедура підготовки концепції і проекту нової редакції Конституції України хоча й не були виписані в зазначеному Положенні, але видаються визначеними під час аналізу основних завдань цього органу. Першим етапом було формування конституційної ради, затвердження її персонального складу.

Основною організаційною формою Національної ради були визначні засідання. Рішення Національної ради приймалися шляхом голосування. Рішення вважалося прийнятими, якщо за нього проголосувала більшість присутніх на засіданні членів Національної ради. Голос голови Національної ради був вирішальним. Рішення Національної ради оформлювалося протоколом, який підписував секретар Національної ради. Рішення Національної ради в разі потреби могли бути запроваджені актами Президента України.

Робота самої Національної ради мала відбуватися за такими основними процедурами: 1) підготовка пропозицій щодо концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та основних положень проекту нової редакції Конституції України; 2) забезпечення громадського обговорення пропозицій щодо концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та основних положень проекту нової редакції Конституції України за участю відомих громадських діячів, провідних фахівців у галузі конституційного права, у сфері суспільно-політичних наук, представників правозахисних громадських організацій та інших об'єднань громадян; 3) узагальнення внесених під час громадського обговорення пропозицій і підготовка з їх урахуванням проекту нової редакції Конституції України; 4) здійснення заходів щодо проведення експертизи проекту нової редакції Конституції України Європейською комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія), відповідними органами міжнародних організацій; 5) забезпечення ознайомлення широких кіл громадськості з проектом нової редакції Конституції України шляхом його опублікування в засобах масової інформації, роз'яснення положень проекту.

Аналогічно були визначені етапи розробки законопроекту про внесення змін до Конституції України згідно з Положенням про конституційну асамблею (2012) [10] і більш лаконічно в Положенні про конституційну комісію (2015) [11].

Ми не будемо вести мову про результативність роботи будь-якого із цих органів, підкреслимо лише позитивне значення самої ідеї спеціального організаційного і процедурного забезпечення стадії конституційного нормопроєктування, що сприяє посиленню гарантій публічності такого процесу, його відкритості й легітимності.

Найбільш повно стадія конституційного нормопроєктування може бути реалізована за умови здійснення законотворчих робіт загальнонаціональним представницьким органом – конститувантою, що вимагає відповідного законодавчого забезпечення.

У науковій юридичній літературі питання необхідності унормування конституційно-правового статусу установчої влади порушувалося багатьма вченими [12; 13; 14]. Ми під-

тримуємо пропозицію вчених щодо необхідності прийняття спеціальних законів із питань установчої влади, в тому числі на рівні конституційного та органічного закону, стосовно формування й унормування правового статусу установчих зборів в Україні.

За змістом процедури розгляду Верховною Радою України законопроектів про внесення змін до Конституції України, яка визначена загалом у главі 26 Регламенту Верховної Ради України, окрім власне законопроекту про внесення змін до Конституції України, передбачається право народних депутатів України подавати також пропозиції й поправки до законопроекту, а також пропозиції щодо порядку та результатів їх розгляду (подаються в загальному порядку), як це впливає зі ст. 142 Регламенту Верховної Ради України.

Загалом подання законопроекту про внесення змін до Конституції України, пропозицій і поправок до них можна вважати окремою процедурою законодавчої ініціативи. За змістом ст. 143 Регламенту Верховної Ради України, суб'єкт права подання (ініціатор подання) до Верховної Ради законопроектів про внесення змін до Конституції України (пропозицій і поправок) подає їх до Верховної Ради України з письмовим поданням за своїм підписом (підписами), при цьому підпис народного депутата не відкликається. Регламент зобов'язує ініціаторів розділяти законопроекти про внесення змін до Конституції України залежно від обсягу, тобто якщо передбачається внесення змін до розділів I, III, XIII та інших розділів Конституції України, мають подаватись два окремі законопроекти (пов'язані законопроекти). При цьому подання до Верховної Ради законопроекту про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України супроводжується одночасним поданням і законопроекту, яким передбачається виділення коштів із Державного бюджету України на проведення всеукраїнського референдуму щодо змін до Конституції України.

Законом допускається подання до Верховної Ради України альтернативних законопроектів щодо внесення змін до Конституції України, але лише протягом 14 днів після надання депутатам законопроекту про внесення змін до Конституції України (п. 9 ст. 143 Регламенту Верховної Ради України).

Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути відкликаний за письмовим зверненням ініціатора його подання до включення до порядку денного сесії або до направлення звернення до Конституційного Суду України за згодою Верховної Ради України чи знятий із розгляду (ст. 144 Регламенту Верховної Ради України).

Після реєстрації законопроекту в апараті Верховної Ради України розпочинається процедура підготовки до розгляду питання про включення законопроекту про внесення змін до Конституції України до порядку денного сесії Верховної Ради України та про порядок продовження роботи над ним, визначена ст. 145 Регламенту Верховної Ради України.

Наступна процедура – розгляд Верховною Радою України питання про включення законопроекту про внесення змін до Конституції України до порядку денного сесії Верховної Ради України та про порядок продовження роботи над ним.

На пленарному засіданні, приймаючи рішення про включення законопроекту (одного з альтернативних), обох пов'язаних законопроектів до порядку денного сесії, Верховна Рада України вирішує, зокрема, питання про таке: 1) підготовку питання щодо прийняття постанови про звернення до Конституційного Суду України щодо законопроекту про внесення змін до Конституції України; 2) опублікування законопроекту для всенародного обговорення в строк до прийняття постанови про звернення до Конституційного Суду України щодо законопроекту про внесення змін до Конституції України; 3) направлення законопроекту на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення наукового пошуку чи дослідження в строк до прийняття постанови про звернення до Конституційного Суду України щодо законопроекту про внесення змін до Конституції України; 4) відкладення прийняття постанови про звернення до Конституційного Суду України щодо законопроекту про внесення змін до Конституції України до настання певних обставин чи здійснення певних дій.

Згідно з п. 8 ст. 146 Регламенту Верховної Ради України, якщо рішення про опублікування законопроекту для всенародного обговорення не прийнято, законопроект підлягає опублікуванню в офіційних друкованих виданнях для відома громадян і може бути опублі-

кований в інших друкованих виданнях. При цьому повинні бути вказані всі розробники законопроектів (чи його структурних частин), а також ініціатор його подання до Верховної Ради.

Відповідно до п. 9 ст. 146 Регламенту Верховної Ради України, у разі включення законопроектів до порядку денного сесії Верховна Рада України може прийняти рішення про створення тимчасової спеціальної комісії як головної для продовження роботи над законопроектом про внесення змін до Конституції України.

Висновки. Ураховуючи суперечливу практику внесення змін до Конституції України й недосконалість правового регулювання відповідних конституційних процедур, можемо констатувати, що очевидно є потреба в більш чіткому регулюванні конституційного реформаційного процесу в Україні. Наразі ж наголосимо на доцільності закріпити в нормах Регламенту Верховної Ради України обов'язковість створення тимчасової спеціальної комісії, якщо відповідний законопроект передбачає внесення змін до різних розділів Конституції України. Така вимога може бути альтернативою запропонованого нами в попередніх дослідженнях створення спеціального парламентського комітету. Опрацювання законопроектів в одній спеціальній комісії з правами головного комітету сприятиме більш системному його опрацюванню, оскільки будь-які «точкові» реформи Конституції України не повинні порушувати системність її норм.

Список використаних джерел:

1. Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О.П. Євсєєв. – Х., 2008. – 18 с.
2. Теліпко В.Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право : [навчальний посібник] / В.Е.Теліпко. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : [учебник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2005. – 840.
4. Селіванов А. Мотивація сучасної конституційної модернізації в Україні / А. Селіванов // Голос України. – 2012. – № 111. – С. 4.
5. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
6. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» у Верховній Раді України восьмого скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>.
7. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України : Постанова Верховної Ради України від 14.04.2016 № 1099-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 18. – Ст. 208.
8. Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні : Постанова Верховної Ради України від 04.06.2015 № 509-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 31. – Ст. 297.
9. Про Національну Конституційну раду : Указ Президента України від 27.12.2007 № 1294/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1294/2007>.
10. Про Конституційну Асамблею : Указ Президента України від 17.05.2012 № 328/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/328/2015>.
11. Про Конституційну Комісію : Указ Президента України від 03.03.2015 № 119/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/119/2015>.
12. Ющик О.І. Конституційно-правові проблеми установчої влади в Україні / О.І. Ющик // Віче. – 2009. – № 24. – С. 2–4.
13. Максакова Р.М. Конституційно-правові проблеми установчої влади в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Р.М. Максакова. – К., 2013. – 36 с.
14. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / М.В. Савчин. – К., 2013. – 42 с.

ГУБАНОВА Т. О.,
кандидат юридичних наук,
директор
(Фінансово-правовий коледж
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 340.1

УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Статтю присвячено висвітленню окремих особливостей забезпечення належного функціонування закладів вищої освіти. Увага приділяється специфічним рисам застосування сучасної системи управління в галузі вищої освіти. Акцентується увага на проблемних аспектах і доктринальних положеннях можливих шляхів їх вирішення.

Ключові слова: освіта, система освіти, вища школа, управління.

Статья посвящена раскрытию отдельных особенностей обеспечения надлежащего функционирования высших учебных заведений. Внимание уделяется специфическим чертам применения современной системы управления в области высшего образования. Акцентируется внимание на проблемных аспектах и доктринальных положениях возможных путей их решения.

Ключевые слова: образование, система образования, высшая школа, управление.

The article is devoted to highlighting certain features ensuring the proper functioning of institutions of higher education. Attention is paid to the specific features of the application of modern management in higher education. Attention is focused on the problematic aspects and doctrinal positions possible solutions.

Key words: education, education system, higher education, management.

Вступ. Вища освіта – унікальне суспільне явище, що справляє значний вплив на всі аспекти життя й діяльності країни, соціуму та людської цивілізації загалом. В умовах сучасної науково-технічної й інформаційної революції вища освіта функціонує як складний соціально-економічний організм, який відіграє вагомую роль у суспільному прогресі людства. Вона є однією з найвагоміших галузей трудової та пізнавальної життєдіяльності. Сучасний етап розвитку системи вищої освіти України характеризується її реформуванням, пошуком шляхів узгодження змісту з особистісними запитами студентів, світовими стандартами. Кризові явища вищої освіти, які спостерігаються нині, пов'язані зі становленням України як незалежної держави, характером суспільних відносин, реформуванням політичної й економічної систем на принципово нових засадах. Пристосована в минулому до жорсткого регламентованого оточення, вища освіта сьогодні ввійшла в суперечність із новими, більш гнучкими й такими, що зазнають постійних трансформацій, вимогами українського суспільства, зокрема з ринковою економікою [1].

Постановка завдання. Метою статті є розгляд концептуальних засад управління в системі вищої освіти.

Результати дослідження. Л. Гаєвська виокремлює проблеми, які кидають виклик системі освіти в цілому:

- тенденція до оформлення двох культур, двох освіт: «закритої», що обслуговує еліту, та «відкритої», спрямованої на масове споживання, збалансованої законами ринку;
- угасання колишньої ролі освіти в суспільній політиці та приватизація цієї сфери;
- невідповідність між вимогами, що зумовлені інформаційною індустрією, і «традиційною» освітою.

На думку науковця, подальший розвиток системи освіти може відбуватися за одним із таких «сценаріїв»:

1) прагматизації й переважно професійної орієнтації освіти, які зводять її сутність до операційних знань; у цьому разі руйнується взаєморозуміння між людьми, які змушені «слідувати» за змінами, що відбуваються, пасивно пристосовуючись до них;

2) людиноцентричного підходу до освіти, який під час вибору змісту й методів навчання орієнтується на інтереси людини як особистості та активного суб'єкта різних видів діяльності [2].

При цьому розвиток системи освіти за другим сценарієм, як вважає К. Кюнцель, припускає (крім низки соціальних та економічних рішень) проведення комплексу наукових розвідок, тематика яких передбачає розгляд таких питань: ринок і проблеми базової компетентності; освіта як цінність у суспільстві соціальної невизначеності; інституціональні аспекти освіти (фінансування програм, маркетинг тощо); навчання та проблеми інтеракції; порівняльний аналіз освітніх систем (крос-культурні дослідження).

Варто зазначити, що дослідження українських учених зафіксували універсальні зовнішні та внутрішні системоутворюючі чинники (атрактори), що суттєво впливають на становлення освітніх систем. Зокрема, до зовнішніх чинників належать наявність спільної, об'єднуючої території, певного суспільно-економічного устрою, достатнього рівня розвитку культури, української мови як прийнятого й зрозумілого для всіх засобу комунікації та соціальної адаптації. У свою чергу внутрішніми чинниками розвитку освітніх систем виступають кризові нестабільні стани, які спричиняють їх перехід на новий виток розвитку або призводять до занепаду [3, с. 45].

Сучасний етап розвитку національної системи вищої освіти характеризується її реформуванням, пошуком шляхів узгодження змісту з особистісними запитами студентства та світовими стандартами, з вимогами, які висувуються до рівня вищої освіти. Нові реалії висувують нові вимоги до якості вищої освіти, наприклад, універсальності підготовки випускників вищих навчальних закладів, їх адаптації до соціальних умов, особистісної орієнтованості навчального процесу, його інформатизації, визначальної важливості вищої освіти в забезпеченні сталого людського розвитку [4, с. 26].

Базова категорія нашого дослідження – управління. Незважаючи на різноманітність визначень цього поняття, можна навести такі три позиції: 1) управління – це діяльність або процес; 2) управління являє собою цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт, що передбачає наявність структури або системи; 3) управління – це взаємодія суб'єктів, а отже, на перший план виходить особистісний аспект управління. Щодо досліджуваної проблеми зауважимо, що ми вважатимемо суб'єктами управління учасників освітнього процесу у вищій школі, а об'єктами – системи, процедури, комплекс документів тощо.

Розуміння управління вищою освітою як діяльності й процесу зумовлює необхідність виокремлення його мети та завдань, етапів, процедур. Це перший напрям наукових розвідок. Другий напрям розкриє зміст конкретних управлінських впливів та критерії, за якими можна визначити результат у досягненні якості вищої освіти. Третій напрям дасть можливість зосередити увагу на взаємодії учасників освітнього процесу у вищій школі та підкреслити особистісний складник у забезпеченні її якості.

Системний підхід покладено в основу визначення відповідних структур управління та їхніх складових частин. Головними компонентами управління є суб'єкт (керуюча підсистема), об'єкт (керована підсистема), засіб взаємозв'язку (вплив або взаємодія) та мета. Як керована підсистема в галузі вищої освіти виступають навчально-виховний процес і засоби, що його забезпечують (кадри, навчально-методичні програми, матеріально-технічне

забезпечення, нормативно-правова база тощо). Керуюча підсистема включає низку посадових осіб і колегіальних органів, діяльність яких спрямована на організацію й регулювання навчально-виховного процесу з метою отримання оптимальних його результатів [5, с. 15].

Системна методологія управління вищою освітою отримала подальший розвиток у роботах сучасних учених, які стверджують, що системний підхід до управління в освітній організації є найбільш прийнятним і таким, що відповідає вимогам сьогодення. Так, вищий навчальний заклад як освітня організація відповідає таким основним властивостям системи: цілеспрямованості (цілі в галузі якості), складності (безліч структурних підрозділів і складність їх взаємозв'язку), подільності (освітня, науково-дослідна, навчально-методична, господарська діяльність), цілісності (спрямованість дій структурних підрозділів підпорядковується єдиним цілям), структурності (взаємозалежність підрозділів згідно з ієрархічними рівнями) [6, с. 28].

Проблема процесного підходу до управління освітнім процесом у вищій школі висвітлюється в дисертації Н. Матвеевої. На переконання науковця, процесний підхід в управлінні якістю освітнього процесу сприяє переходу того, кого навчають, з позиції об'єкта в позицію суб'єкта освітнього процесу, що забезпечує чітку фіксацію освітніх результатів, способів оцінки ступеня їх досягнення та інформування про них учнів.

Однак водночас учений переконує, що, незважаючи на те, що цей підхід широко використовується в управлінні якістю освіти, він має певні обмеження, пов'язані зі специфікою освітнього процесу. Такими обмеженнями є неможливість призначення одного власника процесу, визначення однозначних результатів, параметрів і ресурсів процесу. Для управління цим специфічним процесом необхідно розробити інструментарій, який дасть змогу перетворити студента на суб'єкт навчання, конкретизувати мінімальний набір освітніх результатів у вигляді оволодіння професійними навичками, розробити єдиний спосіб вимірювання освітніх результатів, сформулювати вимоги до параметрів і ресурсів процесу, необхідних для досягнення вказаних результатів [7, с. 45].

Діяльнісний підхід зумовлює розуміння управління як цілеспрямованої активної взаємодії суб'єктів (керівників, громадськості та інших учасників педагогічного процесу), спрямованої на його впорядкування й переведення на більш високий якісний рівень, і забезпечує одержання заданого результату в оптимальному варіанті.

Таким чином, у контексті проблематики нашого дослідження під управлінням вищою освітою ми пропонуємо розуміти врегульований нормативно-правовими актами цілеспрямований процес взаємодії двох підсистем вищої освіти (керівної та підлеглої), спрямований на досягнення якості навчання студента.

Отже, управління вищими навчальними закладами базується на положеннях теорії управління. Головними її складниками є певні тенденції, відповідні їм закономірності та пов'язані з ними принципи управління вищими навчальними закладами. Тенденції розвитку управління вищими навчальними закладами визначаються розвитком і функціонуванням державного управління, соціальними й економічними процесами в суспільстві. Проте головним фактором, що впливає на управлінські процеси у вищих навчальних закладах, є система освіти України, яка віддзеркалює всі явища, що відбуваються в державі та за її межами [1].

Тенденції, притаманні сучасній освіті в Україні, можна визначити, лише якщо аналізувати процеси, що відбуваються в державі як складній соціально-економічній системі, а також у єдності з розвитком міжнародної освітньої сфери. Тенденції розвитку системи освіти впливають на всі підсистеми, у тому числі на управління, що у свою чергу позначається на його закономірностях. Розглядаючи ключові фактори розвитку управління вищою середньою освітою, можна систематизувати їх таким чином: економічні, соціальні, політичні, ринкові, технологічні, міжнародні [1].

Головними тенденціями функціонування та розвитку системи вищої освіти в Україні, що впливають на закономірності управління вищими навчальними закладами незалежно від їх типу й форми власності, є такі:

- 1) пріоритетність загальнолюдських цінностей і гуманістичної спрямованості;
- 2) активізація суспільних і державних зусиль для виведення вищої освіти на рівень міжнародних стандартів та досягнень у цій сфері;
- 3) формування націонал-патріотичної моралі;
- 4) розвиток вищої освіти на основі новітніх психолого-педагогічних технологій;
- 5) відхід від принципів авторитарної, заідеологізованої педагогіки, від нівелювання природних індивідуальних особливостей усіх, хто навчається;
- 6) радикальна перебудова управління сферою вищої освіти через її демократизацію, децентралізацію, створення регіональних систем управління навчальними закладами;
- 7) розвиток недержавних форм власності закладів вищої освіти.

Ці найбільш загальні тенденції в освіті України зумовлюють відповідні похідні тенденції в усіх її підсистемах: організаційно-управлінських, наукових, навчальних, виховних, спеціально-педагогічних, професійно-технічних тощо. Вони, відображаючи загальні проблеми вищої освіти України, водночас є конкретно-специфічними внаслідок особливостей та умов їх діяльності. Найбільш суттєвими тенденціями, що характеризують функціонування вищих навчальних закладів у сучасних умовах, є такі:

- 1) прагнення до розширення варіативності змісту навчальних програм, певної профілізації за необхідності дотримання державних стандартів вищої освіти;
- 2) намагання керівництва вищих навчальних закладів створити комплекси (середньо-освітніх і вищих навчальних закладів, поєднаних спільною стратегічною навчально-виховною метою й традиційними зв'язками, що відповідають загальній меті побудови організації та методиці процесу навчання);
- 3) конкуренція вищих закладів різних типів і форм власності на основі покращення освітянських послуг;
- 4) проникнення та втілення в навчальному процесі іноземних педагогічних технологій (особливо у сфері викладання предметів гуманітарного циклу);
- 5) розширення двосторонніх контактів між групами студентів, навчальними закладами різних країн;
- 6) втілення дистанційної системи вищої освіти на всіх її рівнях;
- 7) поширення комп'ютерних технологій у процесі навчання [1].

Одним із завдань управління системою вищої освіти є формування нового розуміння освітніх проблем усіма його учасниками. Адже сьогодні вища освіта перестала бути однією з галузей народного господарства, державним відомством; вона дійсно стає однією з форм суспільної практики, особливою сферою, яка набуває своїх інтересів, цілей, цінностей і політики. Аналіз нормативно-законодавчих документів про освіту, опрацювання наукової й організаційно-методичної літератури, ознайомлення з передовим досвідом управління освітніми закладами дають змогу виділити два напрями управління вищою освітою: традиційний (сучасний) та інноваційний (перспектива на майбутнє) [8, с. 107].

Метою традиційного державного управління є забезпечення оптимального функціонування об'єкт-суб'єктних компонентів системи вищої освіти. Інноваційне управління (менеджмент) передбачає переведення освітньої системи, її змісту й об'єкт-суб'єктного потенціалу на більш високий якісний рівень, забезпечення розвитку та оновлення, відповідності рівня вищої освіти вимогам сучасності. Під інноваційним менеджментом розуміється управлінський вплив держави на зміну факторів, що визначають виробництво різноманітних товарів і послуг, у тому числі освітніх, з метою підвищення ефективності роботи освітньої організації [9, с. 45].

Висновки. Таким чином, інтегруючись у європейський і світовий освітній простір, Україна повинна враховувати напрацювання, характерні для управління галуззю в інших країнах. Деякі з них можна розглядати не лише як приклад для вивчення, а й як приклад для наслідування (зрозуміло, за умов урахування національних особливостей української системи вищої освіти та тих пріоритетів, на досягнення яких вона орієнтується). Таке врахування повинне не передбачати сліпе копіювання зарубіжного досвіду, а надавати допомогу

в розробці національної системи управління вищою освітою, забезпечувати перехід її на державно-громадський рівень.

Список використаних джерел:

1. Чигрін І. Управління освітою в Україні: стан, тенденції, перспективи / І. Чигрін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tme.umo.edu.ua/docs/Dod/2_2010/chigrin.pdf.
2. Гаєвська Л. Управління освітою: нові пріоритети : [аналітична доповідь] / Л. Гаєвська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/Osvita/9.pdf>.
3. Мармаза О. Управління навчальним закладом : [навч.-метод. посібник] : у 2 ч. / О. Мармаза, О. Касьянова, В. Григораш та ін. – Х. : Веста ; Ранок, 2003– . – Ч. 2 : Ключ до професійного успіху. – 2003. – 152 с.
4. Шленов Ю. Стратегия образования XXI века и качество жизни / Ю. Шленов, Ю. Бойцов // Дайджест педагогічних ідей та технологій. – 2003. – № 4. – С. 25–27.
5. Калініна О. Система управління якістю освіти у вищих навчальних закладах США : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.06 «Теорія та методика управління освітою» / О. Калініна ; Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Старобільськ, 2015. – 259 с.
6. Злобин Э. Управление качеством в образовательной организации / Э. Злобин, С. Мищенко, Б. Герасимов. – Тамбов : Изд-во Тамбовского гос. техн. ун-та, 2004. – 88 с.
7. Матвеева Н. Процессный подход в управлении качеством образовательного процесса как средство повышения качества образовательных результатов : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Н. Матвеева. – Самара, 2009. – 203 с.
8. Гаєвська Л. Методологічне забезпечення дослідження розвитку державно-громадського управління освітою в історичній ретроспективі / Л. Гаєвська // Економіка та держава. – 2009. – № 7. – С. 106–109.
9. Мармаза О. Управління навчальним закладом : [навч.-метод. посібник] : у 2 ч. / О. Мармаза, О. Касьянова, В. Григораш та ін. – Х. : Веста ; Ранок, 2003– . – Ч. 1 : Абетка менеджера освіти. – 2003. – 221 с.

КРАВЧУК В. М.,кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 34.08.001.73:34(09)(470+571)

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ СУДДІВ
ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ**

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових основ статусу суддів за судовою реформою 1864 року; визначено фактори, що впливали на їх формування. Досліджено динаміку окремих елементів статусу суддів за судовою реформою 1864 року.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус судді, правосуддя, суддя, судова реформа, судова система.

Статья посвящена анализу конституционно-правовых основ статуса судей в рамках судебной реформы 1864 года; определены факторы, повлиявшие на их формирование. Исследована динамика отдельных элементов статуса судей за судебной реформой 1864 года.

Ключевые слова: правовой статус, правовой статус судьи, правосудие, судья, судебная реформа, судебная система.

The article is sanctified to the analysis of constitutionally-legal bases of status of judges after judicial reform of 1864; there are certain factors that influenced on their forming. There is investigation of dynamics of separate elements of status of judges after judicial reform of 1864.

Key words: legal status, legal status of judge, justice, judge, judicial reform, judicial system.

Вступ. У сучасних умовах конституційної та судової реформ актуальним питанням залишається пошук новітніх шляхів удосконалення конституційних основ правового статусу суддів. Успішному пошуку таких шляхів може сприяти звернення до історичного досвіду правового регулювання статусу суддів, що, зокрема, було здійснене в ході судової реформи 1864 року.

Над вивченням проблеми, пов'язаної з дослідженням статусу суддів, у рамках історії держави і права працювали та продовжують працювати такі вітчизняні вчені, як І. Безклубий, І. Бойко, В. Гончаренко, А. Долженко, В. Іванов, С. Ковальова, О. Копиленко, Ф. Леонтович, О. Мироненко, П. Музиченко, В. Прилуцький, А. Рогожин, О. Румянцев, М. Страхов, Б. Тищик, І. Усенко, А. Чайковський, В. Чехович, О. Шевченко й інші.

Ученими досліджено інститут правового статусу суддів у контексті їх організаційно-правового функціонування та процесуальної діяльності. Значно менше уваги приділено дослідженню конституційних основ правового статусу суддів, в тому числі в контексті судової реформи 1864 року, або ж ця проблема висвітлювалась із погляду традиційного аналізу його структурних елементів.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення конституційних основ правового статусу суддів через характеристику його основних структурних елементів за результатами судової реформи 1864 року.

Результати дослідження. Нормативний зміст судової реформи 1864 року був закріплений у судових статутах (Заснування судових установлень, Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства, Статут про покарання, які накладали мирові судді) [1]. Для дослідження особливе значення має Заснування судових установлень (далі – Заснування).

Заснування запровадило систему незалежних судів, у яких засідали професійно підготовлені судді. Суди було відокремлено від адміністрації; згідно із судовими статутами, утворено загальний і формально рівний для всіх суд: суд мирової юстиції (мировий суддя – повітовий з'їзд мирових суддів – сенат) і загальні суди (окружні суди – судові палати – сенат). В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів [2, с. 702].

Заснування передбачало утворення мирових округів, у яких правосуддя здійснювали дільничні мирові судді (ст. 15) в почесні мирові судді (ст. 16). Відповідно до ст. 19 Заснування, мировими судьями могли бути обрані «ті з місцевих жителів, які 1) мають не менше ніж 25 років від роду; 2) отримали освіту у вищих або середніх навчальних закладах, або витримали відповідний іспит, або прослужили не менше ніж три роки на таких посадах, де можна було набути практичного досвіду для провадження судових справ; 3) вони самі або їхні батьки чи жінки володіли хоча б і в різних місцях або простором землі вдвічі проти того, котре визначене для безпосередньої участі в обранні гласних у земські повітові збори; або іншим нерухомим майном ціною не нижче ніж п'ятнадцять тисяч рублів, а в містах нерухомою власністю, оціненою для стягнення податку: в столицях не менше ніж шість тисяч, в інших же містах не менше ніж три тисячі рублів» [1, с. 37].

Отже, важливим досягненням була спроба законодавчо врегулювати порядок формування суддівського корпусу. Судді вже не тільки призначалися, як було раніше, а й обиралися. Виборність суддів одержала відносно широке розповсюдження на місцевому рівні (в містах і повітах) щодо мирових суддів і з'їзду мирових суддів. Обрання мирових суддів належало до компетенції органів місцевого самоврядування – земських зборів і міських дум. Судді ж окружних судів і судових палат призначалися згідно з установленою процедурою. Крім того, виборність суддів підтримувалась багатьма дослідниками судової реформи того часу. Зокрема, В. Случевський виділяв чотири способи вступу на посаду судді: 1) обрання особи суспільством або його представниками; 2) обрання особи тією судовою установою, в якій з'явилась судова вакансія; 3) призначення владою уряду, 4) призначення особи шляхом жеребу з числа осіб, які відповідають законним вимогам призначення, і наголошував, що всі інші системи складаються з комбінацій цих варіантів [3, с. 127]. Виборність і призначуваність суддів як дві основні форми вступу на судову службу підтримували С. Вікторовський [4, с. 103], Д. Тальберг [5, с. 166], І. Фойницький [6, с. 210] та інші.

Сучасні дослідники інституту формування суддівського корпусу також підкреслюють важливість і актуальність судової реформи 1864 року для порядку обрання та призначення суддів на посади й у наш час, особливо сьогодні, під час проведення конституційних змін у частині правосуддя. Так, С. Прилуцький у дисертаційній роботі, аналізуючи розвиток правової думки та законодавства щодо формування корпусу суддів на території України в XIX–XX століттях, доходить висновку, що важливі сьогодні інститути формування корпусу суддів були розроблені та детально досліджені саме в ті часи. На його думку, історично складалось так, що засадам призначення суддів була притаманна їх незмінюваність на посаді, виборне ж начало передбачало обмеження перебування суддів на посаді певним строком із правом народу їх переобирати. Тому саме принцип незмінюваності й протилежний йому принцип змінюваності суддів стали визначальними під час запровадження тієї чи іншої моделі формування корпусу суддів [7, с. 23].

С. Обрусна, досліджуючи це питання, абсолютно слушно пропонує формування суддівського корпусу в період реформи 1864 року розглядати як у широкому, так і вузькому значеннях. У вузькому значенні – це упорядкований процес кадрового забезпечення судової влади, що включав правові механізми набуття і припинення судьями повноважень. У широкому значенні – тривалий поетапний процес, пов'язаний із аналізом ситуації щодо формування

суддівського корпусу в дореформений період, усвідомленням необхідності змін як урядовими, так і широкими суспільними колами, розробкою проєктів і теоретичних положень, їх обговоренням, виробленням нормативних положень, що відображено в Судових статутах 1864 року, та подальшим моніторингом щодо їх упровадження в життя [8, с. 157–158].

У Заснуванні актуалізується 1 питання належної підготовки кандидатів на суддівські посади, зокрема наголошувалося на необхідності підвищення не лише їх теоретичної (вища та середня освіта), а й практичної підготовки з метою поповнення суддівського корпусу кваліфікованими суддями. Як бачимо, у Заснуванні не вказується щодо наявності в мирового судді спеціальної юридичної освіти, навпаки, зазначається, що йому достатньо здорового глузду, життєвого досвіду й чесності. Таку ситуацію піддавав критиці вже згадуваний нами дослідник того часу А. Головачов, наголошуючи на тому, що «в питаннях підсудності, апеляції, касації, не маючи юридичної освіти, розібратись досить важко, та й розгляд будь-якої справи за наявності спеціальної освіти є ґрунтовнішим» [9, с. 327].

Установлення майнового цензу для мирових суддів укладачі Заснування пояснювали передусім тим, що мировий суддя за характером своєї діяльності повинен мати матеріальну незалежність. При цьому вказувалося, що матеріальна незалежність «особливо необхідна, оскільки 1) дільничним мировим суддям передбачається призначити оклад утримання набагато менший, ніж коронним суддям, а почесні мирові судді будуть служити абсолютно безоплатно; 2) коронним суддям присвоюється право незмінюваності, а мирові судді повинні будуть піддаватися періодичному перебалотуванню; 3) при одноосібному характері своєї посади, при безлічі найрізноманітніших занять, при безлічі осіб, з котрими мировий суддя повинен буде входити в безперестанні зносини, йому надзвичайно важко буде встояти проти різного роду впливів чи навіть спокус, якщо він за матеріальним своїм становищем буде знаходитися у стані, близькому до нестатку» [1, с. 38].

Варто зауважити, що таке обґрунтування майнових цензів не завжди знаходило підтримку в тогочасних дослідників. Так, К. Анциферов пропонував «зменшити й упорядкувати майновий ценз» [10, с. 313–315], а О. Головачов уважав за необхідне взагалі скасувати майновий ценз, оскільки він «лише паралізує виборне начало й усуває від виборів здатних і гідних людей» [9, с. 336].

Ще одним позитивним моментом Заснування було встановлення обмежень щодо перебування на службі мирового судді. Так, відповідно до ст. 21, передбачалось: «Мировими суддями не можуть бути 1) ті, хто знаходиться під слідством або судом за злочини чи проступки або піддані судовим вироком за протизаконні діяння ув'язненню в тюрмі чи іншому, більш суворому, покаранню, і ті, які були під судом за злочини чи проступки, що тягли за собою такі покарання, не виправдані судовими вироками; 2) виведені зі служби по суду, або з духовного відомства за вади, або з середовища спільнот і дворянських зборів по вироках тих станів, до яких вони належать; 3) оголошені неспроможними боржниками; 4) ті, хто перебуває під опікою за марнотратство» [1, с. 46]. Стаття 22 Заснування встановлювала обмеження щодо неможливості священно- і церковнослужителям приймати на себе звання ні почесних, ні дільничних мирових суддів.

У главі 6 Заснування, яка мала назву «Про відносини, права і відповідальність мирових суддів», установлювалися права та обов'язки мирових суддів, гарантії їхньої діяльності і їхня відповідальність. Так, відповідно до ст. 64, безпосередній нагляд за мировими суддями належав з'їзду мирових суддів в округах, а вищий нагляд (як за всіма мировими суддями, так і за їхніми з'їздами) зосереджувався в касаційних департаментах сенату або в особі міністра юстиції [1, с. 71].

Ст. 66 Заснування закріплювала, що у провадженні й вирішенні справ, які належать мировим суддям, і у виконанні інших покладених на них обов'язків усі мирові судді, як почесні, так і дільничні, діють на одних і тих самих правах і користуються однаковою владою [1, с. 72]. Крім того, всі мирові судді зрівнювались у своїх правах із членами окружних судів і судових палат (ст. 71).

Права мирових суддів: у разі порушення правил судочинства застосовувати до винних спочатку нагадування, а повторно й застосовувати грошові стягнення й навіть видалення не-

покірних із присутствія (ст. 67); право здійснювати відносини як між собою, так і з іншими посадовими особами безпосередньо (ст. 69); право на відпустку (ст. 73).

Обов'язки мирових суддів: здійснювати правосуддя лише в межах мирової дільниці або мирового округу (ст. 65); щорічно складати за встановленою формою звіти про рух їхніх справ за минулий рік (ст. 75).

Заснуванням установлювались вичерпні підстави дострокового припинення суддівських повноважень. Зокрема, суддя міг бути звільнений із служби: 1) якщо протягом місяця після призначення на посаду не з'являвся без поважних причин на службу (ст. 228); 2) якщо протягом одного року тяжка хвороба перешкождала судді з'являтися на службу (ст. 229); 3) якщо за злочин чи проступок, що не стосується служби, він у кримінальному порядку піддавався якому-небудь стягненню чи покаранню (ст. 295); 4) якщо піддавався особистому затриманню за борги чи був оголошений у встановленому порядку неспроможним боржником (ст. 296).

Вагомим досягненням судової реформи 1864 року, зокрема Заснування судових установлень, була спроба встановити гарантії незалежності суддів.

Як важлива гарантія незалежності суддів розглядалася їх незмінюваність [11, с. 49]. Тимчасове відсторонення судді від посади допускалося тільки в разі віддання його до суду, а остаточне звільнення з посади можливе було не інакше як за вироком суду. Заборонялось як звільнення, так і переведення судді з одного місця в інше без його згоди. Важливою гарантією суддівської діяльності розглядалась колегіальність під час судового розгляду справ, хоча під час розгляду менш важливих справ більш доцільним уважався одноосібний розгляд справи [12, с. 18–19].

Важливим чинником незалежності суддів уважалася система стимулів, зокрема підвищення та нагороди. Відомий дослідник Є. Васьковський стосовно цього зазначав, що «надія одержати краще місце або прибавку до утримання може справляти на суддю не менш сильний вплив, ніж страх позбутися місця». Розмір винагороди суддям залежав від тривалості перебування їх на посаді, а не від обійманої посади [13, с. 31–32].

Крім того, за судовою реформою 1864 року передбачалась участь у розгляді кримінальних справ поряд із суддями присяжних засідателів. За законом, присяжним засідателем міг бути місцевий обиватель, російський підданий, віком від 25 до 70 років, який проживав у цьому повіті до 2 років. До участі в складі присяжних засідателів не допускалися ті, хто перебували під слідством, засуджені, неспроможні боржники, німі, сліпі, глухі, божевільні, а також особи, які не володіли російською мовою [14, с. 450]. У Заснуваннях передбачалось, що судді, які винесли неправильне рішення, відповідають за спричинену цим шкоду, лише якщо вони діяли з умислом або явною халатністю. Однак, як відзначають дослідники юридичної відповідальності суддів, «до майнової відповідальності не можна було притягнути суддю через його позицію у справі, власну думку, яку він добросовісно й неупереджено висловив, хоча б вона й не була суворо правильною» [15, с. 984–985]. Загалом же «закріплений у результаті судової реформи порядок притягнення суддів до юридичної відповідальності, – пише К. Анциферов, – спрямовувався на створення ефективного й доступного механізму відправлення правосуддя» [16, с. 57–59].

Отже, аналізуючи положення Заснування судових установлень і коментарі сучасників судової реформи 1864 року, можна зробити висновок про кардинальну зміну моделі правового статусу суддів порівняно з попередніми періодами. Проте як і сама судова реформа, так і діяльність суддів зазнали контрреформаторських заходів. Уже 20 травня 1885 року (порівняно через невеликий проміжок часу) було прийнято зміни до Заснування судових установлень, якими істотно звужувався правовий статус суддів, оскільки значні права щодо дисциплінарного нагляду за суддями одержав міністр юстиції, відповідно до Закону від 12 липня 1889 року, він став керувати судами в містах і міськими суддями [17, с. 343–344]. Також у 1885 році для розгляду справ «про упушення» та «про аморальні проступки» суддів було утворено в складі Сенату Вищий дисциплінарний суд. Як зазначає Н. Єрошкін, з утворенням цього органу уряд одержав можливість в обхід принципу «незмінюваності суддів» усувати неугодних суддів [18, с. 205].

Окремі дослідники відзначали, що прийняті закони обмежували незалежність суддів і самостійність судів, підривали виключне право судів щодо здійснення правосуддя [17, с. 337–344], а шлях, яким пішов законодавець, визначали як такий, що повністю суперечив інтересам судової реформи 1864 року [19, с. 164].

У 1900 році робочою групою в складі А. Коні, С. Манухіна, Н. Мясоедова, В. Случевського, В. Тізенгаузена, Н. Шрейнера та інших було розроблено проект нової редакції Заснування судових установ, який поміж зазначених вище підстав додатково передбачав можливість звільнення судді за таких умов: 1) він учинив чи допустив такі службові упущення, які хоча й не тягнуть його усунення від судової посади, але за своїм значенням чи кількістю свідчать про невідповідність такого судді обійманій ним посаді; 2) він дозволив собі поза службою такі аморальні чи нерозсудливі вчинки, які несумісні з гідністю судового звання та, набувши розголосу, позбавляють такого суддю необхідних для цього звання довіри й поваги; 3) своїми вчинками на місці служби поставив себе в таке становище, яке дає підстави сумніватись у його спокійному й неупередженому виконанні обов'язків, при цьому відмовляючись від запропонованого переведення в іншу місцевість на рівну посаду; 4) він у зв'язку з пристарілим одряхлінням і тяжкими й постійними хворобами втратив здібність до правильного виконання покладених на нього обов'язків [20].

Висновки. Отже, у формуванні конституційних основ правового статусу суддів судова реформа 1864 року відіграла важливу роль. У ході її реалізації було закріплено й розвинено такі елементи правового статусу суддів: вимоги, які висуваються до суддів; порядок обрання (призначення) на посаду судді; повноваження суддів; права й обов'язки суддів; гарантії незалежності суддів; припинення повноважень і звільнення з посади судді; підстави та порядок притягнення суддів до юридичної відповідальності; заходи державного захисту суддів.

Досвід судової реформи 1864 року сприяє дослідженню й урахуванню позитивних і негативних аспектів формування елементів інституту конституційних основ правового статусу суддів.

Список використаних джерел:

1. Судебные уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. – 2-е доп. изд. – СПб. : Тип. 2 Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1867. – Ч. 3. – 1867. – 620 с.
2. Чехович В.А. Судова реформа 1864 року / В.А. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол. Ю.С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 5 : П – С. – 2003. – С. 702.
3. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судопроизводство – Судопроизводство / В. Случевский. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. – 686 с.
4. Викторский С.И. Русский уголовный процесс / С.И. Викторский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Тип. Императорского Моск. ун-та, 1912. – 439 с.
5. Тальберг Д.Г. Русское уголовное судопроизводство : [пособие к лекциям] / Д. Г. Тальберг. – К. : Т-во печ. дела и торг. И.Н. Кушнарв и Ко в Москве. Киевское отделение, 1889. – Т. 1. – 1889. – 328 с.
6. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства / І.Я. Фойницький. – СПб : АЛЬФА, 1996. – Т. 1. – 1996. – 552 с.
7. Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С.В. Прилуцький. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 223 с.
8. Обрусна С.Ю. Формування корпусу суддів за судовою реформою 1864 року / С.Ю. Обрусна // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 4. – С. 148–159.
9. Головачев А.А. Десять лет реформ (1861–1871) / А.А. Головачев. – СПб. : Типография Ф.С. Сушинского, 1872. – 400 с.
10. Анцыферов К.Д. К вопросу о реформе нашего мирового суда / К.Д. Анцыферов // Сборник статей и заметок по уголовному праву и судопроизводству. – СПб. : Гос. типография, 1898. – С. 281–332.

11. Возвращение к истокам права: судебные уставы. О статусе судей // Законность. – 1994. – № 6. – С. 49.
12. Зайцев Л.М. Независимость суда / Л.М. Зайцев. – СПб. : Типолитограф. Т-ва «Владимир Чичерин», 1912. – 21 с.
13. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса / Е.В. Васьковский. – М. : Изд. Братьев Башмаковых, 1917. – 571 с.
14. Постовский К. Об уголовном преследовании должностных лиц за преступления по службе / К. Постовский // Юридический вестник. – 1880. – № 3. – С. 530–531.
15. Пржевальский В. Еще к вопросу о дисциплинарной и уголовной ответственности судей / В. Пржевальский // Юридический вестник. – 1880. – № 3. – С. 984–985.
16. Анцыферов К. К вопросу о привилегированной подсудности дел о служебных преступлениях по нашему уставу уголовного судопроизводства / К. Анцыферов // Криминалист. – 1882. – № 9. – С. 57–59.
17. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б.В. Виленский. – Саратов : Приволжское книжное изд-во, 1969. – 400 с.
18. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России : [учебник для студентов высших учебных заведений по специальности «Историко-архивоведение»] / Н.П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 352 с.
19. Фельдштейн Г.С. Лекции по уголовному судопроизводству / Г.С. Фельдштейн. – М. : Типо-лит. В. Рихтера, 1915. – 433 с.
20. Проект новой редакции учреждения судебных установлений. – СПб. : Сенатская типография, 1900. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ibook-edu.ru/books/36759/read#page3>.

МАРКО Я. Р.,аспірант кафедри теорії та філософії права
(Навчально-науковий інститут
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 347.631

ПРАВОВИЙ СТАТУС СУРОГАТНОЇ МАТЕРІ

У статті розглядаються аспекти правового регулювання права на сурогатне материнство. Звернено увагу на правовий статус сурогатної матері. Вказано на потребу жорсткого контролю за програмою сурогатного материнства, що дасть можливість уникнути зловживання цим правом.

Ключові слова: *репродукція, сурогатна мати, сурогатне материнство, правовий статус.*

В статье рассматриваются аспекты правового регулирования права на сурогатное материнство. Обращено внимание на правовой статус суррогатной матери. Указано на необходимость жесткого контроля за программой суррогатного материнства, что позволит избежать злоупотребления этим правом.

Ключевые слова: *репродукция, суррогатная мать, суррогатное материнство, правовой статус.*

The article deals with aspects of legal regulation of the right to surrogacy. Attention is paid to the legal status of a surrogate mother. Specified the need for strict control over surrogacy program that will avoid the abuse of this right.

Key words: *reproduction, surrogate mother, surrogacy, legal status.*

Вступ. Право на батьківство та материнство є одним з основоположних для людини та існування людської цивілізації. Проблема репродукційної функції людини на сьогодні є особливо актуальною. Це зумовлюється не тільки класичними проблемами здоров'я членів суспільства, особливо жінок, але й гіперболізується в умовах неналежного зовнішнього середовища. Глобалізація, як світовий прогресивний чинник, принесла і проблеми, як-то погіршення стану екології, що негативно позначається на здоров'ї нації, і широкі позитивні зміни – розвиток наукових знань, зокрема з біології та медицини. Проблеми з репродукцією вирішуються тепер із використанням новітніх репродуктивних технологій, з-поміж яких вагому роль відіграє можливість використати такий механізм, як сурогатне материнство.

Існує багато противників використання цього права, зазвичай пояснюючи це моральними еталонами поведінки та неприпустимістю втручання в природний процес. Проте позитиви, які може принести використання репродуктивних технологій, зокрема радість материнства та батьківства, можливість продовження роду, є набагато переконливішими.

Безумовно, світ не є досконалим, тому існує загроза перетворення сурогатного материнства на засіб торгівлі людьми та можливість особистого збагачення. Тому підконтрольність та чітка регламентація всіх правовідносин, що пов'язані із цим правом, повинні чітко визначатися на законодавчому рівні. Отож, важливо визначити суб'єктів цього права та їх правовий статус, оскільки саме в процесі реалізації відносин сурогатного материнства виникає ряд проблем та питань, які не врегульовані нормами національного та внутрішньодержавного права. Одним із невирішених питань є статус сурогатної матері.

Постановка завдання. Репродукційні права, враховуючи їх актуальність для суспільства, були предметом розгляду багатьох науковців. Більшість проблем розглядаються в цивільно-правовому аспекті, зокрема через аналіз договірних відносин сурогатного материнства. Цими проблемами займаються такі вчені, як В. Біленко, Х. Вонсович, Ю. Коренга, Р. Стефанчук, В. Москалюк, О. Явор та інші. Однак розгляд проблеми трансформації прав людини в аспекті розширеного розуміння права на сурогатне материнство з погляду загальнотеоретичної юриспруденції потребує ґрунтовнішого аналізу та комплексного підходу. Указане зумовлює актуальність окремого дослідження проблем правового регулювання сурогатного материнства. Метою цієї статті є аналіз правового статусу сурогатної матері.

Результати дослідження. Право мати дітей, безумовно, належить до одних з найважливіших прав людини. Завдання держави полягає у створенні умов для реалізації цього права, в тому числі шляхом створення правового режиму застосування методів допоміжних репродуктивних технологій [1, с. 24]. У ч. 2 ст. 123 Сімейного кодексу України визначено, що «в разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя» [2]. Це – основний нормативний акт, що регулює питання сурогатного материнства в Україні.

На нашу думку, тлумачення права на сурогатне материнство потрібно розширити. По-перше, згідно з чинними національними нормами, якщо особи з юридичної точки зору не зареєстрували шлюб, а перебувають у фактичних шлюбних відносинах, вони мають право на продовження роду, проте в разі хвороби чи певної фізичної вади обмежуються в цьому праві. Вважаємо, що факт реєстрації шлюбу не може бути правомірним обмеженням права на використання репродуктивних прав у разі безпліддя. По-друге, обмеження права одинокі особи, яка не перебуває у фактичних шлюбних відносинах, можливості продовження роду шляхом використання сурогатного материнства також визначаємо неправомірним.

Вважаємо за необхідне розширено тлумачити право на сурогатне материнство. Сурогатне материнство – це право людини на продовження роду шляхом використання репродуктивних технологій, що полягає в заплідненні генетично сторонньої жінки шляхом імплантації або трансплантації ембріона з використанням генетичного матеріалу чоловіка, жінки або донорів з метою виношування і народження дитини, яка надалі буде визнана такою, що є дитиною цієї пари або окремої особи.

Сурогатна мати (з медичної точки зору – гестаційний кур'єр) – здорова жінка, яка дала згоду на запліднену шляхом використання репродуктивних технологій без надання її біологічного матеріалу та зобов'язалась виносити на народити дитину для інших. Всесвітня Організація Охорони Здоров'я в Женеві в 2001 році зазначила: «Гестаційний кур'єр – жінка, в якій вагітність наступила в результаті запліднення ооцитів, що належать третій стороні, сперматозоїдами, що належать третій стороні. Вона виношує вагітність з тією умовою або договором, що батьками народженої дитини буде одна або обидві людини, чії гамети використовувалися для запліднення» [3].

Медичні фахівці із США, враховуючи судову практику, визначають можливість виділити такі види сурогатного материнства:

1) традиційне сурогатне материнство – спосіб, заснований на згоді між майбутніми батьками дитини та жінкою, яка погодилася на штучне запліднення її яйцеклітини спермою майбутнього батька дитини. У більшості штатів батьківські права майбутня мати дитини отримує після процедури усиновлення (удочеріння);

2) сурогатна вагітність – спосіб, при якому згода між майбутніми батьками дитини і жінкою, згідною на імплантацію ембріона, заснована на зачатті з використанням яйцеклітини та сперми майбутніх батьків;

3) донорська сурогатна вагітність – спосіб, відповідно до якого згода між майбутніми батьками і жінкою, яка погодилася на імплантацію і виношування дитини, полягає в зачатті з використанням яйцеклітини донора (зазвичай анонімного) і сперми майбутнього батька чи донора [4, с. 158].

Вважаємо, що надання жінкою свого генетичного матеріалу ускладнює правовідносини сурогатного материнства. Таким чином, сурогатна мати віддає іншим своє генетичне дитя, яке вона не тільки народила, але й має з ним безпосередній кровний зв'язок. З погляду моралі все ж вважаємо це недопустимим. Тому, на нашу думку, прийнятним в аспекті правового регулювання є тільки другий та третій визначений вид, як-то сурогатна вагітність та донорська сурогатна вагітність. Отож, використання генетичного матеріалу замовників чи анонімного донора – це допустимий правовий критерій сурогатного материнства.

До речі, слід згадати про те, що на сьогодні ряд національних законодавств взагалі забороняють таку діяльність, як сурогатне материнство. Аналіз системи законодавства таких держав вказує на те, що більшість із них має розвинуту систему права і зазвичай повною мірою імплементує права та свободи громадян у національне законодавство. Серед них наприклад, – Австрія, Франція, Італія, Німеччина, де сурогатне материнство заборонено законом. Остання країна взагалі визначає кримінальну відповідальність за таке діяння.

Сурогатною матір'ю може бути жінка за відсутності медичних протипоказань для виношування та народження здорової дитини. У нашому законодавстві визначається, що нею може бути тільки жінка, яка має власну здорову дитину. Таким чином, забезпечується медичний критерій, тобто є підтвердження репродуктивної можливості сурогатної матері, та соціальний критерій – застраховується сторона, в інтересах якої проводиться ця технологія, тобто сурогатна мати зможе віддати дитину генетичним батькам. У Канаді сурогатне материнство дозволене, але договір із сурогатною матір'ю не має юридичної сили, тобто жінка (сурогатна матір) може залишити народжену дитину собі. У Великобританії при народженні дитини сурогатна матір має всі батьківські права й може дати свою згоду на передачу дитини тільки через шість тижнів після пологів.

Такі обмеження, що стосуються власних дітей, можуть встановлюватися в національному законодавстві, але визначати це за загальне правило ми б не стали. Сурогатне материнство дуже пов'язане з особливостями окремих відносин, тобто кожна суб'єктивна ситуація носить індивідуальний характер, тому в деяких випадках слід все ж таки відходити від такої категоричної норми (наприклад, якщо сурогатна мати є близькою особою для подружжя). Можливі випадки, коли сурогатна мати просто не хоче мати власних дітей, таким чином обмежується її право на утримання себе всіма не забороненими законодавством способами.

Такі послуги сурогатна мати може надавати як безкоштовно (тоді забезпечуються тільки витрати, що пов'язані з виношуванням та народженням), так і на відповідній основі. При некомерційному сурогатному материнстві ціну договору складають лише обов'язкові поточні витрати, що включають у себе оплату всіх медичних заходів та консультацій, необхідних ліків, харчування, проживання (за необхідності) сурогатної матері, придбання для неї одягу, транспортні затрати та інші видатки, що можуть виникнути під час програми сурогатного материнства. Також сюди можна додати компенсацію шкоди за втрату місця працевлаштування, якщо це сталося через вагітність жінки.

Законодавство деяких країн (Норвегії, Греції, Іспанії, Швейцарії) дозволяє тільки безоплатний вид таких відносин. На нашу думку, такого роду норми обмежують право на сурогатне материнство. Пояснимо це тим, що гіпотетичні батьки мають незначний вибір серед осіб, які могли би бути сурогатними матерями. Благодійно, без корисливих мотивів вступити в такі відносини може хіба що дуже рідна людини (зазвичай сестра чи мати). Саме такий випадок у 1995 р. поклав початок програмі сурогатного материнства в Україні. Сурогатною матір'ю стала жінка, котра виносила дитину своєї доньки. Якщо ж у сім'ї немає такої жінки, або вона не хоче чи не може бути гестаційним кур'єром, то можливості реалізації цього права взагалі відсутні.

Обґрунтуємо нашу позицію про те, що сурогатною мати на благодійній основі погодиться бути тільки близька для сім'ї жінка. У першу чергу, тому, що сурогатне материнство для жінки не є звичайною, природньою процедурою. Окрім природних проблем, що пов'язані з вагітністю, додатково виникає низка інших. Метод екстракорпорального запліднення (ЕКЗ) є далеко не безпечним. Протягом усієї програми ЕКЗ безуспішні спроби пересадки

ембріона, які надають на пацієнток психологічний вплив, а також негативний вплив на організм жінки в результаті неможливості доведення вагітності до кінця і використання в рамках програми гормональних препаратів повинні бути постійно в центрі уваги. Протягом вагітності можливі такі ускладнення, як передчасні пологи, викидні, народження гіпотрофічних дітей, зріст показників перинатальної смертності. Порушення імунітету, зміни гормонального статусу та ендотеліальні розлади є основними ланками патогенезу виникнення ускладнень вагітності, отриманої за допомогою ЕКЗ. Вагітність після застосування ЕКЗ часто супроводжується імунологічними порушеннями, що пояснюється призначенням значної кількості імунодепресантів до застосування допоміжних репродуктивних технологій та великих доз препаратів прогестерону протягом вагітності [5].

Сурогатна мати втрачає не тільки власний час та отримує дискомфорт, вона, в прямому розумінні, жертвує своїм здоров'ям, тому ми вважаємо, що з погляду як моралі, так і права буде прийнятним визнати можливість платного та безплатного сурогатного материнства. Тому було б прийнятним на законодавчому рівні обумовити можливість компенсування шкоди з боку замовників у разі значної втрати здоров'я чи смерті жінки, яка відбулася внаслідок вагітності з використанням допоміжних репродуктивних технологій.

Вікові чинники також дуже важливі. Найлегше визначити, що сурогатною мамою може бути жінка дітородного віку. Однак такі норми будуть мати розмитий характер і не сприятимуть підвищенню рівня правового регулювання. Нижча вікова межа в Україні зазначена з досягненням повноліття. Тобто 18 років для жінок – це вік, з якого жінка може ставати сурогатною матір'ю.

Визначення верхньої вікової межі сурогатної матері є проблематичною. У першу чергу, це пов'язано з медичними показниками. Наявність у людини спеціального механізму, який перешкоджає народженню дитини у віці 40-50 років, дозволило науковцям назвати цей феномен «репродуктивним альтруїзмом», який дає можливість зачаття лише в тому віковому періоді, коли ще молода та здорова жінка може повноцінно піклуватися про своїх дітей. З віком репродуктивний потенціал жінки знижується як за рахунок виснаження запасу фолікулів у яєчниках, так і за рахунок зниження якості ооцитів [6]. Результати проведених досліджень національними фахівцями свідчать про те, що пацієнтки зрілого віку мають значно менші шанси на настання вагітності шляхом програми екстракорпорального запліднення порівняно з категорією молодих жінок. Цей факт ми пов'язуємо з тим, що за умови однакового зниження оваріального резерву, якісні характеристики ооцитів є достеменно кращими серед жінок віком до 37 років. У старшому віці ефективність екстракорпорального запліднення з власними ооцитами є надзвичайно низькою, що, на думку медиків, вимагає пропонувати жінкам цієї категорії програму донації [7, с. 60].

Верхня вікова межа до цього часу в національному законодавстві є невстановленою. У Проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій)», що пройшов перше читання, запропоновано ст. 48 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» доповнити частиною третьою такого змісту: вік повнолітньої жінки, щодо якої застосовується штучне запліднення та імплантація ембріона, не повинен перевищувати 49 років на день перенесення ембріонів. У виключних випадках вікове обмеження для жінки може бути збільшено на підставі висновку комісії, утвореної органом центральної виконавчої влади у сфері охорони здоров'я. Після повторно розгляду в комітеті, де були пропозиції збільшити цей вік до 51 року, все ж кінцевий проект, що підготований до другого читання, визначається таким чином: «Вік повнолітньої жінки, щодо якої застосовуються допоміжні репродуктивні технології, не повинен перевищувати репродуктивного віку жінки на день штучного запліднення або імплантації ембріона. Питання застосування допоміжних репродуктивних технологій щодо жінки, вік якої перевищує репродуктивний вік жінки, вирішується в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [8]. Вказана позиція нормопроектувальників є прийнятною, оскільки, як ми вже вказували, існує значний рівень суб'єктивізму в оцінці цього права, оскільки біологічний вік жінки може не відповідати юридичному.

Висновки. Вважаємо, що проблема реалізації права на сурогатне материнство особливо актуалізується в час демографічної кризи, глобалізаційних викликів та негативного екологічного стану. Правове регулювання статусу всіх учасників правовідносин, які пов'язані з реалізацією права на сурогатне материнство, є обов'язковим для правової держави. Жорсткий контроль за програмою сурогатного материнства дасть можливість уникнути зловживання цим правом. Удосконалення правового статусу сурогатної матері, на наш погляд, необхідно в таких аспектах:

- 1) встановити можливість застосування сурогатного материнства з використанням генетичного матеріалу замовників чи анонімного донора;
- 2) заборонити надання сурогатною мамою свого генетичного матеріалу, що з правового та морального погляду значно ускладнює правовідносини сурогатного материнства;
- 3) дозволити оплатну форму сурогатного материнства в державах, де існує така заборона;
- 4) рекомендувати в договорі сурогатного материнства обумовити можливість компенсування шкоди з боку замовників шкоди в разі значної втрати здоров'я чи смерті жінки, яка відбулася внаслідок вагітності з використанням допоміжних репродуктивних технологій;
- 5) встановити нижню (не нижче віку повноліття) та верхню межу можливості бути сурогатною мамою.

Список використаних джерел:

1. Вонсович Х.І. Проблемні питання сурогатного материнства в Україні / Х.І. Вонсович // Право та державне управління. – 2013. – № 1. – С. 24–26.
2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22.
3. Энциклопедический словарь медицинских терминов. – М. : Советская энциклопедия, 1982–1984 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://encdic.com/medicine/Gestacionnyj-6738.html> InternationalEncyclopediaofLaws/FamilyandSuccessionlaw.Volume.3. Kluwer Law International, The Hague-London-Boston, 1988. – P. 6.
4. Allen V. M. Pregnancy outcomes after assisted reproductive technology / V. M. Allen, R. D. Wilson // J. Obstetr. Gynecol. Can. – 2006. – № 173. – P. 220–233.
5. Кулаков В.И. Лечение женского и мужского бесплодия. Вспомогательные репродуктивные технологии / Под ред. В.И. Кулакова, Б.В. Леонова, Л.Н. Кузьмичева. – М. : Медицинское информационное агенство, 2005. – 592 с.
6. Візір К.М. Ефективність програм екстракорпорального запліднення у жінок зі знизеним оваріальним резервом / К.М. Візір, Д.А. Кошик, І.Л. Захаренко // Збірник наукових праць Асоціації акушерів-гінекологів України. – 2014. – Вип. 1-2. – С. 57–60.
7. Пропозиції Президента до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2>.

ПЕТРИШИНА М. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державного будівництва
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АКТИВ СУБ'ЄКТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття присвячена виокремленню та вивченню окремих аспектів реалізації активів суб'єктів місцевого самоврядування, зокрема з'ясуванню причин та передумов проблем, пов'язаних із моментом набуття ними чинності.

Ключові слова: *акти суб'єктів місцевого самоврядування, муніципальна нормотворчість, нормотворчий процес в органах місцевого самоврядування, порядок набуття чинності актами суб'єктів місцевого самоврядування.*

Статья посвящена определению и изучению отдельных аспектов реализации актов субъектов местного самоуправления, в том числе выявлению причин и предпосылок проблем, связанных с моментом вступления их в силу.

Ключевые слова: *акты субъектов местного самоуправления, муниципальное нормотворчество, нормотворческий процесс в органах местного самоуправления, порядок вступления в силу актов субъектов местного самоуправления.*

The article is devoted to the determination and study of certain aspects of the realization of acts of local self-government, including detection the causes and preconditions of problems associated with the moment of entry into force of these acts.

Key words: *acts of local self-government, municipal law-making, law-making process in local self-government, order of entry into force of acts of local self-government.*

Вступ. Звертаючись до вихідних положень загальної теорії права, можна виокремити три основні способи реалізації норм права: використання, виконання, додержання. Окремо виділяють четвертий, достатньо специфічний спосіб реалізації норм права – правозастосування [11].

Положення чинного законодавства України, присвяченого питанням організації та діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування (зокрема, реалізації нормотворчих повноважень), участі членів територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення сьогодні вирізняються значною кількістю недоліків як суто техніко-юридичного, так і концептуального характеру [9]. Сучасна юридична наука характеризується наявністю ряду досліджень, присвячених питанням нормотворчої діяльності загалом, а також окремим її аспектам та результатам, у тому числі у формі різноманітних актів.

При цьому єдиного розуміння та визначення поняття «акти суб'єктів місцевого самоврядування» не існує. Неоднаковим, з точки зору вітчизняних науковців, є й співвідношення понять «акти місцевого самоврядування», «акти суб'єктів місцевого самоврядування», «акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування», «нормативно-правові акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування» тощо. Визначаючи таке співвідношення,

як правило, виходять із тих чи інших підходів до праворозуміння, процесу правоутворення, а значить, і право- та нормотворчості, а також тієї чи іншої концепції походження місцевого самоврядування, що реалізована у конституційно-правових документах.

Наявність розбіжностей у наукових поглядах стосовно розуміння означених питань, а також суперечностей у положеннях чинного законодавства не може не впливати на ефективність нормотворчої діяльності органів місцевого самоврядування, а отже, і на якість та ступінь реалізації нормативних актів, які вони приймають з метою вирішення питань місцевого значення. При цьому процес здійснення нормотворчих повноважень в органах місцевого самоврядування дотепер немає чіткого врегулювання в чинному законодавстві. Відсутність єдиних правил-вимог до порядку здійснення нормотворчого процесу, а також документального оформлення проектів актів, особливостей набуття ними чинності спричиняє порушення вимог нормотворчості в цілому.

Постановка завдання. Мета цієї роботи полягає в тому, щоб виокремити та вивчити причини та передумови деяких проблемних аспектів реалізації актів суб'єктів місцевого самоврядування (як органів та посадових осіб, так і територіальних громад), зокрема особливості правового регулювання питання набуття актами суб'єктів місцевого самоврядування чинності.

Результати дослідження. Реалізація актів суб'єктів місцевого самоврядування починається не раніше моменту набуття ними чинності. Так, зокрема, в той час, як акти ненормативного характеру набувають чинності, зазвичай, з моменту їх прийняття (якщо в самому акті не встановлено інший строк), акти органів та посадових осіб нормативно-правового характеру набувають чинності з дня їх офіційного оприлюднення (якщо органом чи посадовою особою не встановлений пізніший строк) [4]. Точне встановлення моменту набуття чинності нормативно-правового акту суб'єкта місцевого самоврядування визначає правильне його застосування до конкретних правовідносин, що є одним із найважливіших аспектів юридичної практики.

До того ж, слід зважати на те, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування оприлюднюються, як правило, не лише в засобах масової інформації, а й шляхом публікації на офіційному веб-сайті. Так, згідно з ч. 5 ст. 34 Регламенту Харківської міської ради рішення міської ради нормативного характеру розміщуються на офіційному сайті Харківської міської ради в мережі Інтернет не пізніше п'яти робочих днів із дня їх прийняття [3]. У свою чергу, абз. 3 ч. 1 ст. 61 Регламенту Львівської міської ради передбачає, що рішення ради нормативно-правового характеру та правові акти індивідуальної дії оприлюднюються не пізніше 14-денного терміну після їх прийняття на офіційному веб-порталі Ради або в інший визначений спосіб [6].

Відповідно до ст. 3.6.15 Регламенту Вінницької міської ради підписані рішення ради протягом п'яти днів після їх реєстрації опубліковуються департаментом правової політики та якості на офіційному сайті міської ради.

При цьому згідно зі ст. 3.6.13 цього Регламенту рішення ради, які передбачають за їх порушення адміністративну відповідальність, набувають чинності через 10 днів після їх опублікування в пресі і діють протягом строку, зазначеного в рішенні, але не більше строку повноважень ради [5].

Крім того, Регламент Львівської міської ради (абз. 4 ч. 1 ст. 61) встановлює, що рішення ради, які були зупинені Львівським міським головою і подані на повторний розгляд ради, оприлюднюються на офіційному веб-порталі ради або в інший визначений спосіб не пізніше як у 14-денний термін після дати пленарного засідання ради, на якому радою було відхилено зауваження міського голови і підтверджено своє попереднє рішення двома третинами голосів від загального складу ради [6]. Натомість Регламент Ужгородської міської ради, передбачаючи відповідну процедуру щодо застосування міським головою так званого права «вето», не містить чіткого порядку або конкретного строку набуття чинності рішенням ради, щодо якого рада 2/3 від свого загального складу відхилила зауваження голови [7].

Наведені приклади свідчать, що, незважаючи на норму Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з якою рішення ради нормативно-правового характеру

набувають чинності не раніше дня їх офіційного опублікування, регламентами відповідних рад можуть передбачатися: різні строки їх офіційного оприлюднення, а значить, і набуття ними чинності; неоднакові проміжки часу від моменту підписання відповідним головою прийнятого акту та його передання до відповідного департаменту чи секретаріату для оприлюднення, в тому числі на офіційному сайті; особливості щодо набуття чинності актами, що, наприклад, передбачають за їх порушення адміністративну відповідальність; можуть не містити чіткого порядку набуття чинності, зокрема актами відповідної ради тощо. При цьому аналіз норм профільного Закону України «Про місцеве самоврядування» однозначно дозволяє зробити висновок, що неоприлюднені нормативні акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування не підлягають застосуванню.

Особливість порядку набуття чинності передбачена Законом «Про місцеве самоврядування» для статутів територіальних громад. Так, дія зазначених муніципальних нормативно-правових актів, крім їх офіційного оприлюднення, пов'язана з їх державною реєстрацією, підставою для відмови в якій може бути лише їх невідповідність Конституції та законам України.

Крім того, особливості порядку набуття чинності тим чи іншим актом органів та посадових осіб місцевого самоврядування безпосередньо залежать від: виду акту та його юридичних властивостей; рівня правового регулювання порядку його розробки та набуття ним чинності (наприклад, Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [2] або регламент чи положення відповідної ради тощо); місця, яке він займає в системі муніципальних нормативно-правових актів та ін.

Так, Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» передбачаються такі особливості порядку прийняття, зокрема щодо попереднього обов'язкового аналізу регулятивного впливу проекту акту, а також оприлюднення з метою публічного обговорення такого проекту. Від дотримання встановленого порядку розробки та прийняття проекту регуляторного акту залежить набуття ним чинності. При цьому практика організації і проведення публічних обговорень (слухань) муніципальних нормативно-правових актів свідчить про суттєві недоліки при формальному дотриманні всіх процедур. До таких, зокрема, слід віднести неготовність представників органів влади вести діалог із громадськістю. Певними особливостями характеризується й порядок розробки та прийняття проекту місцевого бюджету.

Крім того, сьогодні склалася ситуація, коли відсутність нормативно-правового акту, який повинен врегулювати питання щодо порядку організації та проведення місцевих референдумів, унеможливило прийняття муніципальних правових актів за допомогою одного з найбільш авторитетних інститутів безпосередньої демократії в багатьох розвинених країнах ЄС. Щодо інших актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування Законом України «Про місцеве самоврядування» не передбачається обов'язковості, наприклад, оприлюднення проекту відповідного акту для його обговорення або попереднього схвалення жителями територіальних громад. При цьому протилежно, зокрема обов'язковість громадського обговорення проектів актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування, передбачається законодавством країн Європи (у тому числі, пострадянських) та Америки [10].

З метою забезпечення верховенства Конституції і законів України, обліку та систематизації муніципальних правових актів, реалізації конституційного права громадян на отримання достовірної інформації і створення умов для отримання інформації про муніципальні нормативно-правові акти органами державної влади, органами місцевого самоврядування, посадовими і службовими особами, підприємствами, установами та організаціями, що розташовані на певній території, створюються реєстри муніципальних правових актів органів місцевого самоврядування. Внесення нормативно-правових актів до таких реєстрів створює додаткові можливості для більш ефективної їх реалізації, в тому числі здійснення правозастосовної діяльності, а також сприяють проведенню комплексних заходів щодо правового моніторингу.

Так, наприклад, розпорядженням Харківського міського голови № 614 від 27.03.2003 р. було затверджено Порядок ведення міського реєстру актів Харківської міської ради, місько-

го голови та виконавчих органів міської ради [14]. У свою чергу, рішенням Івано-Франківської міської ради від 2.06.2011 р. № 209-10 було затверджено Положення про Реєстр актів органів місцевого самоврядування Івано-Франківська [13].

Крім того, враховуючи те, що акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування є результатом однієї з правових форм їх діяльності, реалізації їх нормотворчої компетенції у визначених сферах, однією з форм реалізації муніципальних нормативно-правових актів є право органів та посадових осіб місцевого самоврядування не лише приймати рішення, а й вносити до них зміни та скасовувати їх на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією і законами України, керуючись у своїй діяльності ними та актами Президента України, Кабінету Міністрів України [15].

При цьому слід визнати слушною думку, що була сформульована у Постанові Верховного Суду України від 24 жовтня 2011 р., згідно з якою органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. Ненормативні правові акти місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вони вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, а тому не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання [12]. Таке застереження, насамперед, має за мету забезпечення дотримання принципу верховенства права і законності в діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, а значить, і суттєве розвантаження органів судової влади.

У протилежному випадку в разі, якщо право особи було або може бути порушено, суд може визнати нормативно-правовий акт органу або посадової особи місцевого самоврядування незаконним чи таким, що не відповідає правовому акту вищої юридичної сили, повністю або в окремій його частині [1].

Висновки. Усе це, а також ряд інших проблем, пов'язаних як з недоліками організації та функціонування системи публічної влади в державі, так і недостатнім рівнем правової свідомості та культури, а часто і кваліфікації посадових та службових осіб (у цілому, а також в аспекті здійснення нормотворчих повноважень), інколи відкрите нехтування правами та ігнорування законних інтересів членів територіальної громади їх представниками, відсутність між ними належної комунікації та зворотного зв'язку загалом призводить до значної кількості дефектів муніципальних нормативно-правових актів, таких як безсистемність, незгодженість, внутрішня суперечливість між окремими актами, нерегульованість певних суспільних відносин, недостатня наукова обґрунтованість актів, їх невідповідність вимогам суспільного та державного розвитку, декларативність, техніко-юридична недосконалість тощо. У зв'язку із цим постає питання про якість та ефективність муніципальних правових актів. До комплексу заходів з підвищення відповідно якості та ефективності останніх слід віднести й нагляд та контроль за здійсненням відповідних нормотворчих повноважень [8]. При цьому представники вітчизняної науки муніципального права, а також чинне законодавство характеризується сьогодні неоднозначністю та суперечливістю відносно вирішення і цих питань.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6.07.2005 № 2747-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
2. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.
3. Про затвердження Регламенту Харківської міської ради 6 скликання: Рішення 2 сесії Харківської міської ради 6 скликання від 22 грудня 2012 р. № 17/10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-zatverdzhennya-reglamentu-harkivskoyi-miskoyi-radi-6-sklikannya-42535.html>.

4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.

5. Про Регламент Вінницької міської ради 7 скликання: Рішення Вінницької міської ради № 75 від 25.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vmr.gov.ua/Docs/CityCouncilDecisions/2015/%E2%84%9675%2025-12-2015%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%20%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82.pdf>.

6. Про Регламент Львівської міської ради 6-го скликання: Ухвала Львівської міської ради № 304 від 31.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam%5Cuhvaly.nsf/%28SearchForWeb%29/54D97DC3727113C4C2257872002D5D49?OpenDocument>.

7. Про Регламент Ужгородської міської ради VII скликання: Рішення Ужгородської міської ради від 18.03.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rada-uzhgorod.gov.ua/rada_docs/18-03-16-pro-reglament-uzhgorodskoyi-miskoyi-rady-vii-sklykannya/.

8. Петришина М.О. До проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо зупинення актів органів місцевого самоврядування» [Текст] / М.О. Петришина // Актуальні питання публічного та приватного права. – № 1(12). – 2016. – С. 12–18.

9. Петришина М.О. Нормопроектувальна техніка як засіб формування системи дієвого та ефективного законодавства в Україні: теоретико-правовий підхід [Текст] / М.О. Петришина, Т.С. Мала // Актуальні питання публічного та приватного права. – № 3(08). – 2014. – С. 256–263.

10. Петришина М.О. Нормотворча діяльність в органах місцевого самоврядування в Україні / М.О. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 232 с.

11. Поляков А.В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. [Текст] 2-е изд., доп. / А.В. Поляков. – СПб. : Изд-во «Юридический центра Пресс», 2003. – С. 771.

12. Постанова Верховного Суду України від 24 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/D5785A273956DCFCC22579D5002F0303?OpenDocument>.

13. Рішення Івано-Франківської міської ради від 2.06.2011 р. № 209-10 про затвердження Положення про Реєстр актів органів місцевого самоврядування м. Івано-Франківська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvk.if.ua/news/19640/>.

14. Розпорядження Харківського міського голови № 614 від 27.03.2003 р. про затвердження Порядку ведення міського реєстру актів Харківської міської ради, міського голови та виконавчих органів міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://doc.citynet.kharkov.ua/uk/>.

15. Соллянік К.Є. Припинення дії актів органів місцевого самоврядування: проблеми реалізації [Текст] / К.Є. Соллянік // Вісник ЦВК. – № 1(15). – 2009. – С. 90–93.

СМАЗНОВА І. С.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.143

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ НАСИЛЬСТВА

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу насильства та його різновиду – тероризму в онтологічному напрямку, а також удосконаленню сфери боротьби із цим феноменом.

Ключові слова: насильство, тероризм, політика, суперечність, справедливість, філософське розуміння.

Стаття посвящена філософсько-правовому аналізу насилія и его разновидностей – тероризму в онтологическом направлении, а также усовершенствованию сферы борьбы с этим феноменом.

Ключевые слова: насилие, терроризм, политика, противоречие, справедливость, философское понимание.

The article is concerned with philosopho-legal analysis of the violence and its forms, such as terrorism, and about improvement of fighting with this phenomenon.

Key words: violence, terrorism, politics, controversy, justice, philosophical interpretation.

Вступ. На фоні загострення глобальних проблем (екологічна, енергетична, демографічна, ресурсна, загроза застосування атомної зброї) особливу увагу громадськості викликає загальносвіттовий сплеск застосування насильства. Сучасний прояв насильства, як негативне соціальне явище, здатний не тільки руйнувати соціальні норми, підвалини, знищувати людей, але й серйозно впливати на політику та соціальний розвиток.

До ХХІ ст. розуміння боротьби з проявами насильства в основному зводилося до їх одностайного етичного та політичного засудження. Але зараз вже очевидно, що такий підхід є явно недостатнім, потрібні скоординовані практичні дії, що вимагають, у свою чергу, найсерйозніших та найоб'єктивніших теоретичних розробок. Існує тенденція зростання кількості проявів різних форм і видів насильства в усьому світі, простежується низький рівень стану боротьби з ним та його запобігання.

Серед сучасних робіт, присвячених проблемі насильства та її політичної форми – тероризму, можна зазначити наукові праці О. Будницького, М. Вершиніна, Б. Дженкінса, В. Кудашева, У. Лакера, В. Сажина, О. Щеглова, Є. Холмогорова та ін. У публікаціях названих авторів значної уваги приділено сфері політичних та соціально-психологічних відносин, де крайньою формою прояву насильства є тероризм. Насильство розглядається як інструмент для маніпуляцій політикою, що проводиться в будь-якій державі. У цих же роботах надається певний прогноз, пропонуються різні ідеї, стратегії боротьби з тероризмом як видом насильства, у тому числі й шляхом ідеологічного забезпечення цієї боротьби.

Постановка завдання. Мета – довести, що застосування насильства в політиці повинно бути досліджуваним на основі та в постійному контексті філософського розуміння

феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які впливають з її природи.

Результати дослідження. Будь-яка філософсько-правова ідея як шлях вирішення цієї проблеми обов'язково повинна формулювати якийсь ідеал. Такий ідеал, наприклад, пропонується в Євангелії у вигляді найпринциповішого та незаперечного, але дуже важкого для людини рішення: чужих, ворогів у нього бути взагалі не повинно. Спасіння людини – в любові та прощенні. «Вихідний сенс, що був заданий на ранніх етапах історії релігійно-моральним сприйняттям соціального життя, зберігається в ідеї справедливості і до сих пір» [1, с. 205].

Окрім «невчинення опору злу насильством», є інша спроба тлумачення релігійних вчень – це вчення про насильство (добро повинне бути з кулаками). Існує дійсне протиріччя між двома цілковито протилежними шляхами вирішення проблеми, конфлікту. Питання щодо розв'язання цього протиріччя турбувало людину ще з початку його свідомого мислення. Хто має рацію? Сильний. У сильного завжди безсилий винуватий. Відомим є спір Сократа (Платона) з Фразімахом на цю ж тему. Сильний завжди має рацію, стверджував Фразімах. Справедливість – це право сильного. Іншої справедливості немає. Саме таке право, освячене відповідною філософією права, породжує в народних масах спочатку тупу покірність, проте пізніше – несподіваний опір, найчастіше – «безглуздий і нещадний»: саме таке визначення російського бунту було надано О.С. Пушкіним.

П.І. Новгородцев, який стояв на позиціях гуманізму, дуже добре бачив згубні наслідки подібної точки зору. Тому він послідовно критикував правову концепцію, яка переважала за його часу, і називав її «філософією легального деспотизму», тому що засадою права вважалася державна влада, яка укріплювалася на праві сили [2, с. 19].

Тільки після з'ясування всіх цих філософських питань можна говорити про тероризм як одну з форм, один із способів – безсумнівно неадекватного, перекрученого, насильницького – вирішення суперечностей: «індивід – суспільство», «справедливість – несправедливість». «Без справедливості як якості особистості, без відповідних ціннісних орієнтацій не може функціонувати і справедлива правова система» [3, с. 223].

Таким чином, впливає висновок про те, що феномен застосування насильства в політиці слід віднести до розділу філософії права – онтології права, оскільки його сутність як і «...сутність власне правових явищ, розкривається через поняття «справедливість» [3, с. 35–36].

Будь-який тероризм – це насильство, але далеко не будь-яке насильство – це тероризм. Деякі великі музиканти згадували, що в ранньому дитинстві їх батьки, найчастіше – батько, застосовували до них насильство, і навіть фізичне, щоб примусити їх вчитися грати на скрипці або іншому музичному інструменті. Без певного насильства важко обійтися і при лікуванні дитини. Але ж таке насильство, фактично або за задумом, – насильством на благо, не може бути назване тероризмом.

Отже, тероризм завжди пов'язаний із насильством. Проте чи можна насильство назвати початком тероризму? Початком – в єдності двох значень цього поняття: як історично початкового пункту феномена тероризму і як підстави, як головної причини тероризму.

Відповісти на це запитання можна так: насильство породжує, окрім тероризму, численні явища. Цей початковий пункт деякі дослідники навіть виводять за межі соціуму, в біологічну природу. Так, пояснюючи причину агресивності та деструктивності людини, деякі вчені шукають її в тій біологічній спадщині, яка, нібито, обтяжує людину, оскільки вона є дитя природи. Таку позицію Ерїх Фромм називав інстинктивізмом. Людина, на думку інстинктивістів, несе в собі заряд агресії, тому що за природою своєю була і залишається хижаком. Критикуючи таку точку зору, Е. Фромм аналізує безліч історичної та антропологічної наукової літератури, наданої посилкою інстинктивізму, що переконливо свідчить про її помилковість, оскільки на ранній стадії свого розвитку людина, виявляючи до інших людей дружелюбність, щедрість та великодушність, характеризується орієнтацією на цінності, пов'язані не зі смертю, а з життям. Агресивність людини, вважає Е. Фромм, – це надбання останніх століть її історії, і викликана вона соціальними обставинами. Проте Е. Фромм не може погодитися з точкою зору біхевіоризма, згідно з якою агресивність є

винятково продуктом виховання та інших форм впливу на людину з боку навколишнього соціального середовища. Критикуючи ці дві крайні точки зору на причину людської агресивності, Е. Фромм доходить висновку, що в людини «необхідно строго відрізнити агресію біологічно адаптивну, яка сприяє підтримці життя, доброякісну, від злаякісної агресії, не пов'язаної зі збереженням життя» [6, с. 230]. «Доброякісна» агресія є властивою як тваринам, так і людині. Вона має біологічні форми прояву та затухає, як тільки зникає небезпека. «В основі злаякісної агресії не інстинкт, а якийсь людський потенціал, що сягає корінням умов самого існування людства» [4, с. 231].

Злочини, засновані на релігійних, національних та політичних мотивах, супроводжували людство на всіх етапах його розвитку. У певні історичні періоди вони набували специфічних форм. Однією з них є тероризм, який, загалом, як було зазначено вище, можна визначити як метод досягнення певної мети, принциповою основою якого служить застосування (або загроза застосування) насильства. При цьому першим важливим уточненням та конкретизацією в цьому випадку буде, мабуть, те, що тероризм – це насильство, так чи інакше пов'язане з політикою.

Феномен насильства сьогодні вийшов на новий виток свого розвитку. Тероризм існував у всі історичні епохи, але кожна з них містила його у вигляді своєї особливої, специфічної модифікації насильства. Багато в чому проблема подолання тероризму полягає також і в складності його розуміння: у складності проникнення в суть цього деструктивного феномена, розкриття причин його виникнення, дослідження його зв'язків і відносин із такими явищами та поняттями, як справедливість, демократія, свобода, політика і, звичайно, – насильство.

Отже, необхідність спільного розгляду насильства та тероризму пов'язана з їх загальним історичним корінням, їх взаємообумовленістю, а також їх тісним переплетінням, що триває, і придбанням специфічних форм вже в ході Новітньої історії.

Упродовж всієї історії становлення державності, суверенітету, інститутів демократії та прав людини проблема насильства і пов'язані з нею визнання або заперечення справедливості застосування цього насильства завжди знаходилися в центрі уваги як теоретичної, так і буденної свідомості.

«Насильство – це суспільні відносини, в ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, що являє собою загрозу життю, підпорядковують собі інших, їх здібності, виробничі сили. Насильство можна інтерпретувати як різновид відносин влади, оскільки остання є пануванням однієї волі над іншою, ухвалення рішення за іншого» [5, с. 14].

Гегель, а слідом за ним Маркс, визначали насильство як необхідну форму історичного руху, без якої є неможливим прогресивний розвиток суспільства. «Насильство є бабою-повитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим». Цими та іншими мислителями, починаючи, напевно, з Геракліта, на передній план висувається той аспект насильства, який вище було названо «насильством на благо». Дійсно, застосування насильства як інструменту збереження політики, що проводиться в державі, і, навпаки, її зміни, супроводжувало весь хід історичного розвитку соціуму. Але де тут об'єктивний критерій блага або шкоди вживаного насильства? В юриспруденції складність цього явища викликала появу питання про співвідношення так званих «легітимного та нелегітимного насильства».

Право на легітимне насильство закріплювалося і закріплюється виключно за державами та їхніми представниками. І за визначенням, це насильство повинне мати своїм результатом внутрішню та зовнішню безпеку держави і тим самим служити інтересам індивідів, що є її громадянами. Уся решта форм насильства оголошується нелегітимними. Класичним прикладом такого насильства виступає кримінальне насильство людини стосовно іншої людини.

Такий розподіл міг би привести до позитивного ефекту в разі повної справедливості та неухильного застосування державних законів і насильницьких форм правління, що впливають із них. Насправді ж, як свідчать історичні дослідження, представники держави часто діють не з позицій загального блага, а з позицій особистих та групових корисливих

інтересів, у зв'язку з чим навіть важко буває іноді провести межу між державним діячем та злочинцем. У зв'язку із цим офіційний злочинець, що протистоїть державній особі, має навіть набагато більше шансів одержати в широких масах співчуття, що породжує легенди про справедливих розбійників типу Стеньки Разіна, Робіна Гуда, Григорія Котовського.

Отже, по-перше, вже в період свого зародження поняття тероризму мало яскраво виражений політичний відтінок, а сучасний тероризм перетворився з кримінального злочину на політичний феномен.

По-друге, окрім самого акту насильства, побічною зброєю терористів стає вигідна терористам реакція населення, що полягає або у схваленні, або у відчутті страху, що спонукає людей чинити тиск на свій уряд у потрібному терористам напрямі.

По-третє, існує проблема легітимності та нелегітимності насильства. Правове вирішення цієї проблеми виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, зокрема рівнозначними методами аж до підпорядкування або навіть усунення супротивника. Суперечність із цього приводу в будь-якому суспільстві полягає в тому, що одна його частина приймає право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує саму думку його застосування, навіть якщо така міра здається цілком адекватною та рівносильною, а головне – справедливою.

Скрутна ситуація виникає при з'ясуванні питання, яким чином відмежовувати тероризм від революції, національно-визвольного руху і т.ін. Вважається, що не можна протиставляти один одному терористів, революціонерів і борців за незалежність країни. Це явища однієї і тієї ж суті. Боротьба за справедливість є змістом усіх цих явищ, але прояв волі при цьому здійснюється до-розумним чи формально-розумним чином із приєднанням до цього корисливо-паразитичного управління, маніпулювання цим процесом з боку.

Вище було сказано, що тероризм – це перетворена, перекручена форма благородного змісту боротьби за справедливість. Так, наприклад, серед терористів, що планомірно полювали за одним із найбільш демократичних російських царів – Олександром II, було багато етичних благородних людей (О. Желябов, О. Михайлов, Н. Морозов, С. Перовська, В. Фігнер). Чому Кібальчич, який не терпів несправедливості з дитинства, завжди заступався за слабких, мав у своїй родині п'ять поколінь православних священиків, у той же час свідомо присвятив себе виготовленню вибухівки, «пекельних машин», знаючи, що в процесі терористичного акту обов'язково загинуть ні в чому не повинні люди? Так само відбулося і при вибуху в Зимовому палаці, коли царя врятувало спізнення до обіду на дві хвилини, проте було на шматки розірвано декілька десятків охоронців – молодих хлопців із того самого народу, за який боролися народовольці. Кібальчич міг би бути великим вченим (у в'язниці в очікуванні страти він складав проекти повітроплавання на основі реактивних двигунів), якби його «боротьба за справедливість» була наповнена іншою суттю.

Доводиться дійти сумного висновку, що, оскільки відчуження, перш за все, є відчуженням людини від її сутності, то неадекватність реакції на несправедливість і відчуження полягає в тому, що так чи інакше, але в такому разі здійснюється немовби рух людини назад – у біологічну форму буття, де свобода людиною розуміється як нестримане свавілля, помста і жорстокість.

Позиції з питання допущення насильства, висловлювані відомими мислителями, умовно поділяють на три групи [5, с. 15]:

1) апологія насильства. До її представників відносять Ф. Ніцше, Ж. Сореля, які відмовляються від старого розуміння моралі, заснованого на терпінні;

2) радикальне заперечення насильства, що не допускає ніяких виключень. Представники цієї групи – Сократ, Л. Толстой, М. Ганді – не допускають навіть думки про моральне виправдання будь-якого насильства;

3) заперечення насильства, що допускає певні виключення. Цю точку зору представляє більшість мислителів: Т. Гоббс, Г. Гроцій, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс. Більшою чи меншою мірою вони знаходять виправдання застосуванню насильства як одного з ефективних способів поведінки в конфліктних ситуаціях. І це є найреалістичнішою точкою зору.

Думається, що ці точки зору до певної міри визначають і відношення до того специфічного типу насильства, яким є тероризм.

А найважливішою складовою специфіки тероризму є політичний мотив його дій. Багато фахівців вважають цей мотив визначаючим при відокремленні тероризму від інших видів кримінальної злочинності. При цьому такі дослідники часто вказують на обов'язковий зв'язок тероризму із соціальними феноменами взагалі. Так, В.Ф. Антипенко визначає тероризм як «стан насильницького протиборства, що поряд із нанесенням збитку національним інтересам зазіхає на будь-які аспекти міжнародних відносин і ґрунтується на конфлікті політичних, економічних, етнотериторіальних і релігійних інтересів держав, народів, націй, соціальних груп і рухів, за умови використання хоча б однією із сторін терористичних актів як засобу впливу на супротивника для досягнення політичних цілей» [6, с. 569].

Насильство та політика – це тісно взаємопов'язані явища. Насильство було і продовжує залишатися невід'ємним засобом влади при вирішенні нею суспільних проблем. Прагнення владних суб'єктів подолати ті або інші конфлікти конструктивними, ненасильницькими методами далеко не завжди виявляється таким, що його можна реалізувати. Але з іншого боку, політична система, що веде боротьбу тільки шляхом застосування насильницьких методів, часто виглядає ще більшим тираном, ніж її «кривдник». «Оскільки воля – це ідея, і вона дійсно вільна лише завдяки буттю, а буття, в яке вона себе вмістила, – це буття свободи, то насильство або примус безпосередньо руйнують самі себе у своєму понятті як вияв волі, який усуває вияв або буття волі. Тому насильство чи примус в абстрактному плані є непропорційними» [7, с. 92].

Таким чином, у наявності є суперечність, від вирішення або невирішення якої (це стосується й інших глобальних проблем) залежить життя та благополуччя всіх людей.

У зв'язку із цим у середовищі аналітиків феномена тероризму посилюються заклики до виявлення та усвідомлення внутрішніх і зовнішніх політичних спонукальних причин, які породжують насильство та без викорінювання яких ефективно протидіяти тероризму неможливо. Але поки що, мабуть, період розумного поєднання насильницьких і ненасильницьких методів подолання політичних конфліктів не настав. Поки що зазначені протилежності багато хто розглядає тільки як альтернативні можливості.

І.О. Ільїн згоден із Гегелем, який таким чином «...формулює задачу філософії права: слід звернутися увагою до розуму предмета і надати йому самому розвинути свій зміст; філософ буде тільки «спостерігати» за іманентним розвитком предмета... У «Філософії права» це буде самоспоглядання і саморозкриття свободної волі» [8, с. 299].

Природне право – це право людини на свій власний «спосіб бути», тобто на сутність. А сутність людини, за Гегелем, – це дух як поєднання свідомості та душі. Дух (через інтелекцію) стає волею. Суть (воля до свободи і свобода волі) духу, який знайшов себе, прагне до подолання всіх відчужень.

Тільки от це подолання, в принципі, може бути «безглуздим і нещадним» або ж, користуючись термінологією Гегеля, розумно-формальним, а може і повинне бути спекулятивно-розумним, конкретним. «Сенс людського життя полягає у виконанні свободи, або, що те ж саме, в цілісному розкритті розумної та благої волі» [8, с. 280].

«Осягнути приховану і деколи абсолютно несподівану суть можна лише тоді, коли усвідомлюєш, що ти живеш не в плоскому і статичному світі, а в мінливому світі багатьох вимірювань, включаючи недовгий час свого життя і грандіозний час Історії, яка небачено присутня в мові людини, в її здатності бачити і оцінювати навколишній світ і саму себе в ньому» [9, с. 441]. Отже, для осягання суті тероризму дуже корисно постійно звертатися до історії появи, становлення та розвитку цього феномена.

Висновки. У змістовному, конкретному розумінні філософсько-правовий аналіз означає, що застосування насильства в політиці повинно бути досліджуваним на основі та в постійному контексті філософського розуміння феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які випливають з її природи.

Саме на шляхи та способи вирішення взаємопов'язаних між собою суперечностей між природним та позитивним правом, відносинами між індивідом та суспільством і спрямований інтерес філософії права в процесі вирішення нею будь-якого серйозного соціального феномена, в тому числі і феномена застосування насильства в політиці.

Філософсько-правовий аналіз однієї із форм прояву насильства в політиці – тероризму – свідчить, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння сутності цього явища. Адекватне розуміння тероризму припускає не тільки його співвідношення з насильством, але й усвідомлення взаємозв'язку його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального та ін., а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому позначені вище загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища тероризму є надзвичайно важливими. Дослідження співвідношення тероризму та насильства привело до висновку, що історично та логічно в основі тероризму знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість.

Список використаних джерел:

1. Бігун В.С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння / В.С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 23–32.
2. Борьба с терроризмом на границе трех южно-американских стран // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати). – 2003. – № 1. – С. 3–9.
3. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2003. – 672 с.
4. В Великобритании принят закон о борьбе с терроризмом // Зарубежное военное обозрение. – 2002. – № 2. – С. 63.
5. Бирюкова М.А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур / М.А. Бирюкова // Философские науки. – 2001. – № 1. – С. 33–42.
6. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н. Алексеев. – СПб. : ЛАНЬ, 1999. – 256 с.
7. Алексеев С.С. Философия права: история и современность / С.С. Алексеев // Проблемы. Тенденции. Перспективы. – М. : Норма, 1999. – 336 с.
8. Афанасьев Н.Н. Международно-правовая база борьбы с терроризмом / Н.Н. Афанасьев // Закон и право. – 2001. – № 4. – С. 8–10.
9. Антипенко В.Ф. Тероризм: кримінологічна та кримінально-правова характеристика / В.Ф. Антипенко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : НБУВ, 1999. – 61 с.

ТЕРТИШНИК В. М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін
(Університет митної справи
та фінансів)

УДК 340.1

МОВА І ЛОГІКА ЗАКОНУ

У статті розглядаються правові, логічні та філологічні аспекти використання мови в законотворчій діяльності, зокрема на прикладі кримінально-процесуального права, викладені пропозиції щодо удосконалення текстів законодавчих актів.

Ключові слова: мова, логіка, стиль, мова закону.

В статье рассматриваются правовые, логические и филологические аспекты использования речи в законодательной деятельности, в частности на примере уголовно-процессуального права, изложены предложения по совершенствованию текстов законодательных актов.

Ключевые слова: речь, логика, стиль, язык закона.

Language and the logic of the law. This article discusses the legal, logical and philological aspects of the use of speech in the legislative process, in particular on the example of the law of criminal procedure, set out proposals to improve the legislation.

Key words: speech, logic, style, language of the law.

Вступ. Мова – це не тільки знаково-інформаційна система, що являє собою запас слів та граматичні принципи їх сполучення, за допомогою якої люди можуть спілкуватися між собою, формувати, зберігати та передавати знання та будь-яку іншу інформацію в просторі та часі, це ще й засіб організації суспільства та діяльності людини, індикатор цивілізаційного вибору державотворення, форма логічно викладення думок, ідей та суджень, шляхетна колицьова духовності. Сила права і його ефективність залежать від ясності мови закону.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється необхідністю забезпечення реалізації принципу юридичної визначеності та верховенства права, а також мовною і логічною недосконалістю окремих приписів нових законодавчих актів, особливо КПК України, появою проблеми конкуренції правових норм та ускладненнями практики застосування закону.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показує, що проблема феномену мови права знаходиться на стику логіки, лінгвістики, інформатики, філософії, юриспруденції, культурології та інших наук, а відповідно, й дослідженню її в різні часи приділяють увагу з відповідним баченням проблем різні фахові вчені [1–37]. Але існуючі публікації не вичерпують усю складну проблему, а утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Постановка завдання. Метою даної роботи є визначення шляхів оптимізації використання літературної мови в законотворчій діяльності.

Результати дослідження. Мова, як зазначає С.П. Щерба, – це феномен суспільних відносин, унікальний, універсальний та ідеальний засіб спілкування й пізнання в будь-якій сфері діяльності, невід'ємний елемент культури й проявлення самосвідомості [35, с. 13].

Мову утворюють фонетична, морфологічна, лексико-фразеологічна, синтаксична та стилістична системи. Мовний стиль являє собою оригінальну сукупність лексичних, фразеологічних, морфологічних і синтаксичних, орфоепічних та акцентуаційних засобів, що використовуються в певній сфері діяльності.

Найбільш поширеними та широко вживаними є художній літературний та офіційно-діловий стилі. Художня мова – це образно-експресивна мова. У діяльності юриста експресивність мови може вдало використовуватись в судових дебатах. Тут будуть доречні і витончена метафора, і вдалиий афоризм, і риторичне питання, і вишуканий епітет, і образність, і антитеза.

Незважаючи на всю привабливість художньої мови, законодавчі акти викладаються строго в офіційно-діловому стилі. Тут має домінувати лаконічність: щонайменше слів при викладенні вагомого змісту.

Мова – рушійна сила закону. Закон має бути викладений доброю мовою офіційно-ділового стилю. Мова закону має бути літературною, без складних граматичних конструкцій та стилістичних зворотів, ясною, зрозумілою, змістовною та доцільною. Важливою умовою грамотної мови є використання слів відповідно до їх смислу та стилістичних ознак; правильне за смыслом сполучення слів; уникнення тавтології; стилістична однорідність лексики; синтаксично правильна побудова речень. Вживані терміни мають бути максимально точними і виключати їх неоднозначне тлумачення, а викладені думки – досяжні для сприйняття, мати смислову цінність і логічну завершеність.

Аналіз норм КПК України показує багато логічних і лінгвістичних недоліків при викладенні окремих законодавчих приписів.

Уже в ст. 1 КПК України закріплюється імперативна норма, яка не знаходиться в логічному зв'язку як з іншими нормами даного джерела права, так і з положеннями Конституції України. У даній нормі зазначається, що «порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України». Думається, що термін «лише» тут недоречний, бо вже далі, в ч. 1 ст. 9 КПК України законодавець визначає, що під час кримінального провадження службові особи органів влади «зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства». У ч. 5 даної норми зазначається, що «кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини». Але в законі щодо рішень ЄСПЛ зазначено, що саме законодавство України має приводитись у відповідність до практики ЄСПЛ.

У ч. 3 ст. 9 бачимо ще один недоречний імператив: «При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, який суперечить цьому Кодексу». Питання в тому, що законом є і Конституція України, яка може в певних положеннях суперечити КПК України, але конституційні положення є нормами найвищої юридичної сили і прямої дії.

Ст. 32 Конституції України веде мову про те, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя», з чого можна робити різні висновки, в тому числі і про те, що «особисте життя» і «сімейне» – це різні, «сумісні» або «несумісні» речі. Ст. 15 КПК України слушно вживає більш широке поняття «приватне життя», але так повністю і не відмовилась від старого штамп, говорячи, що «під час кримінального провадження кожному гарантується невтручання в приватне (особисте і сімейне) життя». У даному випадку достатньо буде терміну «приватне життя».

Стаття 26 КПК України робить спробу закріпити нову засаду кримінального провадження під назвою «диспозитивність». Але ні в самому тексті названої статті, ні в словниках мови, ні в ст. 3 КПК України під назвою «визначення основних термінів кодексу», ні в сучасних наукових виданнях досі не дано чіткого тлумачення і розкриття змісту даного нового для закону терміну. Така «загадкова невідомість» не може претендувати на принципову ідею, та ще й піднесена до основних (непорушних) правових засад процесуальної діяльності.

У ст. 42 КПК України законодавець замінює поняття «обвинувачений на досудовому слідстві» на поняття «підозрюваний», міняючи на досудовому слідстві акт «пред'явлення обвинувачення» на акт «повідомлення про підозру» (ст. 276 КПК України).

З одного боку, запроваджувана в новому КПК України модель, коли обвинуваченою особа стає лише після завершення розслідування і першим актом її обвинувачення стає обвинувальний висновок у справі, суперечить положенням Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод: «Кожному арештованому сповіщається без зволікань на зрозумілій йому мові причини його арешту та будь-яке пред'явлене йому обвинувачення» (п. 2. ст. 5).

З іншого боку, в українській мові термін «підозрювати» означає допускати причетність кого-небудь до чогось негативного, здогадуватися про що-небудь, припускати щось, «сумніватись» [26, с. 378]. Часто ним позначається не стільки об'єктивний факт, скільки суб'єктивне, психологічне відношення до людини в умовах сумнівів щодо її порядності. «Сумнівний» учасник процесу – це гірка реальність сьогодення, яка нагадує всім відомі часи, коли припущення часто видавалось за істину.

У законі мають використовуватися стилістично нейтральний тон мовлення без засобів образності, а з усіх лексичних синонімів вибирається слово, яке є найбільш точним і має мінімальну експресію, є домінантою синонімічного ряду.

Поняття «підслідний» має меншу експресивність і більшу точність, об'єктивність. Можливо, відмовляючись від терміну «підозрюваний», у законі варто дати таку дефініцію: «Підслідною є особа, щодо якої порушено кримінальну справу або винесено постанову про визнання її перебуваючою під слідством, особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину, особа, до якої вжито запобіжний захід, або особа, щодо якої здійснюється заочне провадження до притягнення її як обвинувачуваного, а також неосудна чи малолітня особа, щодо якої здійснюється судочинство для вирішення питання про застосування примусових заходів».

Законодавець не тільки не забезпечив чітку юридичну визначеність процедури провадження негласних слідчих дій, а й засіяв юридичну термінологію бур'янистими словами-трутнями, а тим самим – новою плутаниною.

Звернемо увагу на опорне поняття самої глави 20 КПК України – «слідчі (розшукові) дії». Який сенс має тут термін «розшукові», коли зрозуміло, що під час всякого пізнавального процесу шукають нові знання, а під час слідчих дій зазвичай «шукають» такі знання через пошук доказів. Сам термін «шукати» означає намагатись знайти, виявити що-небудь, знаходити, відкривати зміст, збирати, прагнути чогось, відкривати зміст речей, дізнаватись про щось [27, с. 908]. Усе це притаманно слідству взагалі і слідчим діям зокрема. Як не дивно, але більшість розробників нового кримінально-процесуального кодексу самі не можуть чітко пояснити, в чому ж різниця між «слідчими» і «слідчими (розшуковими)» діями. «Лишні» терміни в законі («слова-паразити») можуть тільки шкодити виконанню закону, спричиняти зайві витрати типографської краски й паперу на друк законів та їх коментарів.

Чинним КПК України передбачені схожі за предметом регулювання три окремі негласні слідчі дії: «аудіо-, відеоконтроль особи» (ст. 269 КПК України), «спостереження за особою, річчю або місцем» (ст. 269), «аудіо-, відеоконтроль місця» (ст. 270). Незважаючи на те, що в основу їх провадження покладений загальний і єдиний для них метод пізнання, законодавець замість однієї слідчої дії регламентував зразу три. Вірніше, не регламентував, а лише назвав та зробив спробу дати їх дефініції. Останні виявились неспроможними навіть диференціювати названі дії, не кажучи про необхідність дотримання принципу юридичної визначеності при їх застосуванні. Можливо, доречніше в КПК України закріпити та регламентувати, замість названих трьох, одну універсальну слідчу дію «Візуальний контроль і документування суспільно небезпечних та юридично значимих дій і фактів».

В аспекті термінологічних опусів кидається в очі така новела, як «зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж» (ст. 263 КПК України). Знову питання: до чого тут прилаштований термін «транспортні», коли саме поняття «телекомунікації» розуміються як процес дистанційного передавання даних на засадах інформаційних технологій. Телекомунікації, на відміну від пошти, яка перевозить листи чи бандеролі транспортними засобами, є новим унікальним засобом передачі інформації від одного адресата іншому, без спілкування віч-на-віч, через використання електромагнітних хвиль та інших інформаційних технологій:

радіозв'язку, супутникового, лазерного чи іншого пристрою, за допомогою комп'ютерної мережі зв'язку, включаючи засоби інтернету і комп'ютерної телефонії. Застосування терміну «транспорт» тут можливе хіба що в мультимедійних картинках, образно ілюструючи схему, як «нейтрон тягне візочок із мішком інформації». Та й термін «зняття інформації з телекомунікаційних мереж» можна було б викласти зрозумілішою і сталою мовою – «зняття інформації з технічних каналів зв'язку».

Мова законодавчих актів має бути простою, зрозумілою, витонченою та гармонічною. Мову закону не слід як розбавляти зайвими експресивними засобами, так і збіднювати або спотворювати канцелярсько-бюрократичними словами та словосполученнями («компетентні органи», «верифікація клієнта», «юридична особа-нерезидент», «відповідальний працівник», «правовласник», «відмивання грошей», «електорат», «плюралістична концепція» тощо). Разом із тим мова закону має бути лаконічною, ясною і простою. «Простою» не означає «простувагою».

Ст. 11 Нового КПК України закріплює, наприклад, цікаву норму «Повага до людської гідності». Зразу ж виникає питання: «Куди ділась честь?». У цивільному праві давно сформульовані поняття не тільки честі й гідності особи, а й її ділової репутації, які доречно було б врахувати в кримінально-процесуальному законодавстві.

Мову закону не слід ні «припудрювати» наукоподібністю, ні розбавляти «водичкою» розпливчастих канцеляризмів, ні ускладнювати і «збагачувати» неоднозначними, не завжди чи не одразу зрозумілими пересічному громадянину термінами, запозиченими зі словника іноземних мов, що так часто полюбляють робити «звільнені чином від розуму і фантазії» сучасні політики, чиновники, марнослови. Наприклад, «ініціатива провадження» (термін «ініціатива» взагалі-то означає «процедуру обрізання»), «інноваційний консенсус», «перманентна динаміка», «концептуальний плюралізм» тощо. В офіційно-діловому стилі важливо допомогтися точного та лаконічного викладення ідеї, думки, судження.

У законодавчій мові не рекомендується вживати маловідомі та неоднозначні для розуміння терміни, в тому числі неоднозначні за змістом слова іноземного походження, які, на жаль, все частіше з'являються в текстах законів та законопроектів («сервітут», «лізинг», «консенсус», «диспозитивність», «ексгумація») тощо. Разом із тим не можна вже відмовитись від використання сталої професійної термінології, яка традиційно вживається в нормах права (наприклад, «об'єктивна істина», «цивільний позивач», «амністія», «речовий доказ», «касаційна скарга»). Законодавцю доцільно використовувати усталену, загальноновизнану, загальновідому (відому не тільки юристам, але й адресатам регулятивних норм – громадянам держави) та апробовану термінологію, не варто експериментувати з нововведеннями, оскільки це ускладнює як розуміння закону, так і ефективність його дії.

У законодавчому акті мають використовуватись такі граматичні засоби мови, які за умови стислого викладення надають максимум інформації (прості закінчені речення, відокремлені дієприслівникові звороти тощо), лаконічно передають потрібну інформацію.

Синтаксичні зв'язки слів і висловів формуються в залежності від логічних зв'язків думки. У синтаксисі ділового стилю поширеним є прямий порядок слів у реченні: підмет стоїть, здебільшого, на початку речення та найчастіше передує присудку; означення стоять перед означуваними словами, доповнення – після керованого ними слова, обставинні слова (прислівники) – якомога ближче до слова, яке вони пояснюють, вставні слова та звороти ставляться на початку речення.

Стиль законодавчої мови загалом відзначається стандартизацією і уніфікацією текстів, широким вживанням сталих словосполучень, застосуванням типових текстів.

Текст закону має бути максимально раціональним і доцільним: мінімум слів – максимум інформації. Уся цінність мови – в думці та в її інтелектуально-естетичному оформленні. Ясність думки та легкість фрази – ось ті позитивні якості, яких слід прагнути. Раціональна стислість – сестра таланту. Багатослівність – недолік. А. Дюма якось резонно помітив: «Людина, яка багато говорить, зрештою скаже дурницю». «Сила мови, – писав Плутарх, – полягає в умінні виражати багато чого в деяких словах». Небагатослівність – вершина красномовства.

Часто декларуючи спрощення процесуальної форми, законодавець дійсно її спрощує, та інколи не там, де це було потрібно, а часто занадто формалізує і бюрократизує процес там, де цього можна було уникнути.

Якщо в старому КПК України налічувалось всього 448 статей, то в новому (під лозунгом спрощення судочинства і процесуальної економії) набралось уже за 615 не менших за обсягом окремих статей (не враховуючи доповнень таких окремими статтями за базовими номерами з додатковою нумерацією за так званою категорією «прим»). Тільки в розділі IX нового КПК України («Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження») розміщено 73 окремі громіздкі статті, в яких нерідко викладені розпливчаті формулювання. КПК України обширно викладає схожі в багатьох параметрах вимоги щодо окремих клопотань слідчого (ст. 155 – Клопотання про відсторонення від посади, ст. 150 – Клопотання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом, ст. 160 – Клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, ст. 171 – Клопотання про арешт майна, ст. 184 – Клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжних заходів, ст. 188 – Клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу). Щонайменше на половину у викладених тут вимогах закону щодо цих клопотань є загальні правила, які можливо уніфікувати і викласти в одній окремій загальній нормі.

Разом із тим добротна ідея, подана свого часу автором цієї статті, про необхідність надання обвинувачу права в суді змінювати обвинувачення, яка дозволила уникнути багатьох направлень справ на додаткове розслідування (сам інститут додаткового розслідування слушно скасований, про необхідність чого ми давно писали), сьогодні обросла вимогами до прокурора не тільки складати новий обвинувальний акт та вручати його обвинувачуваному, а й складати повідомлення про підозру та узгоджувати його з керівником прокуратури. Питання зовсім нериторичного характеру про те, чи замало буде в указаній ситуації нового обвинувального акту, та що суттєво зміниться, якщо до нього долучити ще й нове повідомлення про підозру, яке зазвичай у своїх мотивувальних і резолютивних частинах за суттю і змістом входить до обвинувального акту.

Стислість – одна з неоціненних якостей законодавця, але стислість полягає не в малій кількості слів, що містяться в законі, а в інтенсивності висловлюваних ним думок (Р. фон Ієрінга).

У цілому сьогоднішній текст КПК України при логічному і ретельному доопрацюванні міг би бути скороченим на одну шосту частину. Одного з найвідоміших скульпторів запитали, як йому вдалося з грудки каменю зробити вишуканий твір. Він мовив: «Це нескладно. Потрібно просто взяти брилу каменю і позбавити її всього зайвого». Мова закону має бути елегантною.

Висновки. Закон має бути викладений добротною літературною мовою в офіційно-діловому стилі з додержанням правил граматики та синтаксису. Переважно використовуються стилістично нейтральний тон мовлення без засобів образності, нейтральна з точки зору емоційного забарвлення літературна лексика. Закону мають бути властиві стислість, грамотність, ясність викладення та культура мовлення. Подібно до того, як щодо архітектури застосовується формула Вітрувія: «Міцність – користь – краса», до мови закону може бути застосована формула: «Точність – доцільність – елегантність». Елегантність мови – це здібність викладеної думки в простій одежі слів виглядати вагомо і у вишуканій оправі слів бути простою і зрозумілою.

Перспективи подальшого дослідження даної проблеми вбачаються в розкритті структури та логіки окремих інститутів права.

Список використаних джерел:

1. Артикуца Н.В. Мова права і юридична термінологія / Н.В. Артикуца. – К. : Стілос, 2004. – 277 с.
2. Артикуца Н. Обговорення мовно-термінологічних проблем сучасного українського законодавства / Н. Артикуца, І. Семак // Право України. – 2012. – № 3/4. – С. 541–546.

3. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990.
4. Ботвина Н.В. Офіційно-діловий та науковий стилі української мови / Н.В. Ботвина. – Київ, 1998. – 192 с.
5. Гончар Олесь Саморозквіт нації / О. Гончар // Мова рідна, слово рідне. – Київ, 1989. – С. 277–278.
6. Іванський Р.Д. Рідна мова – важливий засіб професійного становлення юриста / Р.Д. Іванський // Україна між минулим і майбутнім. – Київ, 2002. – С. 202–205.
7. Кацавець Р.С. Мова у професії юриста / Р.С. Кацавець. – 2-ге вид. – К. : Центр учб. л-ри, 2007. – 304 с.
8. Коваль А.П. Культура ділового мовлення / А.П. Коваль. – Київ, 1982. – 288 с.
9. Любченко О. Мова і право: питання співвідношення / О. Любченко // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 2. – С. 36–44.
10. Маліков В.В. Народні уявлення та звичаєво-правові норми щодо наймитування в українських прислів'ях та приказках / В.В. Маліков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2012. – № 1006. – С. 90–95.
11. Нелюба А. Професійна мова юриста / А. Нелюба. – Х. : Прапор, 2002. – 208 с.
12. Петришин О.В. Модельні правові акти: теорія та практика реалізації: монографія / О.В. Петришин, О.А. Колодій. – К. : Алерта, 2016. – 204 с.
13. Битяк Ю.П. Правова доктрина України: у 5 т. – Т. 2: Публічно правова доктрина України / Ю.П. Битяк, Ю.Г. Барабаш, М.П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2013. – 864 с.
14. Редька О. Синтаксичні параметри науково-навчального юридичного тексту / О. Редька // Дивослово. – 2016. – № 1. – С. 44–46.
15. Рязанов М. Про слов'янську юридичну термінологію та її використання у сучасному українському праві / М. Рязанов // Право України. – 2013. – № 1/2. – С. 401–406.
16. Тертишник В. Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз... не для нас / В. Тертишник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 259–262.
17. Тертишник В.М. Зразки юридичних документів: Настільна книга слідчого: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. зал.] / В.М. Тертишник. – Київ : Правова єдність, 2009. – 344 с.
18. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання / В.М. Тертишник. – Київ : Алерта, 2014. – 440 с.
19. Тертишник В.М. Мова в діяльності юриста / В.М. Тертишник, А.М. Поповський // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 16–22.
20. Тертишник В.М. Моя мова кольорова – душі шляхетна колискова / В.М. Тертишник // Крила. – 2005. – № 4. – С. 51–54.
21. Тертишник В. Мова і стиль юридичних документів / В. Тертишник // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 9. – С. 3–5.
22. Тертишник В. Афоризми / В. Тертишник // Данкор. – 1997. – № 6. – С. 28.
23. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції / В. Тертишник // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 134–135.
24. Тертишник В. Мои слова – мое богатство / В. Тертишник // День. – 2005. – № 198 (28 октября) – С. 20.
25. Титов В.Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / С.Э. Зархина, В.Д. Титов. – Харьков, 2009. – 432 с.
26. Глумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т. 3 / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : «Аконіт», 2000. – 928 с.
27. Глумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т. 4 / Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Київ : «Аконіт», 2000. – 944 с.
28. Хома О.І. Сон розуму в сутінках освіти / О.І. Хома // Освітологія: хрестоматія : [навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Укладачі: Огнев'юк В.О., Сисоєва С.О. – К. : ВП «Едельвейс», 2013. – С. 98.

29. Чорнобай О.Л. Основи комунікативної культури юриста: [навч. посібник] / [О.Л. Чорнобай]. – Львів : ТОВ «Ліга-прес», 2014. – 364 с.
30. Чорнобай О.Л. Філософія фольклорного права: [монографія] / О.Л. Чорнобай. – Львів : ТзОВ «Західно-український консалтинг центр», 2013. – 228 с.
31. Чорнобай О.Л. Філософські константи фольклорного права / О.Л. Чорнобай // Митна справа. – 2012. – № 3 – Ч. 2. – Кн. 1 – С. 3–8.
32. Чулінда Л.І. Українська правнича термінологія: [навч. посіб.] / [Л.І. Чулінда]. – К., 2005. – с.112.
33. Шевчук С.В. Українська мова за професійним спрямуванням: [підручник]. – 4-ге вид., виправ. і доповнен. / [С.В. Шевчук, І.В. Клименко]. – К. : Алерта, 2014. – 696 с.
34. Шемшученко Ю.С. Вибране / Ю.С. Шемшученко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2005. – 592 с.
35. Щерба С.П. Переводчик в российском уголовном процессе / С.П. Щерба. – М. : «Экзамен», 2005. – 416 с.
36. Якимчук Б. Мова, якою здійснюється кримінальне провадження / Б. Якимчук // Віче. – 2013. – № 2. – С. 30–31.
37. Янчук І. Вітчизняна юридична термінологія в аспекті лінгвістичного дослідження (за новим Цивільним кодексом України) / І. Янчук // Юридична Україна. – 2004. – № 9. – С. 32–36.

ЦИВІЛІСТИКА

РОЗГОН О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)

УДК 347.633+341.231.14

**ЗГОДА УСИНОВЛЮВАЧІВ ТА УСИНОВЛЮВАНОВОГО:
УКРАЇНСЬКИЙ ТА ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД**

У статті вирішується питання надання згоди на усиновлення дитини, яке залишається актуальним явищем, що потребує правового підґрунтя, оскільки усиновлення покликане забезпечити нормальне сімейне життя і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. У дослідженні розглянуті проблеми, пов'язані з колізійними питаннями при наданні згоди на усиновлення за законодавством різних країн.

Ключові слова: згода, усиновлення, дитина, батьки, колізія, іноземний громадянин, Україна, волевиявлення.

В статье решается вопрос предоставления согласия на усыновление ребенка, который остается актуальным явлением, требующим правовой базы, поскольку усыновление призвано обеспечить нормальную семейную жизнь и воспитание детей, которые лишились родительской опеки. В исследовании рассмотрены проблемы, связанные с коллизионными вопросами при предоставлении согласия на усыновление согласно законодательству разных стран.

Ключевые слова: согласие, усыновление, ребенок, родители, коллизия, иностранный гражданин, Украина, волеизъявление.

The article addressed the issue consent to the adoption, which is important phenomenon that needs legal basis since the adoption aims to provide a normal family life and education of children who lost their parents. The study examined issues related to conflict of laws issues when providing consent for adoption under the laws of different countries.

Key words: agreement, adoption, child, parents, conflict, foreign citizen, Ukraine, will.

Вступ. Розглядаючи інститут усиновлення, слід зазначити, що він за своїм призначенням покликаний забезпечити нормальне сімейне життя і виховання дітей, які позбавлені батьківського піклування.

Проблематику усиновлення досліджували такі вчені, як В.І. Борисова, В.М. Борсукова, К.В. Гречка, Ю.В. Деркаченко, О.Г. Дріжчана, І.В. Жилінкова, В.В. Забровський, Л.М. Зілковська, С.Я. Фурса, Н.І. Кіреєв, А.В. Кидалова, Л.Ф. Панова, О.В. Тавлуй, Н.В. Погорецька, К.В. Чернеюте.

Постановка проблеми. Мета нашого дослідження – виявлення суттєвих ознак і практичних особливостей засвідчення згоди на усиновлення батьками та дитиною за законодавством різних країн.

Результати дослідження. Характерною рисою українського інституту усиновлення є те, що він позбавлений майнових основ і цілком підлеглий завданням забезпечення інтересів неповнолітніх дітей. Феномен міжнародного усиновлення на сучасному етапі стає масштабним явищем у нашій державі, який викликаний, перш за все, відсутністю достатнього фінансового стимулювання потенційних національних усиновлювачів.

Усиновлення – це юридичний акт, який є складним за своїм фактичним складом і включає волевиявлення усиновлювача (ст. 223 Сімейного кодексу України (далі – СК)) та рішення суду (ст. 224 СК) [1, с. 168].

Надання згоди на усиновлення – це одне з найважливіших особистих немайнових прав батьків, і його неврахування призводить до істотного порушення їх прав, оскільки усиновлення дитини тягне за собою повне припинення правового зв'язку між нею та батьками [2, с. 318].

Усиновлення дитини може бути здійснене незалежно від наявності чи відсутності в неї батьків за походженням. У випадку, коли дитина має батьків (одного з них), неодмінною умовою для здійснення усиновлення є отримання їх згоди. Правило про те, що усиновлення дитини здійснюється за добровільною згодою її батьків, установлене в ч. 1 ст. 217 СК.

За відмови батьків дати згоду усиновлення є неможливим. Це пояснюється тим, що батьки, в першу чергу, наділяються правами й обов'язками щодо виховання своїх дітей. Коли батьківські права переходять до інших осіб, це спричиняє втрату цих прав батьками, тому усиновлення не може мати місця без їх згоди.

Відсутність згоди на усиновлення унеможливує передавання дитини до сім'ї іншої особи на правах доньки чи сина, незважаючи на те, що ця дитина може бути фактично позбавлена батьківського піклування. У цьому випадку дитина може бути всиновлена тільки після позбавлення батьківських прав її батьків.

Таким чином, згоду на усиновлення дитини необхідно отримати від обох батьків, якщо: вони проживають разом із дитиною або окремо від неї; батьки не проживають разом, незалежно від того, чи існує укладений між ними шлюб, або ж він припинений чи визнаний судом недійсним; між батьками дитини не укладено шлюб, і батьківство встановлене в порядку, передбаченому СК, або материнство визнане за рішенням суду (ст.ст. 126–128, ст. 131 СК); мати чи батько дитини є неповнолітніми.

Щодо останнього випадку слід зазначити про декілька аспектів, які виникають на практиці. По-перше, згода на усиновлення дитини неповнолітніми батьками є обов'язковою. До того ж, необхідною є згода батьків останніх. Воля неповнолітніх батьків не може визнаватися цілком сформованою, оскільки ця вимога закону пов'язана з необхідністю додаткового захисту інтересів неповнолітніх батьків, які могли б вчинити акт, про наслідки якого надалі можуть жалкувати все своє життя [1, с. 204]. Саме через це має бути отримана не тільки згода молодих батьків, але ще й їх батьків, незалежно від наявності в молодих батьків повного обсягу дієздатності (наприклад, у зв'язку з одруженням чи емансипацією).

По-друге, у випадку згоди молодих батьків і незгоди їх батьків на усиновлення передавання такої дитини для усиновлення не допускається. По-третє, у випадку небажання молодих батьків мати цю дитину можуть застосовуватися інші форми влаштування дітей, які позбавляються батьківського піклування (наприклад, передавання дитини під опіку дідові, бабусі). Причому бажання останніх передати дитину на усиновлення не підкріплене бажанням молодих батьків, не тягне за собою жодних правових наслідків, оскільки згода батьків є первісною та визначальною [3, с. 63].

Отже, у випадках, коли дитина, стосовно якої розглядається питання про всиновлення, має батьків, обов'язковою умовою його позитивного вирішення є їхня вільна та безумовна згода. При цьому слід урахувати, що до набрання рішенням суду про всиновлення законної сили кожен із батьків може відкликати свою згоду незалежно від мотивів.

Зазначимо, що за своїм змістом згода батьків може бути виражена в один із двох способів (види [4, с. 386]): 1) як згода на усиновлення дитини конкретною особою із вказівкою прізвища, ім'я та по-батькові такої особи чи осіб; 2) як загальна (бланкетна) згода на усиновлення будь-якою особою без зазначення особи конкретного усиновлювача.

Якщо батьками надана спільна згода на всиновлення дитини, то право вибору усиновлювача належить вже виключно органам опіки та піклування, Центру з усиновлення дітей із тих осіб, що виявили бажання усиновити дитину. У разі надання спільної згоди при визначенні конкретного кандидата в усиновлювачі повторна згода батьків на усиновлення дитини саме цією особою не вимагається [5, с. 440].

Зауважимо, що однією з ознак згоди на усиновлення дитини є її безоплатний характер. Закон установлює окремий припис щодо правочину про згоду на всиновлення, яка передбачає отримання певної плати за надання згоди, причому незалежно від форми такої плати (грошові кошти, речі, майно, права чи інше). Такий правочин не породжує жодних правових наслідків та є нікчемним (абсолютно недійсним) [4, с. 386].

Але ст. 219 СК установлено виняток із загального правила, яке міститься у ст. 217 СК, про необхідність отримання згоди батьків на усиновлення їх дітей. Хоча в законі немає прямої вказівки на це, але усиновлення дитини може бути проведене без згоди батьків, якщо: немає жодних відомостей про них або про родичів певної дитини, а також дитини, яку матір залишила в пологовому будинку; дитина була підкинута або знайдена під час стихійного лиха чи в районі бойових дій, а також за інших надзвичайних обставин.

Якщо в правовідносинах усиновлення наявний іноземний елемент, тоді ці відносини мають міжнародний характер. Іноземний елемент у шлюбно-сімейних відносинах може проявлятися в усіх його варіантах. Сімейні стосунки максимальною мірою пов'язані з національними традиціями, релігією, побутовими та етнічними звичаями, тому сімейне право різних країн принципово відрізняється і практично не піддається уніфікації. Все це викликає серйозні колізії законів у сфері шлюбно-сімейного права. Численні колізійні проблеми виникають, перш за все, тому, що відповідні матеріальні норми різних держав істотно різняться між собою [6].

Є підстави вважати, що відносини, які мають міжнародний характер і підлягають правовому регулюванню як українським, так і іноземним законодавством, можна поділити на такі: «іноземні» (між іноземними громадянами) та «змішані» (між іноземним громадянином і громадянином України). Питання усиновлення не є винятком, оскільки є варіанти міжнародного усиновлення з урахуванням норм законодавства України: усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами, та іноземцями.

При усиновленні іноземцем дитини, яка є громадянином України і проживає в Україні, виникає перетинання правопорядку, який відповідає державі, громадянином якої є усиновлювач, із правопорядком України та системами норм і принципів щодо сімейних відносин, оскільки дитина є громадянином України. Отже, виникає колізія. Такі відносини з усиновлення регулюються ЗУ «Про міжнародне приватне право». Також цим законом установлені особливості всиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України.

За ст. 282 СК України усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України. Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення такої дитини потрібен дозвіл центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей.

Усиновлення іноземцем в Україні дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних підставах, установлених СК України. На усиновлення в такому випадку потрібна згода державного органу у сфері усиновлення.

Усиновлення дитини, яка є іноземцем і проживає в Україні, здійснюється громадянами України або іноземцями, які проживають в Україні, на загальних підставах (ст. 284 СК).

Велике значення має більшість договорів про правову допомогу, які містять колізійні норми щодо усиновлення. Виняток становлять, зокрема, Договори України з Іраком, Італією, Китаєм, Кіпром, Тунісом, Фінляндією. У випадках усиновлення найчастіше застосовується законодавство тієї договірної держави, громадянином якої є усиновлювач під час подання клопотання. Якщо усиновлювач є громадянином однієї договірної держави, а місце

проживання має на території іншої, то застосовується законодавство держави його місця проживання.

Оскільки деякі країни не адаптували своє законодавство до міжнародних стандартів, часто виникають проблеми при вирішенні питань міжнародного усиновлення, отже, не всі аспекти щодо усиновлення є врегульованими. Запорукою вирішення цієї проблеми стають колізійні прив'язки.

Найпоширенішими колізійними прив'язками для встановлення застосовного права при усиновленні є такі: 1) закон країни постійного проживання дитини; 2) особистий закон усиновителя; 3) закон суду; 4) закон країни спільного проживання подружжя; 5) особистий закон дитини. Усі ці прив'язки мають одноманітно застосовуватися при регулюванні шлюбно-сімейних відносин.

Це підтверджує і той факт, що усиновлення та його скасування регулюються, перш за все, особистим законом дитини й особистим законом усиновлювача (щодо встановлення особистого закону фізичної особи *lex personalis*). Основною колізійною прив'язкою в законодавстві є особистий закон усиновлювача (громадянства або дімцілію) при усиновленні (удочерінні) на території України дитини, що є громадянином України.

Якщо законодавство договірної держави, громадянином якої є усиновлюваний, вимагає згоди останнього чи його законного представника, дозволу компетентного державного органу, то вимоги цього законодавства повинні бути виконані. У договорах зазначається, що можливими є обмеження усиновлення, пов'язані зі зміною місця проживання усиновлюваного на місце проживання в іншій державі.

Якщо подружжя, яке всиновлює, є громадянами різних договірних держав, мають бути дотримані вимоги законодавства обох держав. У разі проживання подружжя на території однієї з договірних держав застосовується законодавство цієї держави. Зазначене стосується також скасування і визнання усиновлення недійсним.

Іноді міжнародні договори про правову допомогу для вирішення питань про усиновлення пропонують застосовувати тільки одну колізійну прив'язку – закон громадянства усиновлюваного. Вона застосовується і до визначення установи, яка є компетентною у винесенні рішення про усиновлення (ст. 30 Договору з Молдовою). Серед багатьох колізійних прив'язок саме зазначена пропонується як основна низкою міжнародних двосторонніх договорів про надання правової допомоги (ст. 29 Договору з В'єтнамом, ст. 36 Договору з Узбекистаном) [7, с. 213].

Міжнародному регулюванню питань усиновлення (удочеріння), насамперед, присвячена Гаазька конвенція про юрисдикцію, застосовуване право та визнання рішень про усиновлення від 15 листопада 1965 р., яка підпорядковує питання про умови усиновлення праву країни суду. При цьому повинні дотримуватися будь-які положення, що забороняють усиновлення, які містяться у національному праві усиновлювача, або – у випадку усиновлення подружжям – будь-які такі положення їх спільного національного права.

На міжнародному рівні основні питання усиновлення також вирішуються в Європейській конвенції про усиновлення дітей від 24 квітня 1967 р. (м. Страсбург), Конвенції про захист дітей та співробітництво стосовно іноземного усиновлення від 29 травня 1993 р. (м. Гаага) і Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. [8, с. 516].

Закон суду, як правило, є допоміжним засобом у випадку, коли прив'язка до іноземного права не дозволяє досягти належних правових наслідків, спрямованих на встановлення «принципу найбільшого сприяння» для більш «слабкої» сторони. Отже, закон суду застосовується субсидіарно, особливо в тих випадках, коли неможливо або складно виконати вимоги щодо висловлення згоди за законом громадянства [6].

Форма усиновлення (удочеріння) підпорядковується праву тієї держави, на території якої воно відбувається. У законодавстві деяких держав спостерігається також наявність «ланцюжка» колізійних норм (наприклад, у параграфі 26 Закону Австрії про міжнародне приватне право) [9].

У випадку усиновлення дитини спільно подружжям істотні умови такого процесу встановлюються правом, яке регулює загальні наслідки шлюбу.

Більшість держав, регулюючи питання усиновлення та удочеріння, роблять прив'язку до права громадянства усиновлювача (усиновлювачів) (§ 26 Федерального закону Австрії 1978 р. про міжнародне приватне право, § 43 Указу Президії Угорської народної республіки про міжнародне приватне право, ст. 38 Закону Італії 1995 р. «Реформа італійської системи міжнародного приватного права», ст. 22 Вступного закону до Німецького цивільного уложення 1896 р. та ін.).

Зокрема, згідно зі ст. 22 Вступного закону до Німецького цивільного уложення усиновлення (удочеріння) підпорядковується праву тієї держави, громадянином якої в момент усиновлення є усиновлювач. Усиновлення одним або обома подружжям підпорядковується праву, що є визначальним щодо загальних наслідків шлюбу [10].

Такого ж загального принципу дотримуються в Швейцарії, Польщі, Іспанії тощо [8, с. 513]. Водночас можливим є спільне застосування особистих статутів усиновлювача та дитини, яку усиновляють. Це передбачено в Греції (ст. 23 ЦК 1940 р.), Тунісі (ст. 53 Кодексу міжнародного приватного права 1998 р.), Південній Кореї (ст. 21 Закону 1962 р. про колізії законів), а також у ст. 73 Кодексу Бустаманте 1928 р.

Законодавство Швейцарії містить спеціальну односторонню колізійну норму, підпорядковуючи усиновлення, що відбувається в цій державі, швейцарському праву (ст. 77 Федерального закону 1987 р. про міжнародне приватне право). Але якщо при розгляді справи з'ясується, що в державі місця проживання чи громадянства усиновлювача (подружжя-усиновлювачів) може бути відмовлено у визнанні рішення про усиновлення і цим може бути завдано серйозної шкоди інтересам дитини, повинні також бути взяті до уваги умови, передбачені правом відповідної держави.

Деякі держави окремо регулюють відносини між усиновлювачем та усиновленим, підпорядковуючи їх національному закону усиновлювача або праву спільного місця проживання усиновлювача та усиновленого (Італія, Румунія, Туніс, країни Латинської Америки та інші).

При цьому закон місця проживання усиновлювача визначає: 1) здатність до усиновлення; 2) вік і цивільний стан усиновлювача. Так, усиновлювачем може бути особа, яка досягла певного віку: в Німеччині – не молодша 25 років; Франції – 28 років, Швейцарії – 40 років, Англії – 25 років. Між усиновлювачем та усиновленим має бути різниця у віці: у Франції – 15 років, Німеччині та Швейцарії – 18 років [11, с. 554]; 3) можливу згоду подружжя усиновителя; 4) інші вимоги, яким повинен відповідати усиновлювач. Закон місця проживання усиновленого регулює: 1) здатність бути усиновленим; 2) вік і цивільний стан усиновленого; 3) згода батьків або законних представників неповнолітніх; 4) можливий розрив родинних зв'язків усиновлюваної особи із кровною сім'єю; 5) дозвіл неповнолітньому залишати країну.

Французька судова практика в основному застосовує особистий закон усиновлюваного. Німецьке право виходить (із деякими обмеженнями) з особистого закону усиновлювача. Закон громадянства усиновителя застосовується в Чехії та Польщі. У разі відмінного громадянства усиновлювача та усиновлюваної особи повинні враховуватися постанови правопорядків обох держав.

В Англії усиновлення підкоряється тільки англійському праву. Тут основною проблемою є питання про межі юрисдикції суду. Панівне правило, що допускає виняток, передбачає таке: усиновлювач повинен мати британський доміцилій; усиновлювач і усиновлена особа повинні мати британський доміцилій; усиновитель і усиновлений повинні мати місце проживання в Англії.

У законодавстві деяких держав (наприклад, Чехії) є спеціальні правила на випадок різного громадянства подружжя-усиновителів: потрібне кумулятивне дотримання вимог законів обох держав. Як виняток, усиновлення може бути здійснене на основі чеського права, якщо іноземний закон не допускає усиновлення або надзвичайно його ускладнює (за умови, що усиновителі або хоча б один із них тривалий час проживають у Чехії).

Законодавець України врахування згоди самої дитини на всиновлення допускає в її ж інтересах та надає вирішальне значення волі дитини, бо без її згоди усиновлення неможливе. Виняток становлять випадки, передбачені ч.ч. 3–4 ст. 218 СК України.

За законодавством більшості держав питання про згоду дитини, родичів або якихось офіційних органів на усиновлення вирішується за правом громадянства усиновлюваної особи (Чехія, Польща, Франція) [6], а в Німеччині необхідно застосовувати додатково закон держави громадянства дитини. Але якщо більш сприятливим є німецьке право, застосовується останнє [10].

Водночас в Іспанії не визнається усиновлення, здійснене за кордоном іспанським усиновлювачем, якщо його наслідки не відповідають тим, які передбачені іспанським законодавством. Таке усиновлення не визнається доти, поки компетентна установа не оголосить про «придатність» усиновлювача, якщо він був іспанцем і мав місце проживання в Іспанії під час усиновлення (ст. 9 ЦК Іспанії [12]).

Висновки. Грунтуючись на освітленому в статті, сформулюємо основні висновки. По-перше, в законодавстві України встановлені підстави, за якими надання згоди на усиновлення здійснюється обома батьками. По-друге, в різних країнах існують певні характерні риси згоди на усиновлення. Спільним між ними є те, що усиновлення та його скасування регулюються, перш за все, особистим законом дитини та особистим законом усиновлювача (щодо встановлення особистого закону фізичної особи *lex personalis*). По-третє, відмінною ознакою є те, що деякі держави врегульовують відносини між усиновлювачем і усиновленим за законом усиновлювача або за спільним місцем проживання усиновлювача та усиновленого (наприклад, Італія, Румунія, Туніс, країни Латинської Америки та інші).

Список використаних джерел:

1. Баранова Л.М. Сімейне право України / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 200 с.
2. Антокольская М.В. Семейное право / М.В. Антокольская. – М. : Юристъ, 1999. – 336 с.
3. Розгон О.В. Деякі особливості засвідчення згоди на усиновлення дитини / О.В. Розгон // МЕН. – № 4. – 2008. – С. 62–74.
4. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонova. – Х. : ТОВ «Одіссей» – 2006. – 552 с.
5. Гражданское право. Том 3 : [учебник] / [под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого]. – 3-е изд, перераб. и доп. – М. : ПБОЮЛ Л.В. Рожников, 2001. – 632 с.
6. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право: [учебник] / [И.В. Гетьман-Павлова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2011. – 640 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://pravo-gihp.ucoz.ru/mejdacaspravo/mezhdunarodnoe_chastnoe_pravo_getman-pavlova_i.v_u.pdf.
7. Міжнародне приватне право : [навч. посіб.] / [Г.С. Фединяк, Л.С. Фединяк] ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – 2-ге вид., доп. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 416 с.
8. Сімейне право України: [підручник] / [Т.В. Боднар, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера та ін.]; за заг. ред. Т.В. Боднар та О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2016. – 520 с.
9. Федеративний закон Австрії про міжнародне право від 15 червня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iir-mp.narod.ru/subjects/iprl/austria_law.htm.
10. Гражданское уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому уложению – Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz; пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.]; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. – 4-е изд., перераб. (Серия «Германские и европейские законы»; Книга 1). Infitropic media. – 2015. – 888 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040401>.
11. Гражданское и торговое право зарубежных государств : [учебник] / [отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров]. – 4-е изд., перераб. и доп. – В 2 т. – М. : Междунар. отношения, 2008. – Т. II. – 635 с.
12. Гражданский кодекс Испании (Codigo Civil) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.spain4you.es/zakon_spain/item/451-codigo_civil_capitulo_1_seccion_4.

РУБАН О. О.,
здобувач кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.513(477+4)

ВІДШКОДУВАННЯ ФІЗИЧНИМ ОСОБАМ МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ В УКРАЇНІ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У статті досліджено питання відшкодування моральної (немайнової) шкоди фізичним особам в Україні і зарубіжних країнах. Розглянуто різні теоретичні і практичні підходи до проблеми відшкодування моральної (немайнової) шкоди в країнах Євросоюзу. Достатню увагу приділено розгляду практики компенсації моральної (немайнової) шкоди Європейським судом з прав людини.

Ключові слова: зобов'язання з відшкодування шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди фізичним особам, досвід застосування практики Європейського суду з прав людини в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

В статье исследованы вопросы возмещения морального (неимущественного) вреда физическим лицам в Украине и зарубежных странах. Рассмотрены различные теоретические и практические подходы к проблеме возмещения морального (неимущественного) вреда в странах Евросоюза. Достаточное внимание уделено рассмотрению практики компенсации морального (неимущественного) вреда Европейским судом по правам человека.

Ключевые слова: обязательства по возмещению вреда, возмещение морального (неимущественного) вреда физическим лицам, опыт применения практики Европейского суда по правам человека по делам о возмещении морального (неимущественного) вреда.

The article explored the issue compensation for moral (non-property) damage to individuals in Ukraine and abroad. Analyzed different theoretical and practical approaches to the problem compensation for moral (non-property) damage in the European Union. Sufficient attention is paid to the practice also compensation for moral (non-property) damage to the European Court of Human Rights.

Key words: obligations to compensate for damage, compensation for moral (non-property) damage to individuals, experience of the European Court of Human Rights in cases of compensation for moral (non-property) damage.

Вступ. На сучасному етапі розвитку Україна як демократична держава стоїть на шляху прагнення до європейських стандартів якості життя, позитивних змін в суспільстві, що потребує вирішення також питання про повноцінне, своєчасне та повне відшкодування шкоди працівникам (робітникам, службовцям), які працюють не тільки за трудовими, а і цивільно-правовими договорами. Тому міжнародний досвід, адаптований до умов України, може бути корисним за умов реалізації завдань, пов'язаних із поліпшенням стану охорони праці в нашій державі. У світовій практиці у сфері охорони праці успішно застосовуються підходи, в основі яких лежить принцип запобігання нещасним випадкам і професійним захворюванням.

Постановка завдання. Отже, метою цієї статті є дослідження різних підходів до відшкодування фізичним особам моральної (немайнової) шкоди. Зокрема, порядок відшкодування фізичним особам моральної (немайнової) шкоди в Україні та країнах Євросоюзу.

Результати дослідження. До джерел українського права, які лежать в основі захисту прав працівників згідно зі ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», відноситься Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практика Європейського суду з прав людини (далі – Євросуд). У свою чергу, ст. 41 Конвенції передбачає право на «справедливу сатисфакцію», яка поєднується з нормами ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту). Цікаво, що з самого початку право на справедливу сатисфакцію передбачало лише відшкодування матеріальної шкоди [1, с. 104]. У наступному, з врахуванням динамічного тлумачення вказаної норми, «справедлива сатисфакція стала полягати у відшкодуванні як матеріальної шкоди, так і моральної (немайнової) шкоди, а також у відшкодуванні розходів та витрат» [2, с. 306–310]. Починаючи з 1991 р., Євросуд у результативній частині рішення почав включати положення про сплату заявникові компенсації протягом трьох місяців від дня винесення рішення, а з 1996 р. зазначав про нарахування і виплату з конкретної суми компенсації процентів у разі недотримання строку виконання цієї вимоги [3]. В окремих рішеннях при визначенні справедливої сатисфакції Євросуд не розділяє майнову і моральну (немайнову) шкоду, а «розглядає їх у сукупності як один вид шкоди, і відшкодовує однією сумою» [4, с. 38].

Розглядаючи різні теоретичні і практичні підходи до проблеми відшкодування моральної (немайнової) шкоди, не можна не звернути увагу на своєрідність вирішення цього питання в країнах романо-германської системи права.

Так, у французькому законодавстві прослідковується використання інституту моральної шкоди для договірної відповідальності. Рішення за такими справами обґрунтовуються судами тим, що Цивільний Кодекс Франції не обмежує вимоги про відшкодування збитків у договірних відносинах тільки матеріальною шкодою. Підставою є ст. 1149 ЦК Франції, яка встановлює загальне правило про відшкодування завданої шкоди. Крім того, вважається, що немає жодних підстав розв'язувати проблему відшкодування моральної (немайнової) шкоди залежно від того, належить ця вимога до порушення договору чи до правопорушення (делікту) [5].

Аналогічний підхід існує й у законодавстві Швейцарії, де можливість відшкодування моральної шкоди передбачена, в принципі, для деліктних зобов'язань. У той же час фахівці відмічають, що положення абз. 3 ст. 99 Швейцарського Зобов'язального Закону надають змогу поширити можливість відшкодування моральної (немайнової) шкоди і на договірні зобов'язання [6, с. 136].

Зовсім інший підхід із приводу відшкодування моральної (немайнової) шкоди існує в праві ФРН. Загальним положенням § 253 НЦУ встановлюється, що відшкодування моральної (немайнової) шкоди можливе тільки у випадках, прямо передбачених законом, тобто право ФРН у цьому питанні посідає найбільш обережну позицію. Широко допускаючи конкуренцію позовів, суди ФРН керуються правилом, відповідно до якого моральна шкода за порушення договірного зобов'язання може бути відшкодована лише в тому випадку, якщо в потерпілого є підстави одночасно і для деліктного позову. Таким чином, ставлячи можливість відшкодування моральної шкоди в залежність від порушення абсолютних прав, право ФРН значно звужує рамки застосування інституту моральної шкоди при порушенні договірних зобов'язань, зокрема в порівнянні з французьким правом.

Отже, на наш погляд, можна вважати, що в країнах Європи, як і в Україні, запроваджується можливість отримання потерпілою особою відшкодування моральної (немайнової) шкоди не тільки в недоговірних відносинах, а і за цивільно-правовими договорами (зокрема, за договором підряду). Тобто сфера застосування правових норм ст. 1196 ЦК України виходить за межі традиційних не договірних зобов'язань, охоплюючи й окремі договірні зобов'язання.

Згідно зі ст. 153 КЗпП України на всіх підприємствах, в установах, організаціях мають створюватися безпечні і нешкідливі умови праці. Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на власника або уповноважений ним орган. Оскільки зазначена норма зобов'язує роботодавця створювати для всіх працюючих безпечні й нешкідливі умови праці, то на нього покладено й матеріальну відповідальність за шкоду, завдану працівникові порушенням передбачених цією статтею обов'язків. Як зазначають деякі науковці з цього приводу, власник підприємства,

установи і організації або уповноважений ним орган несе матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну працівникові каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язану з виконанням ним трудових обов'язків [7, с. 9]. На жаль, як зазначає В.І. Щербіна, в чинному законодавстві України відсутнє чітке формулювання підстав матеріальної відповідальності працедавця [8, с. 53].

Також серед науковців існують різні точки зору стосовно притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності. Одні вчені вважають, що в даному випадку матеріальну відповідальність роботодавець не несе. Так, С. Дріжчана вважає, що з прийняттям Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» матеріальну відповідальність за заподіяння шкоди працівникові ушкодженням здоров'я при виконанні ним трудових обов'язків вже несе не роботодавець, а страховик (Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань) [9, с. 457, 458]. Інші дотримуються думки, яку ми також поділяємо, що роботодавець зобов'язаний відшкодувати шкоду в тій частині, в якій вона не відшкодовується страховиком [10, с. 240]. При цьому роботодавець зобов'язаний своєчасно сплачувати внески до Фонду. А останній, у свою чергу, відповідно до ст. 23 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» [11] у разі настання страхового випадку зобов'язаний у встановленому законодавством порядку своєчасно та в повному обсязі відшкодувати шкоду, заподіяну працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі його смерті.

Як зазначає В.І. Щербіна, ряд положень національних актів України з охорони праці значно переважають за рівнем гарантій міжнародні, але останні, маючи скоріше політичне значення, дозволяють міжнародним організаціям впливати на загальний рівень трудових прав працівників у цій сфері [12, с. 248]. Зокрема, Конвенціями Міжнародної організації праці (далі – МОП) в галузі охорони праці відображено три основні принципи, які становлять основу міжнародних стандартів, а саме: 1) праця має здійснюватися в умовах здорового і безпечного виробничого середовища; 2) умови праці не повинні завдавати шкоди здоров'ю працівника і принижувати його людську гідність; 3) праця повинна надавати реальну можливість для розвитку особистості, самореалізації та служіння суспільству [13].

З 20 березня 2007 року згідно із Законом України від 23 лютого 2007 року № 717-V «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» втратили чинність положення ст. ст. 21, 28 та 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, яке спричинило втрату працездатності» щодо обов'язку Фонду відшкодувати моральну шкоду. Таким чином, вказані правовідносини регулюються ст. 237-1 КЗпП України та ст.ст. 1166, 1168 ЦК України, які являються юридичною підставою для відшкодування роботодавцем заподіяної моральної шкоди.

Так, зокрема, статтею 237-1 КЗпП України [7] передбачено відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди працівнику, якщо порушення його законних прав призвело до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Частиною 2 цієї статті встановлено, що порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством, тобто це відповідні норми ЦК України [13], зокрема, ч. 3, 4, 5 ст. 23, п. 1 ст. 268, ст.ст. 1167, 1168 цього Кодексу.

Стосовно роз'яснень, що містяться у п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [14], за наявності порушення прав працівника у сфері трудових відносин, зокрема виконання робіт у небезпечних для життя і здоров'я умовах, яке призвело до його моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків чи вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя, обов'язок із відшкодування моральної (немайнової) шкоди покладається на власника або уповноважений ним орган, незалежно від форми власності, виду діяльності чи галузевої належності.

У свою чергу, слід відзначити, що на даний період у чинному законодавстві відсутні чіткі норми, якими було б закріплено порядок відшкодування моральної шкоди, завданої загибеллю працівника внаслідок нещасного випадку на виробництві, членам його сім'ї. Незважаючи на те, що Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» зазначені правовідносини взагалі не врегулює, в положеннях ЦК України вони також не знайшли своєї достатньої конкретизації. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1167 ЦК України [13] моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, встановлених частиною другою цієї статті. Таким чином, указана норма встановлює загальне правило, відповідно до якого відповідальність за заподіяння моральної шкоди настає за наявності загальної підстави – наявності моральної (немайнової) шкоди, а також за наявності всіх основних умов відповідальності, а саме: неправомірної поведінки, причинного зв'язку та вини заподіювача.

Заслуговує уваги практика компенсації моральної шкоди Європейським судом з прав людини. Не отримавши справедливої компенсації у своїй державі, особи, що проживають в країнах, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основних свобод, які вважають, що їм заподіяно моральну шкоду, можуть звернутися зі скаргою до Європейського суду з прав людини для отримання справедливої компенсації за завдані страждання. В Європейському Суді з прав людини застосовується термін «компенсація» моральної шкоди. Так, Постановою Європейського Суду з прав людини від 10.02.2011 за скаргою № 30499/03 у справі «Дубецький проти України» сім'я Дубецький-Найд заявила про суму в 32 000 євро в якості компенсації моральної шкоди, сім'я Гаврилюків-Ваків заявила про компенсацію моральної шкоди в розмірі 33 000 євро за їх фізичні страждання у зв'язку з проживанням в небезпечній середовищі, а також за психологічний стрес у зв'язку з порушенням їх повсякденного життя. Суд погодився з доводами заявників і присудив їм в повному обсязі суми, зазначені в скарзі, в якості компенсації за моральну шкоду.

На сьогодні країни Євросоюзу приділяють значну увагу пошукам шляхів, що ведуть до поліпшення виробничого середовища, посилення охорони праці. Завдяки цьому створено Європейську фундацію з поліпшення умов життя та праці, яка є однією з організацій Євросоюзу [15, с. 110; 16].

Стратегічна мета Європейської фундації полягає в забезпеченні високої якості, своєчасних і актуальних знань у напрямку поліпшення умов життя та праці в чотирьох пріоритетних напрямках:

- 1) підвищення позитивного впливу на ринку праці і боротьби з безробіттям шляхом створення робочих місць, поліпшення функціонування ринку праці та сприяння інтеграції знань;
- 2) поліпшення умов праці та забезпечення стійкою роботою впродовж всього життєвого циклу;
- 3) розвиток виробничих відносин із метою забезпечення справедливих і продуктивних рішень у контексті зміни політики;
- 4) підвищення рівня життя та сприяння соціальної згуртованості в умовах економічної і соціальної нерівності.

Висновки. У країнах Європи, як і в Україні, запроваджується можливість отримання потерпілою особою відшкодування моральної (немайнової) шкоди не тільки в недоговірних відносинах, а і за цивільно-правовими договорами (зокрема, за договором підряду). Тобто сфера застосування правових норм ст. 1196 ЦК України виходить за межі традиційних недоговірних зобов'язань, охоплюючи й окремі договірні зобов'язання. Кожна фізична особа, не отримавши справедливої компенсації у своїй державі, особи, що проживають у країнах, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини й основних свобод, які вважають, що їм заподіяно моральну шкоду, можуть звернутися зі скаргою до Європейського суду з прав людини для отримання справедливої компенсації за завдані страждання.

Тож подальше впровадження удосконалення діючого законодавства та сприйняття європейського досвіду у сфері захисту прав працівників, зокрема належне та ефективне правове регулювання охоронних деліктних відносин, справедливе відновлення порушених прав особи

сприятиме підвищенню поваги до права в суспільстві, розвитку громадянського суспільства та світовому визнанню України як правової держави.

Список використаних джерел:

1. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – С. 104.
2. Паліюк В.П. Справедлива сатисфакція в контексті ст. 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / В.П. Паліюк // Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського : матер. Третьої Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.) / відп. за випуск М.І. Пашковський ; Нац. ун-т «одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – С. 306–310.
3. Зайцев Ю. Ефективність рішень Європейського суду з прав людини, або справи, розглянуті з 1959 по 1998 рік / Ю.Зайцев // Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К. : Український центр Правничих Студій, 2003. – С. 267.
4. Сиротенко С. До питання про правові засоби компенсації моральної шкоди у контексті рішень Європейського суду з прав людини / С. Сиротенко // Адвокат. – 2006. – № 5. – С. 38.
5. Галянтч М.К. Відшкодування моральної та матеріальної шкоди : [навч. посіб.] / [М.К. Галянтч, А.Б. Гриняк, А.І. Дрішлюк та ін.] ; за ред. М.К. Галянтча. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 406.
6. Забара І.М. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди в міжнародному приватному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.М. Забара. – К., 2002. – С. 136.
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
8. Щербіна В. Підстави притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності / В. Щербіна // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 4. – С. 53–56.
9. Бабаскін А.Ю., Баранюк Ю.В. та ін. Трудове право України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / [А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк]. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 608 с.
10. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин / Н.М. Хуторян. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.
11. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України від 23.09.1999 р., № 1105-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 46-47. – Ст. 403.
12. В.І. Щербіна. Трудове право України : [підручник] / [В.І. Щербіна]. – К. : Істина, 2008. – 384 с.
13. «Что такое МОТ? Чем она занимается» / Издание бюро МОТ в Москве. – М., 2000. – С. 36.
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
14. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» № 6 від 27 березня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
15. Керб Л.П. Основи охорони праці: навчальний посібник / Л.П. Керб. – К. : КНЕУ, 2003. – 215 с.
16. European Foundation for the Improvement of Living and Working [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurofound.europa.eu/>.

ТУПИЦЬКА Є. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.457(477)

АВАНСУВАННЯ ТА ПОПЕРЕДНЯ ОПЛАТА ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ КРЕДИТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Стаття присвячена дослідженню авансування та попередньої оплати як способів виконання зобов'язання, що одночасно виступають підставами виникнення кредитних зобов'язань, зокрема відносин комерційного кредитування. Встановлюється сутність понять «аванс» та «попередня оплата», аргументується висновок, що вони співвідносяться як особливе по відношенню до загального, тобто випадки виплати авансу і завдатку утворюють собою всі можливі варіанти попередньої оплати. Доводиться, що використання термінів «аванс» і «попередня оплата» у ст. 1057 ЦК України через кому суперечить їх правильно-му розумінню. Досліджуються особливості змісту договорів, що містять у собі умови про авансування та попередню оплату.

Ключові слова: позика, позикові зобов'язання, кредит, кредитні відносини, комерційний кредит, відносини споживчого кредитування, аванс, завдаток, попередня оплата.

Статья посвящена исследованию авансирования и предоплаты как способов исполнения обязательства, которые одновременно выступают основаниями возникновения кредитных обязательств, в частности отношений коммерческого кредитования. Устанавливается сущность понятий «аванс» и «предоплата», аргументируется вывод о том, что они соотносятся как частное о общее, то есть случаи выплаты аванса и задатка образуют собой все возможные варианты предоплаты. Доказывается, что одновременное использование терминов «аванс» и «предоплата» в содержании ст. 1057 ГК Украины противоречит их правильному пониманию. Исследуются особенности содержания договоров, содержащих в себе условия о внесении аванса и предоплаты.

Ключевые слова: заем, заемные обязательства, кредит, кредитные отношения, коммерческий кредит, отношения потребительского кредитования, аванс, задаток, предоплата.

The article is sanctified to research of advancing and previous payment, as methods of implementation obligations that simultaneously come forward as grounds of origin of credit obligations, in particular, relations of the commercial crediting. Essence of concepts «advance» and «previous payment» are set, a conclusion is argued that they are correlated as special in relation to general, the cases of payment to the advance and advance form by a soba all possible variants of previous payment. It will be that the use of terms «advance» and «previous payment» in a century 1057 Civil Code of Ukraine through who conflicts with them to the correct understanding. The features of maintenance of agreements that contain terms about advancing and previous payment are investigated.

Key words: loan, loan obligations, credit, credit relations, trade credit, relations of the consumer crediting, advance, advance, previous.

Вступ. Часто в цивільно-правових відносинах момент виконання зустрічних зобов'язань сторін не співпадає, і контрагенти неодноразово виконують свої взаємні обов'язки. З одного боку, в умовах економічної нестабільності учасники договірних відносин (постачальники товарів, підрядники, виконавці послуг) зацікавлені в отриманні попередньої оплати від своїх контрагентів. З іншого боку, враховуючи уповільнення темпів здійснення банками кредитних програм, сторони цивільно-правових зобов'язань згодні йти на зустріч одна одній, надаючи відстрочення або розстрочення платежу за отримані товари, виконані роботи або ж надані послуги. У зв'язку із цим все більшої популярності в цивільному обороті набувають відносини комерційного кредитування. Поняття «комерційний кредит» дається в ст. 1057 ЦК України, відповідно до якої договором, виконання якого пов'язане з переданням у власність другій стороні грошових коштів або речей, визначених родовими ознаками, може передбачатися надання кредиту як авансу, попередньої оплати, відстрочення або розстрочення оплати товарів робіт або послуг (комерційний кредит), якщо інше не встановлено законом [1]. Інститут комерційного кредитування є новим для вітчизняної системи права, тому в сучасній цивілістичній літературі приділяється недостатньо уваги даним відносинам. Надаючи контрагентам комерційний кредит у вигляді авансу чи попередньої оплати, учасники цивільного обороту на практиці стикаються з проблемами визначення змісту відповідних договорів та реалізацією їх умов. Зазначене потребує проведення комплексного аналізу таких підстав виникнення кредитних правовідносин, як аванс і попередня оплата, а також встановлення особливостей змісту договорів, що містять у собі відповідні умови.

Дослідженням теоретичних та практичних проблем у сфері кредитування займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як М.М. Агарков, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, Л.Г. Єфімова, О.С. Іоффе, Е.С. Компанієць, В.В. Луць, Л.А. Лунц, Д.І. Мейер, Р.А. Майданік, Л.А. Новосьолова, О.М. Олійник, О.П. Орлюк, Е.Г. Полонський, Е. Роде, М.Г. Розенберг, Р. Саватьє, Е.А. Суханов, О.А. Флейшиц, Ю.І. Чалий, Г.Ф. Шершеневіч та ін. Незважаючи на достатню кількість наукових праць, присвячених дослідженню кредитних правовідносин, досі в правовій науці немає визначеності щодо особливостей кредитних відносин, що виникають в межах інших цивільно-правових договорів у зв'язку з включенням у них умов про авансування чи попередню оплату.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження поняття «аванс» і «попередня оплата», встановлення їх співвідношення, з'ясування особливостей змісту договорів, умови яких передбачають відповідні способи виконання зобов'язання.

Результати дослідження. Традиційно в науковій цивілістичній літературі авансом прийнято вважати грошову суму, що сплачується в рахунок грошового зобов'язання наперед і не носить забезпечувального характеру. У свою чергу, попередня оплата – це повна або часткова оплата стороною товарів (робіт, послуг) до їх надання контрагентом у встановлений договором строк. Порівнюючи ці форми організації розрахунків, можна зробити висновок, що між ними немає істотних відмінностей. Поняття «аванс» вказує лише на відсутність забезпечувальної властивості, а «попередня оплата» – на необхідність першочергової передачі коштів до моменту надання контрагентом зустрічного виконання зобов'язання (передачі товару, виконання робіт, надання послуг).

Зобов'язання оплати, що має бути здійснено до надання контрагентом зустрічного виконання, в цивільному обороті зазвичай називається авансом або попередньою оплатою. Обидва названих терміни зустрічаються в тексті ЦК України майже однаково (поняття авансу передбачене в ст. ст. 570, 854, 873, 1057 ЦК України, а поняття попередньої оплати згадується в ст. ст. 693, 706, 854, 1057, 1202 ЦК України).

Термін «попередня оплата» зазвичай використовується в законодавстві по відношенню до договору купівлі-продажу. У ст. 693 ЦК України вона визначається як встановлений договором обов'язок покупця частково або повністю оплатити товар до його передання продавцем. У ст. 570 ЦК України передбачено, що грошова сума, сплачена в рахунок належних із боржника платежів, що не визначена сторонами як завдаток, вважається авансом. Зі змісту ст. 854 ЦК України, в якій йдеться про порядок оплати роботи за договором підряду,

можна зробити висновок, що «попередня оплата» і «аванс» співвідносяться як загальне та особливе, тобто всі випадки сплати завдатку або авансу і утворюють всі можливі варіанти попередньої оплати. Так, відповідно до вказаної законодавчої норми, якщо договором підряду не передбачена попередня оплата виконаної роботи або окремих її етапів, замовник зобов'язаний сплатити підряднику обумовлену ціну після остаточної здачі роботи (ч. 1 ст. 854 ЦК України). У свою чергу, підрядник має право вимагати виплати йому авансу лише у випадку та в розмірі, встановлених договором (ч. 2 ст. 854 ЦК України). У цьому ж значенні термін «аванс» використовується і в ст. 873 ЦК України як попередні розрахунки за договором побутового підряду. Утім, термінологічна єдність зазначених понять руйнується під час аналізу змісту ст. 1057 ЦК України, де зазначається, що формами надання кредиту можуть бути авансування та попередня оплата. Якщо дотримуючись зроблених вище висновків, розглядати аванс (поряд із завдатком) як окремий випадок попередньої оплати, зрозуміло, що в легальному визначенні комерційного кредиту, сформульованому в ст. 1057 ЦК України, слово «аванс» є зайвим. Отже, використання в тексті закону двох, на перший погляд, суміжних понять через кому дає висновок, що вони розглядаються законодавцем як такі, що мають різну правову природу. Убачається, що таке розмежування авансу й попередньої оплати є хибним. Майже всіма термінологічними словниками аванс (від фр. *avancer* – платити наперед) визначається як попередньо виплачена грошова сума за передачу товарів, виконання робіт, надання послуг [2, с. 3; 3, с. 16]. Що стосується використання термінів «аванс» і «попередня оплата» в змісті ст. 1057 ЦК України, вбачається, що відповідне застосування суперечить правильному розумінню співвідношення даних понять, сутність яких розкривається в ст. 570 ЦК України. Отже, аванс і завдаток мають різну правову природу, оскільки викликають різні наслідками їх застосування. Втім, з економічної точки зору вони становлять платіж, що вноситься однією стороною договору на користь іншої і породжує в останньої обов'язок здійснити зустрічне виконання.

На сьогодні в науковій правовій літературі відсутні окремі дослідження правової природи авансу. Останній здебільшого розглядається в контексті його порівняння з таким способом забезпечення виконання зобов'язання, як завдаток. Традиційним є твердження, що авансу притаманні платіжна та доказова функції в зобов'язанні, а завдатку, крім перелічених, – ще й забезпечувальна (штрафна).

Є.О. Суханов, пише, що аванс – це грошова сума або майнова цінність, що видається стороною договору її контрагенту в рахунок обумовленого платежу як в момент укладання договору, так і після цього [4, с. 79]. Платіжна функція, що притаманна завдатку й авансу, проявляється в тому, що видача й отримання відповідних сум, визначених сторонами як завдаток чи аванс, становить часткове виконання і, відповідно, отримання частини виконання договірних зобов'язань. Цим також підтверджується висновок про те, що аванс і завдаток є єдиними видами попередньої оплати. Завдаток і аванс видаються на підтвердження факту укладання договору, тому виконують у зобов'язанні другу функцію – доказову. Але, як зазначає О.С. Йоффе, на відміну від завдатку, факт видачі авансу не є безумовним доказом факту укладання договору, він оцінюється як один із можливих доказів укладання договору [5, с. 166].

У зв'язку з виокремленням третьої функції завдатку (забезпечувальної) в науковій юридичній літературі проводиться чітке розмежування між ним і авансом. Останній не є способом забезпечення виконання зобов'язання. Сторона, яка видала аванс, має право вимагати його повернення у всіх випадках невиконання зобов'язання, а сторона, яка його отримала, в жодному разі не може бути зобов'язана повернути цю суму в більшому розмірі, ніж вона її отримала.

Факт видачі авансу або попередньої оплати, як це бачимо зі змісту ст. 1057 ЦК України, є підставою виникнення між сторонами правовідносин комерційного кредитування. Безумовно, за своєю юридичною природою надання комерційного кредиту є грошовим зобов'язанням, що виникає не лише у зв'язку з передачею коштів, а спрямоване на погашення існуючого між сторонами грошового боргу шляхом його оплати [6, с. 14; 7, с. 25; 8 с. 38]. Підставою виникнення від-

носин комерційного кредитування звичайно є договір (купівлі-продажу, оренди, підряду тощо), що укладається між особою, яка погодилась отримати певне майнове благо та попередньо його оплатити, і особою, що зобов'язалась здійснити зустрічне виконання після вчинення відповідного платежу – передати річ, виконати роботи, надати послуги. Відповідні особи є суб'єктами вказаних кредитних правовідносин. Отже, сторонами договору комерційного кредиту, що виникає у зв'язку зі здійсненням попередньої оплати товарів, робіт, послуг, є кредитордавець – особа, що вчиняє таку передоплату (покупець товару, замовник послуги або робіт), і позичальник – особа, яка зобов'язується надати зустрічне виконання за попередньо здійснений платіж (продавець товару, підрядник, виконавець послуги тощо). Як зазначалося вище, учасниками (але не суб'єктами) договірних відносин «авансового» комерційного кредиту можуть бути й інші особи, пов'язані з боржником або кредитором певними правовідносинами. Наприклад, якщо передоплата здійснюється боржником із метою виконання обов'язку перед третіми особами, його контрагентами, за іншим відплатним договором, про що безпосередньо вказується в змісті договору. У такому випадку договір комерційного кредиту вважається цільовим.

Договір про надання комерційного кредиту, що виникає під час видачі авансу, складається з декількох самостійних зобов'язальних правовідносин сторін, пов'язаних однією метою: зобов'язання з надання кредиту у вигляді попередньої оплати (авансу) та зобов'язання з передачі речі, виконання робіт, надання послуг. Вказана особливість обумовлює специфіку змісту відповідного договірної правовідносини.

Зміст будь-якого цивільно-правового договору (в аспекті договір-правочин) становить сукупність всіх його умов [9, с. 178]. Під змістом договору як правовідносини зазвичай розуміється сукупність прав та обов'язків сторін. М.І. Брагінський пише, що договірні умови є способом фіксації взаємних прав та обов'язків. У зв'язку із цим, коли мова йде про зміст такого договору, як правовідносини, говорять про права та обов'язки його контрагентів. На відміну від цього, зміст договору-правочину складають договірні умови. Їх фіксаційна роль дозволила протягом певного періоду широко використовувати в законодавстві та літературі як синонім умов договору його пункти [10, с. 238].

Відповідно до ч. 2 ст. 1057 ЦК України до комерційного кредиту застосовуються ст. ст. 1054–1056 цього кодексу, якщо інше не встановлено положеннями про договір, з якого виникло відповідне зобов'язання, і не суперечить суті такого зобов'язання. Норма, передбачена ч. 2 ст. 1054 ЦК України, також є банкетною і відсилає до положень про договір позики, оскільки, як зазначається, до відносин за кредитним договором застосовуються законодавчі приписи, присвячені регулюванню позики, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті кредитного договору. Таким чином, зміст договору про надання комерційного кредитування становлять умови, аналогічні тим, що передбачені цивільним законодавством для договорів позики і кредиту, але в частині, що не суперечить специфіці досліджуваних відносин. Не можна обійти увагою той факт, що комерційний кредит, який виникає у зв'язку із здійсненням попередньої оплати, надається в межах іншого відплатного договору, тобто зазвичай досліджувані відносини врегульовані не в окремому договорі, а становлять умову про порядок здійснення розрахунків у зобов'язанні. Отже, змістом договору з умовою про надання комерційного кредитування будуть не лише умови, притаманні договорам позики і кредиту, а й умови відповідного договірної типу, в межах якого відбувається кредитування шляхом видачі авансу.

Загальновизнаним є висновок, що істотними умовами будь-якого договору є умови про предмет договору, умови, що названі законом як істотні чи необхідні для договорів даного виду, а також всі умови, стосовно яких за заявою однієї із сторін має бути досягнута згода (ст. 628 ЦК України).

Предмет договору про надання комерційного кредиту становлять дії його учасників із надання кредиту у вигляді авансу та погашення утвореної заборгованості шляхом здійснення у встановлений строк обумовлених договором дій (передати речі, надати послуги, виконати роботи). Таким чином, у тексті вказаного договору зазначається підстава здійснення комерційного кредитування (за надання в майбутньому яких товарів, робіт і послуг одна сторона кредитує таким способом іншу). Якщо учасники відносин комерційного кре-

дитування визначають у договорі спеціальну мету, у зв'язку з якою вчиняється передплата (наприклад, за договором підряду видається аванс за виконання роботи з метою надання підряднику можливості закупівлі відповідних будівельних матеріалів або обладнання), комерційний кредит вважається цільовим. У зв'язку з «похідним» характером відносин комерційного кредитування та їх тісним зв'язком з каузою свого виникнення, в предметі договору про надання комерційного кредиту також визначається спосіб виконання зустрічного обов'язку позичальником, а саме встановлюється, які речі (роботи, послуги), в якій кількості, якого роду і якості мають бути надані контрагенту (що є способом повернення кредиту).

Висновки. Статтею 1057 ЦК України передбачено, що комерційний кредит може надаватись у вигляді авансу, попередньої оплати, відстрочення або розстрочення оплати товарів, робіт і послуг. У статті 570 ЦК України міститься вказівка, що грошова сума, сплачена в рахунок належних платежів і не поіменована завдатком, вважається авансом. Зі змісту вказаної норми випливає справедливий висновок, що поділ попередньої оплати на завдаток і аванс є вичерпним. Термін «аванс» також зустрічається в контексті ст. 854 ЦК України, яка недвозначно дає зрозуміти, що «аванс» і «попередня оплата» співвідносяться як особливе по відношенню до загального, тобто випадки виплати авансу й завдатку утворюють собою всі можливі варіанти попередньої оплати. Звідси випливає, що використання термінів «аванс» і «попередня оплата» у ст. 1057 ЦК України через кому суперечить їх правильному розумінню. Отже, зміст ст. 1057 ЦК України вбачається за необхідне викласти в такій редакції: «Договором, виконання якого пов'язане з переданням у власність другій стороні грошових коштів... може передбачатись надання кредиту як попередньої оплати, відстрочення або розстрочення оплати товарів, робіт або послуг (комерційний кредит), якщо інше не встановлено законом».

Предмет договору з умовою про «авансове» комерційне кредитування утворюють дії кредитодавця (покупця, замовника, тощо) з надання кредиту у вигляді авансу (попередньої оплати) та дії позичальника (продавця, підрядника та ін.) з передачі обумовленої цим договором речі, надання послуги, виконання роботи. У зв'язку з тим, що умова про комерційний кредит міститься в іншому оплатному цивільному договорі, в його предметі мають бути обумовлені: сума попередньої оплати, строк та порядок надання зустрічного виконання позичальником, вичерпні характеристики товарів, робіт і послуг, що надаються позичальником: кількість (товарів), обсяг (робіт, послуг), комплектність, асортимент, тара, упаковка (щодо товарів), якість товарів, робіт, послуг), проценти за користування комерційним кредитом, а також, за необхідності, цільовий характер комерційного кредиту.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : офіц. вид. – К. : Атіка, 2004. – 416 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1989. – Т. 2 : И–О. – 779 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка : 70000 слов / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведова. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – 915 с.
4. Гражданское право : [учебник] : в 4 т. / [отв. ред. Е.А. Суханов]. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – Т. 3. – 800 с.
5. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
6. Белов В.А. Гражданское право. Общая и Особенная часть : [ученик] / [В.А. Белов]. – М. : Центр ЮрИнформ, 2003. – 960 с.
7. Новоселова Л.А. Проценты по денежным обязательствам / Л.А. Новоселова. – М. : Статут, 2003. – 192 с.
8. Лавров Д.Г. Денежные обязательства в российском гражданском праве : науч.-практ. изд. / Д.Г. Лавров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 250 с.
9. Витрянский В.В. Договор займа: общие положения и отдельные виды договора / В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2004. – 333 с.
10. Брагинский М.И. Договорное право / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2011. – Кн. 1 : Общие положения. – 847 с.

ХОДИКО Ю. Є.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.65/.68

ПРАВОВА ПРИРОДА ОБ'ЄКТА СПАДКОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

У статті автором розглядається питання правової природи об'єкта спадкового правовідношення. Визначається специфіка об'єкта в спадкових правовідносинах та вирішуються дискусійні питання, які виникають при визначенні правової природи об'єкта спадкування. Проаналізовано українське законодавство, наукові дослідження, зроблені ґрунтовні висновки, які мають як теоретичне, так і практичне значення щодо окресленого питання.

Ключові слова: спадкування, об'єкт, об'єкт спадкування, правова природа об'єкта спадкування, спадкове правонаступництво.

В статье автором рассматривается вопрос правовой природы объекта наследственного правоотношения. Определяется специфика объекта в наследственных правоотношениях, разрешаются дискуссионные вопросы, которые возникают при определении правовой природы объекта наследования. Проанализировано украинское законодательство, научные исследования, сделаны основательные выводы, которые имеют как теоретическое, так и практическое значение для указанного вопроса.

Ключевые слова: наследование, объект, объект наследования, правовая природа объекта наследования, наследственное правопреемство.

In the article the author considers the question of the legal nature of object inheritance relationship. Determined by the specificity of the object in the hereditary legal relationship and discussion questions which arise in determining the legal nature of object inheritance. Analyzed the Ukrainian legislation, scientific research, made fundamental insights that have both theoretical and practical importance for the aforesaid question.

Key words: inheritance, object, object inheritance, legal nature object inheritance, hereditary succession.

Вступ. Поява та існування в цивільному праві інституту спадкового права є закономірним явищем, оскільки смерть людини – це неминучий результат людського життя. Регулювання даної сфери суспільних відносин є також важливим, як і інших відносин, в яких людина перебуває протягом усього свого життя. Центральне місце, можна сказати – «ядро» спадкових правовідносин, як і в будь-яких інших правовідносинах, незалежно від сфери регулювання, займає об'єкт. Він має значення як для самого факту виникнення правовідносин спадкування, так і їх існування. Справедливо в даному випадку зазначає Ю.К. Толстой, «пояснення тому лежить на поверхні: якщо немає спадщини, то і спадкувати немає чого» [1, с. 494]. Що залишається після смерті померлого власника, кому має перейти майно, в якому порядку та обсязі – всі ці проблеми спадкового права з найдавніших часів і до теперішнього часу залишаються в центрі уваги суспільства і держави, законодавця і дослідника, кожної людини, оскільки в тій чи іншій мірі стосуються його інтересів» [2, с. 260].

Проблемами правової природи об'єкта спадкових правовідносин у різні часи займалися В.А. Белов, В.П. Грібанов, І.В. Жилінкова, М.Д. Єгоров, О.П. Печений, В.А. Рясенцев, І.В. Спасибо-Фатеева, В.І. Серебровський та ін.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження питання правової природи об'єкта спадкового правовідношення на засадах наукової обґрунтованості та практичній доцільності.

Результати дослідження. У ЦК України законодавець визначає об'єкт спадкового правовідношення як спадщину (спадкову масу), а для розкриття змісту цього поняття вживається «склад спадщини». З огляду на те, що питання об'єкта спадкування є нерозривно пов'язаним, а точніше є частиною питання про об'єкт цивільних правовідносин, його розгляд є нічим іншим, як питанням про цивільно-правовий режим об'єкта цивільних прав у сфері спадкових правовідносин.

Слід зазначити, що специфікою спадкових відносин, яка має значення для розгляду питання об'єкта, є те, що вони є похідними (вторинними) і в певній мірі залежними від особливостей речових, зобов'язальних, корпоративних, сімейних, житлових і відносин, що складаються у сфері права інтелектуальної власності. Недарма в ЦК України книга, присвячена спадковому праву, розміщена в кінці Кодексу, що є природним, логічним і демонструє юридичну залежність спадкових відносин від інших відносин сфери цивільно-правового регулювання. Крім того, спадкові правовідносини як цивільно-правова форма економічних відносин є «оформленням привласнення майна як результату його переходу від однієї особи до іншої» [3, с. 47].

Питання про те, що слід розглядати під об'єктом спадкового правовідношення (спадщиною, спадковою масою), не дивлячись на давність його дослідження, і сьогодні залишається актуальним, оскільки і в даний час немає єдності як наукової, так і законодавчої. Склалося фактично дві основні точки зору, що вважати спадщиною: 1) сукупність прав та обов'язків; 2) майно (речі, права та обов'язки). Хоча в літературі висловлюються й інші думки, наприклад, Д.І. Мейер під спадщиною розумів сукупність юридичних відносин, які переходять до спадкоємця [4, с. 409]. Однак слід погодитися з думкою, висловленою О.С. Казанцевой, що правовідношення як правовий зв'язок між двома суб'єктами, що мають права і (або) обов'язки, не може переходити. Він може припинитися або змінюватися за участю одних суб'єктів, продовжуючи існувати за участю інших суб'єктів [5, с. 100].

Повертаючись до двох вищезазначених основних точок зору на об'єкт спадкового правовідношення, слід зазначити, що головним протиріччям між ними є те, що є об'єктом спадкування: сама річ як предмет матеріального світу або ж право власності на річ? Кожна позиція має свої переваги і недоліки, але прийняття однієї з них вимагає уважного вивчення теоретичної та практичної сторони даного питання.

ЦК України не дає поняття об'єкта спадкування, а лише вказує, що до складу спадщини входять права та обов'язки, що належать спадкодавцеві на момент відкриття спадщини, і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України). Таким чином, ЦК України приєднався до першої точки зору. Її основою є побудова спадкових правовідносин на універсальному правонаступництві. У результаті спадкування фактично розглядається як зміна одного суб'єкта у зв'язку із його смертю на іншого, а не відносини з цивільно-правового обороту благ. З огляду на те, що в порядку правонаступництва можуть переходити тільки права та обов'язки, а не речі, тому й об'єктом спадкування є право власності на річ, а не сама річ.

Зокрема, Ю.К. Толстой зазначає, що предметом спадкування, перш за все, є майно, тобто сукупність майнових прав та обов'язків, носієм яких померлий був за життя. У їх числі чільне місце, поза всяким сумнівом, займає право власності. Припустимо, що права і обов'язки покійного у спадок не переходять, тобто «вмирають» разом з ним. Важко навіть уявити, який неймовірний хаос це внесло б в правові відносини, суб'єктом яких померлий був за життя. Перш за все, це вкрай несприятливо відбилося б на становищі близьких йому людей, які часто були б позбавлені необхідних засобів до існування, призвело б до краху безлічі акціонерних товариств, банків і т.д., оскільки безперобійне та компетентне управління ними було б порушено [1, с. 489].

На протипагу вищевикладеному аргументи на захист другої точки зору висловлені М.Д. Єгоровим шляхом заперечення першої. Недоліки точки зору про права та обов'язки як об'єкт спадкування він бачить в тому, що:

1) спадкоємці можуть стати суб'єктами тих цивільно-правових відносин, в яких брав участь спадкодавець, лише після прийняття спадщини, а тому з моменту відкриття спадщини і до її прийняття ці цивільні правовідносини існують з однією стороною, без участі другої сторони. Між тим сам факт відносин означає дві сторони, які відносяться одна до одної;

2) протягом певного часу (до шести місяців) передбачається існування суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, які раніше належали спадкодавцеві, без конкретних їх носіїв (суб'єктів);

3) якщо вважати, що суб'єктивні права та обов'язки померлої особи переходять до його спадкоємця в момент смерті спадкодавця, то інститут спадкового права фактично позбавляється свого предмета. Миттєвий перехід суб'єктивних прав і обов'язків спадкодавця до спадкоємців не допускає тимчасового існування будь-яких відносин із приводу цього переходу;

4) незрозуміло, протягом якого часу можуть існувати спадкові правовідносини з приводу переходу суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців, якщо в момент смерті спадкодавця вони вже перейшли до спадкоємців. При такому трактуванні спадкового правонаступництва спадкове правовідношення виникає і припиняється одночасно, не залишаючи можливості для його правового регулювання. Визнання спадкоємців носіями суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця вже в момент його смерті позбавляє всякого сенсу акт прийняття спадщини;

5) на відміну від суб'єктивних прав і обов'язків, матеріальні об'єкти можуть існувати і без суб'єкта. У силу цього дійсному стану речей відповідає теоретична конструкція, згідно з якою в спадщину переходять не суб'єктивні права та обов'язки, а реальні матеріальні та духовні цінності, що належали за життя спадкодавцеві [6, с. 67–71].

Якщо дивитися на проблему визначення об'єкта спадкового правовідношення з боку правонаступництва, то виходить наступне. Як правило, про правонаступництво прийнято говорити в цивільно-правових відносинах, пов'язаних із правочинами, в тому числі договорами про спадкування та припинення юридичної особи в результаті злиття, приєднання, поділу, перетворення.

Перше і, напевно, найголовніше, з приводу чого необхідно визначитися, – що розуміється під правонаступництвом? Загальноприйнятим є вважати, що ним є перехід суб'єктивного права (в широкому сенсі – також правового обов'язку) від однієї особи (праводателя) до іншої (правонаступника) в порядку похідного правонабуття (у відповідних випадках – похідного набуття правового обов'язку) [7, с. 6]. Таким чином, ознакою такого правонабуття, на відміну від первісного, є зв'язок між набутим правом або обов'язком і початковим правовідношенням. Відповідно, з точки зору загальноприйнятого розуміння правонаступництва права і обов'язки в результаті похідного способу набуття переходять від одного суб'єкта до іншого (теорія транзитивного правонаступництва). Чи насправді такий перехід відбувається в тому ж спадкуванні, чи все ж це є умовність – «юридична фікція»?

Як у випадку смерті особи, так і в разі відчуження речі за договором, в особи право власності на річ припиняється (ст. 346 ЦК України). Виходячи з цього, чи можна говорити про перехід чи отримання того, що припинило своє існування? Напевно, ні. Припинення права власності не тягне за собою припинення існування матеріального блага, але знищення блага тягне за собою припинення права власності. В обороті знаходиться річ, а право на неї набувається на підставі юридичного факту встановленого в законі (договір, прийняття спадщини). Як зазначає О.Є. Казанцева, маючи правом на річ, наприклад, не означає володіння самою річчю. Можна мати право, але не мати речі, і навпаки. Для багатьох громадян важливим є перехід майна, а про права на нього та обов'язки, пов'язані з ним, вони можуть навіть не знати [8, с. 42]. Правий В.О. Рясенцев у тому, що термін «перехід права власності», який вживається в законодавстві і в літературі, є, звичайно, умовним. Передається у володіння

іншої особи річ, а не право. Права та обов'язки – категорія ідеологічна, рух як переміщення в просторі їм не притаманний, і тому переходити від однієї особи до іншої вони не можуть. «Перехід права власності» насправді означає, що за відомих юридичних фактів правові норми передбачають припинення права власності в однієї особи і виникнення його в іншої в тому ж або іншому обсязі [9, с. 254]. Таке розуміння правонаступництва, з яким слід погодитися, в літературі сформувалося під теорією дискретності (неперехідності), прихильниками якої є ряд вчених (В.А. Белов, В.П. Грібанов, В.П. Ємельянец, В.С. Толстой та ін.).

Спадкоємець на підставі спадкового титулу (заповіт, закон) набуває суб'єктивні права і обов'язки щодо речей (об'єктів), аналогічних тим, які за життя мав спадкодавець, а не права та обов'язки спадкодавця переходять до спадкоємця, тобто «будь-яке право виникає, а не передається» [10, с. 102]. Обсяг прав та обов'язків спадкоємця на успадковане майно визначається не передачею, а тим правовим титулом, на підставі якого вони виникають (заповіт, спадкування за законом).

З іншого боку, якщо подивитися на глибину проблеми об'єкта спадкування, то слід визнати, що вона далеко виходить за межі виключно питання правонаступництва як способу переходу прав та обов'язків. Слід погодитися з В.І. Синайським, який вважав, що наші цивільні закони засвоїли погляд на спадкування переважно як на спосіб придбання майна. Поняття спадкування, як і сама спадщина, не вичерпується поняттям про придбання майна [11, с. 547]. Питання об'єкта спадкового правовідношення стосується об'єкта цивільних прав та його правового режиму, а правонаступництво є однією з граней цього питання.

Щоб визначити об'єкт спадкового правовідношення, необхідно виходити, в першу чергу, із суті спадкових відносин як таких. А суть вбачається одна: за рахунок цивільно-правової форми забезпечити перехід майна (матеріальних і нематеріальних благ), яке належало за життя померлій особі або особі, яка була визнана за рішенням суду померлою, до її спадкоємців. Тобто спадщиною, виходячи із суті відносин, є належне спадкодавцеві на момент смерті майно. Відповідно, розгляд об'єкта спадкового правовідношення як сукупності майна померлого через призму об'єкта цивільних правовідносин дає можливість встановити такий логічний ланцюжок: об'єкт цивільних прав – майно – спадщина.

Відповідно до ст. 177 ЦК України об'єктом цивільних прав є речі, у тому числі гроші, цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні або не матеріальні блага. Як бачимо, об'єктом цивільних прав законодавець вважає безпосередньо саму річ, а не право власності на неї. Майном є окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Це вказує на те, що майно є найбільш широким об'єктом цивільних правовідносин, а права та обов'язки особи являють собою всього лише його складові частини і не вичерпують його зміст [12, с. 3].

Право власності хоча і є різновидом речового майнового права, але воно не розглядається як об'єкт цивільних прав. Як вказує І.В. Спасибо-Фатєєва, право власності є правом майновим, речовим, але воно як речове право не може бути оборотоздатним об'єктом. Інакше кажучи, самостійним, незалежним від речі об'єктом цивільного права речове право виступати не може. Об'єктом права є річ, а не майнове право (право власності) на неї [13, с. 300–301]. Механізм переходу прав на річ ґрунтується не на зміні суб'єкта, а на переході речі, її обороті від одного суб'єкта до іншого на підставі певного правового титулу із застосуванням механізму слідування права. Якщо з передачею пов'язується виникнення права власності, то передача створює право власності; якщо передача права власності виникає незалежно від передачі, то в законного власника виникає право на відшкодування речі, оскільки передачі не було, а володіння отримано самоправно [3, с. 97–98].

Тому з точки зору речового права та категорії «майно» об'єктом цивільно-правового обороту, в тому числі і об'єктом спадкування, є речі і будь-які права, пов'язані з майном, відмінні від права власності, у тому числі права, які є складовими частинами права власності. У відповідності до ст. 3 Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 47, Ст. 251)

об'єктом оцінки розглядаються майно (під яким розуміються речі) та майнові права, якими визнаються будь-які права, пов'язані з майном, що є відмінними від права власності, в тому числі права, які є складовими частинами права власності (право володіння, користування, розпорядження), а також інші специфічні права (право на здійснення діяльності, використання природних ресурсів і тому подібне) та права вимоги. Таким чином, у відповідності з вказаним Законом оцінці підлягає саме річ, а не право власності на неї.

Не можна не погодитися з І.В. Жилінковою в тому, що перехід речей та перехід прав та обов'язків – це не тотожні явища. Якщо за договором або в порядку спадкування переходить саме річ, то право власності щодо неї «йде слідом». Тобто до набувача переходить річ, а право власності щодо неї слідує за річчю. Якщо в спадкове майно входять речі, то саме речі переходять до спадкоємців, а не право власності на них. Право власності – це обов'язкове доповнення до речі. Якщо ми говоримо, що до спадкоємців переходять майнові права, то це інша ситуація, тому що вони є самостійним видом майна, і їх перехід не означає переходу речі [12, с. 3]. Ця позиція повністю відповідає тлумаченню правонаступництва не як перехід права, а як набуття суб'єктом аналогічного суб'єктивного права і обов'язку, як і у попередника – спадкодавця на підставі спадкування (заповіт, закон).

Висновки. Таким чином, виходячи з вищевикладеного, слід визнати, що підхід законодавця до розгляду об'єкта спадщини як сукупності прав та обов'язків важко визнати вдалим. Правильніше все-таки говорити про речі, права та обов'язки як про об'єкт спадкування. Самі прихильники точки зору спадщини як прав та обов'язків визнають, що, виводячи поняття спадкування не з правонаступництва, а з факту, ми дійсно приходимо до розуміння спадкової маси як сукупності, в першу чергу, предметів (матеріального) світу (речей) [14, с. 984]. Крім того, з огляду на похідний характер спадкового права, в першу чергу від речового, від загальних положень про об'єкт цивільних прав, а також інших інститутів не вбачається правильним йти всупереч їх положенням і створювати в одній системі норм – ЦК України – нормативний дисбаланс.

Список використаних джерел:

1. Толстой Ю.К. Гражданское право. Часть III / Ю.К. Толстой. – М. : ПРОСПЕКТ, 1998.
2. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права / А.А. Подопригора, 1990.
3. Право собственности: актуальные проблемы / Отв. ред. В.Н. Литовкин, Е.А. Суханов, В.В. Чубаров ; Ин-т законод. и сравнит. правоведения. – М. : Статут, 2008.
4. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Часть 2. – М., 1997.
5. Казанцева А.Е. Теория наследственного и причастных к нему правоотношений по гражданскому праву Российской Федерации : дис. ... доктора юридических наук : 12.00.03 / А.Е. Казанцева ; Национальный исследовательский Томский государственный университет. – Томск, 2015.
6. Егоров Н.Д. Наследственное правоотношение / Н.Д. Егоров // Вестник Ленинградского университета. Сер. 6 : История КПСС. Научный коммунизм. Философия. Право. – 1988. – № 3.
7. Черепашин Б.Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву / Б.Б. Черепашин. – Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1962.
8. Казанцева А.Е. Понятие наследства (наследственного имущества) / А.Е. Казанцева // Нотариус. – 2005. – № 6.
9. Советское гражданское право. Ч. 1 / ВЮЗИ ; отв. ред. В.А. Рясенцев. – Москва : ВЮЗИ, 1960.
10. Скловский К.И. Правомочие и полномочие в механизме возникновения гражданских прав / К.И. Скловский // Хозяйство и право. – 2004. – № 11.
11. Синайский В.И. Русское гражданское право / В.И. Синайский. – М. : Изд-во «Статут». – 2002.
12. Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України (матеріали до семінару) / І.В. Жилінкова. – Х. : «Ксилон», 2009.

13. Спасибо-Фатеева И.В. Понятие имущества и имущественных прав и их места среди объектов гражданских прав / И.В. Спасибо-Фатеева // Страницы Харьковской цивилистики: В 3 ч. Ч. 3: Доктора харьковской цивилистической школы. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010.

14. Белов В.А. Гражданское право. Т. III. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы : [учебник] / [В.А. Белов]. – М. : Издательство Юрайт, 2012.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ПУНТУС Д. А.,
аспірант кафедри правознавства
(Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля)

УДК 349.2(477):331.108.644.7

«МАСОВЕ ВИВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ» ЯК КАТЕГОРІЯ ТРУДОВОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню важливої та актуальної на сьогодні для України проблеми масового вивільнення працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці. Досліджено правову категорію «масове вивільнення працівників». Зазначено, що масове вивільнення працівників як значиме трудо-правове явище має місце тільки в тому випадку, коли воно провадиться з ініціативи роботодавця.

***Ключові слова:** масове вивільнення працівників, скорочення чисельності працівників, зміни в організації виробництва і праці, припинення трудового договору, ініціатива роботодавця.*

Статья посвящена исследованию важной и актуальной на сегодня для Украины проблемы массового высвобождения работников в связи с изменениями в организации производства и труда. Исследована правовая категория «массовое высвобождение работников». Отмечено, что массовое высвобождение работников как значимое трудо-правовое явление имеет место только в том случае, когда оно осуществляется по инициативе работодателя.

***Ключевые слова:** массовое увольнение работников, сокращение численности работников, изменения в организации производства и труда, прекращение трудового договора, инициатива работодателя.*

The article investigates the important and relevant today for Ukraine problems of mass layoffs due to changes in production and labor. The legal category of «mass layoffs». It is noted that the mass release as significant labor-legal phenomenon occurs only when it is made by the employer.

***Key words:** mass layoffs of employees, reduction of quantity of employees, changes in organizing production and labor, termination of employment, employer's initiative.*

Вступ. Масові зупинки і закриття підприємств, динамічні вивільнення працівників із діючих підприємств, відсутність вільних місць і вакансій, загроза безробіття є одними із визначальних чинників дестабілізації економіки будь-якої держави. Закриття підприємств і масові вивільнення працівників здійснюють негативний вплив не тільки на окремих працівників та членів їх сімей, а й на економічний стан окремих регіонів. Це особливо прослідковується у випадку закриття великих підприємств і вивільнення тисячі людей, а також якщо вивільнення відбуваються в населених пунктах з невеликою кількістю жителів, де підприємство є основним роботодавцем. Саме тому теоретична розробка і практичне впровадження дієвого та налагодженого механізму правового регулювання масових вивільнень повинні бути пріоритетними завданнями держави, яка прагне відповідати статусу правової держави.

При цьому слід сказати, що створення такого механізму неможливо без визначення правової природи категорії «масове вивільнення», без чітко сформульованого понятійного апарату, без визначення конкретних підстав і критеріїв масового вивільнення, а також без створення функціональної системи захисту прав працівників.

Вважаємо, що поняття «масове вивільнення» можна розглядати як самостійну трудово-правову категорію. Як відомо, правові категорії сприяють об'єднанню правових знань, дозволяють розглядати правову форму суспільного життя з єдиною, спільною позицією, теоретично відтворити її загальну картину й тим самим сприяти цілісності пізнавальної діяльності в усіх галузях юридичної науки [1, с. 96].

З огляду на це трудово-правова категорія «масове вивільнення» відображає реальні правові явища і є самостійною, яка представляє собою наукове родове поняття, що відображає найбільш загальні властивості й характерні ознаки суспільних відносин, що складаються між суб'єктами трудового права у зв'язку з масовим вивільненням працівників.

Розкрити зміст поняття або значення терміна можна шляхом перерахування притаманних йому ознак або способом безпосередньої вказівки на предмети, явища, ситуації, що позначаються даним поняттям. Визначення понять розглядається в якості одного з основних прийомів, до яких вдається законодавець, установлюючи зміст правових норм. Завдання законодавця – не допустити включення зайвих елементів у визначення поняття, інакше його нормативний зміст буде ширше фактичного [2, с. 12].

За останні десятиліття відбулася суттєва трансформація змісту багатьох понять трудового права. Економічні й соціально-політичні реформи, проведені за останні десятиліття, змінили теоретичне уявлення про правову суть трудово-правової категорії «масове вивільнення». У зв'язку з цим у даний час назріла необхідність виправити недолік трудового законодавства, що полягає у відсутності нормативного тлумачення цього поняття.

Масове вивільнення для вітчизняного законодавства залишається відносно новим правовим явищем, яке протягом тривалого періоду було позбавлене уваги вчених.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження правової категорії «масове вивільнення працівників» у сучасних економічних умовах.

Результати дослідження. Окремим питанням масових вивільнень працівників приділено увагу в наукових працях таких учених, як Л.Ю. Величко, П.І. Жигалкін, М.І. Іншин, Т.Г. Маркіна, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, О.В. Прудивус, А.М. Юшко, О.М. Ярошенко та ін.

Термін «вивільнення» в науковій літературі почав використовуватися достатньо давно. Так, М.Г. Александров ще в 1972 р. у своїх наукових працях оперував указаною категорією [3, с. 275]. До досліджуваного поняття зверталися також такі вчені, як А.С. Пашков, О.В. Смирнов [4, с. 235] та ін.

У вітчизняному законодавстві термін «вивільнення» почав активно застосовуватися в 1988 р. Зокрема, 2 березня 1988 р. була прийнята Ухвала Держкомпраці СРСР, Секретаріату ВЦПС про затвердження Положення про порядок вивільнення, працевлаштування робочих та службовців і надання їм пільг і компенсацій [5]. Хоча вказане Положення й не містило визначення поняття «вивільнення», проте, виходячи з його змісту, бачимо, що під працівниками, які вивільняються, маються на увазі лише ті, з якими трудовий договір був розірваний за п. 1 ст. 40 КЗпП – зміна в організації виробництва та праці, зокрема ліквідація, реорганізація, банкрутство та перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників.

Після затвердження вказаного Положення Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 27 травня 1988 р. Кодекс законів про працю було доповнено новою главою III-А «Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників», в якій з'явився новий термін – «вивільнення працівників» [6]. Хоча визначення останнього Кодекс і не містив, зі змісту цієї глави можна зробити висновок про те, що вивільнення працівників – це категорія, яка може застосовуватися тільки щодо припинення трудового договору на підставі, зазначеній у п. 1 ст. 40 КЗпП.

Як бачимо, нормативне визначення поняття «вивільнення» не отримало свого закріплення, як і не існує законодавчого визначення суміжних понять, таких як «масове вивільнення працівників», «процедура масового вивільнення працівників» та ін., що, у свою чергу, дає привід для неоднозначного тлумачення цього терміну вченими.

Наприклад, Л.А. Сироватська застосовує термін «вивільнення» стосовно випадків розірвання трудового договору у зв'язку зі скороченням чисельності або штату працівників [7, с. 168, 169]. С.М. Прилипка й О.М. Ярошенко наполягають на тому, що це поняття слід застосовувати тільки при розірванні трудового договору за п.1 ст. 40 КЗпП України [8, с. 399]. Деякі ж автори під вивільненням розуміють усі випадки розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця [9, с. 98].

На думку Т.Г. Маркіної, вивільнення як правова категорія може виступати як певна сукупність правовідносин, які виникають, діють і припиняються. Така сукупність, на її думку, може включати в себе відносини з перегляду або створення нових локальних нормативних актів, що передбачають зміну існуючих або введення нових умов праці; відносини стосовно виявлення кола осіб, які підлягають вивільненню, відносини між вивільнюваним працівником і власником з приводу можливого переведення на іншу роботу, якщо така є, або з приводу підвищення кваліфікації з подальшим працевлаштуванням; відносини між вивільнюваним працівником і власником з приводу одержання встановлених законом матеріальних виплат і пільг [10, с. 145–147]. О.В. Прудивус, у свою чергу, наполягає на тому, що вивільнення працівників – це об'єктивне явище, яке становить сукупність відповідних соціально-виробничих та правових відносин і викликане нагальною потребою, з різних причин, вивільнення підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності та господарювання, від зайвої кількості працівників з метою підвищення ефективності праці та наступного перерозподілу робочої сили в межах галузі, регіону чи держави в цілому [11, с. 84].

Слід відмітити, що єдиний підхід до визначення поняття «вивільнення» відсутній не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній науці. Як справедливо відзначає О.М. Мироненко, це пов'язано з тим, що науково-дослідний інтерес до цієї проблематики виник порівняно недавно та був викликаний появою у 80-х роках ХХ ст. та розповсюдженням серед компаній США та Європи стратегії зменшення розмірів організації в цілях скорочення витрат і отримання конкурентних переваг, що в ряді випадків припускало скорочення чисельності працівників підприємства [12, с. 59].

Вивільнення займає особливе місце серед випадків припинення трудового договору. Воно є однією з підстав розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця. Причому ця підстава розірвання трудового договору не припускає наявності винних дій з боку працівника, які сприяли б припиненню з ним трудових відносин. Іншими словами, така підстава розірвання трудового договору фактично декілька обмежує конституційне право працівника на працю. У зв'язку з цим вивільнення, як окремий випадок припинення трудових відносин, потребує чіткої правової регламентації з тим, щоб забезпечити належний захист і подальшу реалізацію права на працю вивільненим працівникам.

Характерними ознаками вивільнення є наступні:

- це сукупність певних соціально-виробничих відносин;
- це об'єктивний процес, що з'являється та існує незалежно від нашої свідомості;
- воно є соціально-економічним явищем, бо стосується як економічного, так і соціального аспектів;
- викликане науково-технічним прогресом, що містить у собі й інтенсифікацію праці, й економію робочого часу, й підвищення ефективності праці тощо;
- вивільнення працівників тягне за собою їх перерозподіл, який може змінити вимоги до професії (спеціальності).

Вивільнення працівників – це різновид розірвання трудового договору, тобто активні дії однієї зі сторін, які спрямовані на припинення даного правочину. При цьому таке розірвання відбувається лише за ініціативою роботодавця. Перелік підстав розірвання трудового

договору за ініціативою роботодавця закріпленій законодавчими нормами й розширеному тлумаченню не підлягає.

Як зазначає О.Г. Середа, обмеження права роботодавця на припинення трудового правовідношення з працівником обумовлено:

– по-перше, інтересами працівника як економічно слабкішої сторони трудового правовідношення, а також цілями запобігання соціальним конфліктам. У цьому випадку обмеження права роботодавця – це спосіб досягнення балансу у взаєминах сторін трудового договору;

– по-друге, цілями сприятливого розвитку суспільства, забезпечення захисту від такої серйозної проблеми, як масове безробіття. Ця обставина визначає обмеження права роботодавця на припинення трудового правовідношення як спосіб забезпечення зайнятості;

– по-третє, цілим комплексом інтересів, як сторін трудового правовідношення, так і всього суспільства, який виражається у визнанні загального принципу соціальної відповідальності роботодавця за використану робочу силу» [13, с. 142].

На сьогодні це явище в Україні викликане не тільки науково-технічним прогресом, а й низкою таких суто специфічних ознак, як загальне падіння виробництва, невизначеність форм власності, відсутність цивілізованої інфраструктури ринку праці, докорінне реформування правової регламентації.

Отже, вивільнення робочої сили – це об'єктивне явище, що становить сукупність певних соціально-виробничих та правових відносин і викликане нагальною потребою, з різних економічних причин, звільнення підприємств, установ, організацій всіх форм власності від зайвої кількості працівників з метою підвищення ефективності праці та наступного перерозподілу робочої сили в суспільному господарстві.

Як ми зазначали на початку нашого дослідження, не існує на сьогодні й законодавчого визначення категорії «масове вивільнення працівників». Законом України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. вперше було передбачено таке явище, як масове вивільнення працівників з ініціативи роботодавця.

При визначенні поняття «масове вивільнення», перш за все, необхідно використовувати сукупність критеріїв (елементів), що дозволяють визначити, до якого виду належить вивільнення – одиничного (індивідуального) чи масового. Зокрема, характеризувати звільнення як масове дозволяє сукупність наступних елементів:

- 1) підстава звільнення;
- 2) чисельність звільнених працівників;
- 3) період, протягом якого працівники підлягають звільненню;
- 4) суб'єкт трудових правовідносин, який висловив волевиявлення на розірвання трудового договору.

Наразі Законом «Про зайнятість населення» визначено критерії масового вивільнення працівників з ініціативи роботодавця. Так, відповідно до ст. 48 масовим вивільненням з ініціативи роботодавця (крім випадку ліквідації юридичної особи) є одноразове або протягом:

- 1) одного місяця: – вивільнення 10 і більше працівників на підприємстві, в установі та організації з чисельністю від 20 до 100 працівників; – вивільнення 10 і більше відсотків працівників на підприємстві, в установі та організації з чисельністю від 101 до 300 працівників;
- 2) трьох місяців – вивільнення 20 і більше відсотків працівників на підприємстві, в установі та організації незалежно від чисельності працівників.

При цьому зазначено, що показники масового вивільнення працівників, заходи з їх запобігання та з мінімізації негативних наслідків встановлюються колективними договорами та угодами, укладеними на національному, галузевому та регіональному рівнях. Розроблення комплексу заходів щодо забезпечення зайнятості працівників, які підлягають вивільненню, здійснюється відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування за участі сторін соціального діалогу. У разі коли масове вивільнення працівників спричинило різке зростання безробіття в регіоні або на відповідній території на три і більше відсоткових пункти протягом звітного періоду, ситуація на ринку праці визнається кризовою.

Для вжиття заходів щодо запобігання різкому зростанню безробіття під час масового вивільнення працівників можуть утворюватися спеціальні комісії в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Так, для усунення загострення в питаннях зайнятості в умовах масового вивільнення працюючих постановою Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 р., № 305 було затверджено «Порядок утворення спеціальних комісій для вжиття заходів щодо запобігання різкому зростанню безробіття під час масового вивільнення працівників» [14].

Висновки. На підставі викладеного під масовим вивільненням працівників слід розуміти вивільнення працівників з ініціативи роботодавця у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці, в тому числі реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації (крім випадку ліквідації юридичної особи), скороченням чисельності або штату працівників організації, індивідуального підприємця, результатом якого є значне скорочення за певний календарний період чисельності працюючих, що перевищує обмежувальні критерії масового вивільнення працівників, встановлені колективними договорами та угодами, укладеними на національному, галузевому та регіональному рівнях. Масове вивільнення як значиме трудо-правове явище має місце тільки в тому випадку, коли воно проводиться з ініціативи роботодавця, що й підтверджує назва ст. 48 Закону України «Про зайнятість населення».

Список використаних джерел:

1. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
2. Головина С.Ю. Понятийный аппарат трудового права: автореф. ... дисс. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.05 / С.Ю. Головина. – Екатеринбург, 1998. – 363 с.
3. Советское трудовое право: [учебник] / [под ред. Н.Г. Александрова]. – М. : Юрид. лит, 1972. – 576 с.
4. Советское трудовое право: [учебник] / [под ред. А.С. Пашкова, О.В. Смирнова]. – М. : Юрид. лит, 1982. – 504 с.
5. Об утверждении Положения о порядке высвобождения, трудоустройства рабочих и служащих и предоставления им льгот и компенсаций: пост. Госкомитета СССР по труду и соцвопросам и Секретариата ВЦСПС от 02.03.1988 г., № 113/6-64 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/9005095>.
6. Про внесення до Кодексу законів про працю Української РСР змін і доповнень, пов'язаних з перебудовою управління економікою: Закон УРСР від 27.05.1988 р., № 5938-Х // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1988. – № 23. – Ст. 556.
7. Сыроватская Л.А. Трудовое право : [учебник] / [Л.А. Сыроватская]. – М. : Юристъ, 1999. – 312 с.
8. Прилипко С.М. Трудове право : [підручник] – 5-те вид., перероб. і доп. / [С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко]. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2012. – 800 с.
9. Основи трудового права України: курс лекц. / за ред. П.Д. Пилипенка. – 3-тє вид., виправл. і доп. – Л. : Магнолія плюс, 2004. – 238 с.
10. Маркіна Т.Г. Право громадян на зайнятість та форми його реалізації в умовах становлення ринкової економіки : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Т.Г. Маркіна ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 239 с.
11. Прудивус О.В. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця за підставами організаційно-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / О.В. Прудивус ; Харківський держ. педаг. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2003. – 226 с.
12. Мироненко О.Н. Высвобождение персонала: особенности нормативно-правового регулирования и опыт зарубежных компаний / О.Н. Мироненко // Труд за рубежом. – 2007. – № 3. – С. 58–63.
13. Серета О.Г. Обмеження права роботодавця на припинення трудового правовідношення як гарантія захисту інтересів працівника / О.Г. Серета // Форми соціально-правового

захисту працівників у службово-трудовах відносинах: матер. наук.-практ. конф. (м. Суми, 2-4 червня, 2005 р.). – Х. : Укр. асоціація фахівців труд. права, 2005. – С. 141–144.

14. Порядок утворення спеціальних комісій для вжиття заходів щодо запобігання різкому зростанню безробіття під час масового вивільнення працівників: пост. КМ України від 22 квітня 2013 р., № 305 // Уряд. кур'єр. – 2013. – 15 трав. – № 84.

СОКОЛОВА О. А.,
здобувач кафедри правознавства
(Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля)

УДК 349.2

ОСОБЛИВОСТІ ОПЛАТИ ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ЗА НОВИМ ЗАКОНОМ УКРАЇНИ «ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ»

У статті досліджуються особливості оплати праці державних службовців за новим Законом України «Про державну службу». Зроблено висновок, що з введенням в дію даного Закону Україна переходить на європейську модель оплати праці держслужбовців. Нові положення Закону покликані забезпечити прозорість оплати праці державних службовців, реалізуючи принцип рівної оплати за рівну роботу, усуваючи дискримінацію за міжвідомчим і територіальним принципами, суб'єктивний підхід керівників.

Ключові слова: оплата праці, державний службовець, посадовий оклад, надбавки, премії.

В статье исследуются особенности оплаты труда государственных служащих по новому Закону Украины «О государственной службе». Сделан вывод, что с введением в действие указанного Закона Украина переходит на европейскую модель оплаты труда госслужащих. Новые положения Закона призваны обеспечить прозрачность оплаты труда государственных служащих, реализуя принцип равной оплаты за равную работу, устраняя дискриминацию по межведомственным и территориальным принципам, субъективный подход руководителей.

Ключевые слова: оплата труда, государственный служащий, должностной оклад, надбавки, премии.

In the article features of civil service pay under the new Law of Ukraine «On civil service». It was concluded that with the introduction of the Law of Ukraine goes to the European model of remuneration of civil servants. The new provisions are designed to ensure transparency of remuneration of civil servants, implementing the principle of equal pay for equal work, eliminating discrimination and interdepartmental territorial principles, subjective approach managers.

Key words: wages, public employee salary, allowances, bonuses.

Вступ. На сьогодні в умовах проведення політичної, економічної та адміністративної реформ в Україні формування громадянського суспільства дуже важлива роль відводиться державній службі як невід'ємній складовій державного управління. Становлення та реформування цієї інституції спрямовані, перш за все, на підвищення її ефективності й дієвості, на вдосконалення професіоналізму й компетентності державних службовців, здатних неухильно відстоювати права і свободи людини та громадянина. Досягнення й ефективність діяльності всього державного апарату залежать від організації праці, вміння, сумлінності та активності кожного із службовців. Звідси зрозуміло, яке велике значення для будь-якої країни мають державні службовці, правильне визначення цілей і напрямків їх праці, добір кадрів, розподіл повноважень, стимулювання сумлінної праці, попередження та боротьба з порушенням ними чинного законодавства.

Постановка завдання. 10 грудня 2015 р. було прийнято новий Закон України «Про державну службу» (набрав чинності 1 травня 2016 р.) [1], яким передбачено зміну правового регулювання сфери державної служби в Україні. Указаний нормативно-правовий документ визначає принципи, правові та організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка функціонує в інтересах держави і суспільства, а також порядок реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, що базується на їхніх особистих якостях та досягненнях.

Як бачимо, новий Закон про державну службу було прийнято «під завісу» 2015 року, почав же він працювати 1 травня 2016 року. Втім, щоб цей Закон працював повноцінно, як і будь-який інший, під нього мають бути розроблені нормативно-правові документи.

У порівнянні із Законом України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. (втратив чинність) [2] він містить концептуально інший підхід стосовно правового регулювання трудових відносин державних службовців. Проаналізувавши ці два документи, можемо стверджувати, що вони суттєво відрізняються один від одного. За новим Законом державна служба має сприйматись не як суто допоміжний інститут держави, за допомогою якого функціонували державні органи, – а, передусім, як механізм забезпечення реалізації прав і свобод людини, колективних інтересів суспільства.

Відповідно до ст. 3 дія нового Закону поширюється на держслужбовців: Секретаріату Кабінету Міністрів України; міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; місцевих державних адміністрацій; органів прокуратури; органів військового управління; закордонних дипломатичних установ України; державних органів, особливості проходження державної служби в яких визначені статтею 91 цього Закону; інших державних органів.

Водночас дія документу не поширюється на: Президента України; Главу Адміністрації Президента України та його заступників, Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим та його заступників; членів Кабінету Міністрів України, перших заступників та заступників міністрів; Голову та членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голову та членів Антимонопольного комітету України, Голову та членів Національного агентства з питань запобігання корупції, Голову та членів Рахункової палати, Голову та членів Центральної виборчої комісії, голів та членів інших державних колегіальних органів; Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників; Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України та його заступників; Голову Фонду державного майна України та його заступників; народних депутатів України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представників; службовців Національного банку України; депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим та його заступників, міністрів Автономної Республіки Крим; депутатів місцевих рад, посадових осіб місцевого самоврядування; суддів; прокурорів; працівників державних органів, які виконують функції з обслуговування; працівників державних підприємств, установ, організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності, а також навчальних закладів, заснованих державними органами; військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових

формувань, утворених відповідно до закону; осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законом; працівників патронатних служб. Окремо слід зазначити, що до працівників патронатних служб віднесли і помічників та наукових консультантів суддів КСУ та помічників суддів.

Метою дослідження є аналіз за новим законодавством про державну службу норм, присвячених оплаті праці державних службовців, як одного з актуальних питань сьогодення.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 43 Конституції України [3] кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Закріплюючи це право, Конституція одночасно проголосила й право на винагороду за працю, на своєчасне її отримання та захист цього права законом. Отже, важливим складовим елементом конституційного права громадян України на працю є те, що його реалізація надає можливість людині заробляти працею собі та своїй родині на життя. У зв'язку із цим заробітну плату слід розглядати як одне з найбільш важливих соціально-економічних явищ, оскільки вона є основним джерелом доходів громадян України – найманих працівників, а тому може розглядатися як один із головних компонентів, що визначають рівень життя населення країни.

Правовою основою порядку оплати праці державних службовців в Україні є Конституція України, Кодекс законів про працю України, Закони України «Про оплату праці», «Про державну службу» та ряд інших нормативно-правових актів і положень міжнародного законодавства.

Необхідно визнати, що оплата праці займає чинне місце у сфері соціальної політики. Саме вона зумовлює рівень соціальності суспільства, здатності держави підтримувати рівень якості життя соціуму загалом, включаючи державних службовців. Запорукою ефективною державної служби є діюча система стимулів і заохочень, які спонукають державного службовця до якнайповнішої реалізації власного потенціалу під час виконання своїх професійних обов'язків.

Відповідно до Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. держава забезпечує достатній рівень оплати праці державних службовців для професійного виконання посадових обов'язків, заохочує їх до результативної, ефективної, добросовісної та ініціативної роботи.

Заробітна плата державного службовця відповідно до Закону складається з:

- 1) посадового окладу;
- 2) надбавки за вислугу років;
- 3) надбавки за ранг державного службовця;
- 4) виплати за додаткове навантаження у зв'язку з виконанням обов'язків тимчасово відсутнього державного службовця в розмірі 50 відсотків посадового окладу тимчасово відсутнього державного службовця;
- 5) виплати за додаткове навантаження у зв'язку з виконанням обов'язків за вакантною посадою державної служби за рахунок економії фонду посадового окладу за відповідною посадою;
- 6) премії (в разі встановлення).

До премій державного службовця належать: (1) премія за результатами щорічного оцінювання службової діяльності; (2) місячна або квартальна премія відповідно до особистого внеску державного службовця в загальний результат роботи державного органу. При цьому загальний розмір премій, передбачених пунктом 2 цієї частини, які може отримати державний службовець за рік, не може перевищувати 30 відсотків фонду його посадового окладу за рік. Премії виплачуються в межах фонду преміювання залежно від особистого внеску державного службовця в загальний результат роботи державного органу. Встановлення премій державним службовцям здійснюється керівником державної служби відповідно до затвердженого ним Положення про преміювання у відповідному державному органі, погодженого з виборним органом первинної профспілкової організації (за наявності). Фонд

преміювання державного органу встановлюється в розмірі 20 відсотків загального фонду посадових окладів за рік та економії фонду оплати праці.

Фонд оплати праці державних службовців формується за рахунок коштів державного бюджету, а також коштів, які надходять до державного бюджету в рамках програм допомоги Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ. Порядок використання таких коштів, які надходять до державного бюджету, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Новацією є те, що, крім коштів держбюджету, на оплату праці спрямовуватимуться кошти міжнародних організацій, які надходять до держбюджету. При цьому порядок їх використання має затвердити Кабмін.

Зазначено, що скорочення бюджетних асигнувань не може бути підставою для зменшення посадових окладів та надбавок до них!

З огляду на складові заробітної плати державного службовця, в тому числі обов'язкові складові, поряд із посадовим окладом, надбавками за вислугу років та за ранг визначено «виплати за додаткове навантаження у зв'язку з виконанням обов'язків тимчасово відсутнього державного службовця в розмірі 50 відсотків посадового окладу тимчасово відсутнього державного службовця» та «виплати за додаткове навантаження у зв'язку з виконанням обов'язків за вакантною посадою державної служби за рахунок економії фонду посадового окладу за відповідною посадою».

Перша із запропонованих виплат не є особливістю заробітної плати державних службовців, така доплата здійснюється відповідно до ст. 105 Кодексу законів про працю України [4] працівникам, які поряд із своєю основною роботою виконують обов'язки тимчасово відсутнього працівника. Ця доплата встановлюється доволі рідко (відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, довготривале лікування, коли про це відомо заздалегідь) та не може зазначатися обов'язковою складовою заробітної плати працівника. Друга ж не має аналогів у законодавстві про оплату праці. Її запровадження потребує узгодження з нормативно-правовими актами з питань регулювання оплати праці, дотримання фінансової дисципліни та цільового використання бюджетних коштів, оскільки встановлення такої виплати може спонукати до безпідставного розширення штатної чисельності державних службовців без заповнення вакантних посад. На думку Головного юридичного управління Верховної Ради, компенсацією за виконання більшого кола обов'язків у зв'язку з наявністю вакантних посад має слугувати розмір щомісячної премії, що повинен встановлюватися залежно від індивідуального внеску державного службовця в загальні результати роботи [5].

Нововведенням також є працеоплатний поділ посад – групи оплати праці державних службовців. Зауважимо, що число таких груп дорівнює кількості рангів, тобто їх дев'ять. Так, відповідно до Закону з метою встановлення розмірів посадових окладів посади державної служби поділяються на такі групи оплати праці:

- 1) до групи 1 належать посади керівників державних органів і прирівняні до них посади;
- 2) до групи 2 належать посади перших заступників керівників державних органів і прирівняні до них посади;
- 3) до групи 3 належать посади заступників керівників державних органів і прирівняні до них посади;
- 4) до групи 4 належать посади керівників самостійних структурних підрозділів державних органів і прирівняні до них посади;
- 5) до групи 5 належать посади заступників керівників самостійних структурних підрозділів державних органів і прирівняні до них посади;
- 6) до групи 6 належать посади керівників підрозділів у складі самостійних структурних підрозділів державних органів, їх заступників і прирівняні до них посади;
- 7) до групи 7 належать посади головних спеціалістів державних органів і прирівняні до них посади;

8) до групи 8 належать посади провідних спеціалістів державних органів і прирівняні до них посади;

9) до групи 9 належать посади спеціалістів державних органів і прирівняні до них посади.

Прирівнювання посад державної служби проводиться Кабінетом Міністрів України під час затвердження схеми посадових окладів на посадах державної служби за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері трудових відносин, погодженим із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби.

Також для встановлення розмірів посадових окладів державні органи поділяються за юрисдикцією, яка поширюється:

- 1) на всю територію України;
- 2) на територію однієї або кількох областей, міста Києва або Севастополя;
- 3) на територію одного або кількох районів, міст обласного значення.

Зауважено, що мінімальний розмір посадового окладу групи 9 у державних органах, юрисдикція яких поширюється на територію одного або кількох районів, міст обласного значення, не може бути менше двох розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом. Проте, враховуючи п. 1 розділу XI Закону, вказана норма набере чинності лише 1 січня 2019 р.

Як бачимо, на відміну від Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р., в якому досліджуваному питанню, зокрема оплаті праці, було присвячено лише одну статтю (ст. 33), новий Закон більш детально розглядає питання щодо оплати праці державних службовців, якісно по-новому регулює відносини у сфері державної служби.

Так, якщо в Законі 1993 р. відповідно до ст. 33 умови оплати праці держслужбовців, розміри доплат, надбавок і матеріальної допомоги визначалися Кабінетом Міністрів, то в Законі 2015 р. до цього питання встановлено абсолютно новий підхід. Зокрема, ч. 3 ст. 51 регламентовано, що схема посадових окладів на посадах державної служби визначається щороку Кабінетом Міністрів України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на наступний рік з урахуванням юрисдикції державних органів, а також виходячи з того, що мінімальний розмір посадового окладу групи 1 у державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України, становить не більше семи мінімальних розмірів посадового окладу групи в державних органах, юрисдикція яких поширюється на територію одного або кількох районів, міст обласного значення. Мінімальний розмір посадового окладу групи 9 у державних органах, юрисдикція яких поширюється на територію одного або кількох районів, міст обласного значення, не може бути менше двох розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом.

Таким чином, закріплюється посилення ролі посадового окладу в структурі заробітної плати та зменшення кількості так званих стимулюючих виплат.

Стосовно ж надбавок, то, на відмінну від Закону 1993 року, коли державним службовцям мали право за рішенням керівника встановлювати надбавки за високі досягнення в праці та виконання особливо важливої роботи, за Законом 2015 року зазначених надбавок уже не передбачено.

Висновки. Отже, можемо констатувати, що з введенням у дію нового Закону «Про державну службу» Україна переходить на європейську модель оплати праці держслужбовців. Реформування оплати праці проходитиме в декілька етапів: початок – день введення в дію нового Закону, тобто з 1 травня 2016 р., і закінчиться в 2019 році, зі вступом у повну силу зазначеного нормативного-правового документу. Нові положення Закону повинні, перш за все, забезпечити прозорість оплати праці державних службовців, реалізуючи принцип рівної оплати за рівну роботу, усуваючи дискримінацію за міжвідомчим і територіальним принципами, суб'єктивний підхід керівників.

У той же час, щоб новий Закон працював повноцінно, під нього мають бути розроблені нормативно-правові документи. Наразі Кабінетом Міністрів України прийнято постанову «Деякі питання оплати праці державних службовців у 2016 році».

На нашу думку, оплата праці державних службовців повинна, перш за все, забезпечувати достатні матеріальні умови для незалежного виконання службових обов'язків, сприяти укомплектуванню апарату державних органів компетентними й досвідченими кадрами, стимулювати їх сумлінну та ініціативну працю.

Список використаних джерел:

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р., № 889-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.
2. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р., № 3723-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
3. Конституція України: прийнята Верховною Радою України 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Кодекс законів про працю України: затв. Законом УРСР від 10.12.1971 р., № 322-VIII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1971. – № 50 (Додаток). – Ст. 375.
5. Мацокін А. Новий Закон про державну службу: що людям, те й нам / А. Мацокін [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <https://i.factor.ua/ukr/journals/ds/2015/november/issue-11/article-13140.html>.
6. Деякі питання оплати праці державних службовців у 2016 році: пост. КМУ від 06.04.2016 р., № 292 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP160292.html.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**ЛІСОВА Т. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4(477)

ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ

Статтю присвячено комплексному дослідженню заходів відновлення земель. Зроблено висновок, що в чинному земельному законодавстві залишаються недостатньо врегульованими суспільні відносини у сфері відновлення земель. Здійснено порівняльний аналіз відновлення й відтворення земель.

Ключові слова: відновлення, заходи, відтворення, охорона, земельна реформа.

Статья посвящена комплексному исследованию мероприятий в сфере восстановления земель. Сделан вывод о том, что в действующем земельном законодательстве общественные отношения в сфере восстановления земель остаются недостаточно урегулированными. Осуществлен сравнительный анализ восстановления и воспроизведения земель.

Ключевые слова: восстановление, мероприятия, воспроизведение, охрана, земельная реформа.

The article focuses on the complex analysis of features of measures of restoration of land. It is concluded that in the current land laws public relations in the field of restoration of land remain insufficiently addressed. The comparative analysis of the restoration and reproduction of land.

Key words: restoration, measures, reproduction, protection, land reform.

Вступ. Негативні процеси як природного, так і техногенного характеру впливають на стан земель сільськогосподарського, лісогосподарського та іншого призначення. Це потребує вжиття комплексу відповідних адекватних заходів.

В умовах кризового стану земельних ресурсів в Україні в чинному земельному законодавстві залишаються недостатньо врегульованими суспільні відносини у сфері відновлення земель. Правові норми з питань виконання заходів щодо відновлення якісного стану порушених унаслідок промислової та іншої діяльності земель, закріплені в нормативно-правових актах різної юридичної сили, мають переважно загальний чи декларативний характер, що призводить до виникнення юридичних прогалин і колізій у механізмі правового регулювання земельних правовідносин. Правові проблеми відновлення земель є надзвичайно актуальними в сучасних умовах. Серед українських учених особливо варто виокремити праці із цієї теми П.Ф. Кулинича, О.П. Куцевич, Н.О. Мельник, В.В. Носіка, А.С. Попова, С.В. Хомінець, проте комплексного дослідження питань відновлення земель так і не було проведено.

Постановка завдання. Метою статті є поглиблене вивчення низки питань правового забезпечення відновлення земель.

Результати дослідження. Насамперед зазначимо, що терміни «відновлення» й «відтворення» не є тотожними.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, термін «відновлювати» означає надавати попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зіпсованому, зруйнованому [1, с. 175]. Водночас «відтворення», зокрема «відтворення природних ресурсів» – штучне підтримання кількості природних ресурсів на певному рівні [1, с. 182]. Очевидно, що рекультивация порушених земель, консолідація земель сільськогосподарського призначення, консервація деградованих і малопродуктивних земель є правовими формами відновлення земель. Відновлення земель можливе не тільки в межах окремої категорії. Відновлення – це й поліпшення якісного стану земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення, які використовуються як основний засіб виробництва. Ідеться про відновлення їх якісного стану, зокрема про відновлення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель. Певна специфіка притаманна й відновленню особливо охоронюваних земель. Штучно створені земельні ділянки також підлягають відновленню. Проте відновлення має стосуватися не тільки якісного стану земель, а й інших параметрів, наприклад, відновлення порушених земель. Воно має здійснюватися в різних правових формах.

Так, порушені землі потребують проведення рекультивации – комплексу організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану й продуктивності порушених земель.

Рекультивации підлягають усі землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, ґрунтовому покриві, материнських породах і породах, що їх підстилають, що відбулися внаслідок проведення гірничодобувних, гідротехнічних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт.

Саме на першому, технічному, етапі здійснюється зняття й складування верхнього найбільш родючого шару ґрунту, вирівнювання поверхні. На другому, біологічному, етапі, який починається після завершення першого, відбувається збагачення земельної ділянки органічними речовинами, впровадження сівозмін. Варто зазначити, що складання проектів, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін, є одним із різновидів документації із землеустрою.

Доцільно підкреслити, що заходами рекультивации, на відміну від консервації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення, повинні охоплюватися не лише землі сільськогосподарського призначення, а й землі інших категорій (водного фонду, лісгосподарського призначення, житлової та громадської забудови, рекреаційного призначення, оздоровчого призначення, промисловості тощо). Проте в чинному земельному законодавстві недостатньо врегульовані питання щодо особливостей проведення рекультивации земельних ділянок на різних категоріях земель.

Варто наголосити, що проведення рекультивации земель спрямоване на відновлення не лише ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель, поліпшення їх стану. В умовах розвитку науково-технічного прогресу зростає інтенсивність використання земель, усе відчутнішими стають негативні екологічні наслідки техногенного впливу, що, у свою чергу, завдає шкоди земельним ресурсам, а також може негативно вплинути на життя і здоров'я людей. Як правило, порушення ґрунтового покриву відбувається під час відкритих і підземних розробок родовищ корисних копалин. Останніми роками значно підвищився рівень агресивного впливу техногенного фактора на стан довкілля. Інтенсивна експлуатація надр суперечить вимогам екологічної безпеки держави. Порушення норм законодавства в галузі їх охорони завдає шкоди й іншим природним об'єктам, а також здоров'ю і життю людей, економічним інтересам держави. Активна розробка родовищ корисних копалин, їх переробка призводять, по-перше, до зміни властивостей і складу ґрунтів, адже користування надрами є неможливим без використання земельної ділянки, по-друге, до погіршення якості підземних і поверхневих вод. Саме безконтрольне видобування підземних вод призводить до просідання земної поверхні, що зумовлює потребу враховувати негативний вплив цього процесу на надра та їх екологічну систему.

Через надмірну розораність, недостатнє внесення органічних речовин, мінеральних добрив, забруднення в сучасних умовах відбувається деградація земельних ресурсів.

У зв'язку з вищевикладеним доречно вести мову про консервацію деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. На думку сучасних науковців, запровадження консервації земель дасть змогу зменшити надмірну розораність земельного фонду, що, у свою чергу, певною мірою зупинить процеси деградації земель і ґрунтів, створить умови для самовідновлення ґрунтової родючості на законсервованих земельних ділянках [2, с. 93].

У контексті вищезазначеного постає питання: відповідні суб'єкти зобов'язані здійснювати певні заходи у сфері відновлення земель чи ж здійснюють їх із власної ініціативи? Якщо вести мову про консервацію деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, то після отримання клопотання, припису (розпорядження) уповноважених органів власники земельних ділянок або землекористувачі зобов'язані протягом 30 днів ініціювати проведення робіт із консервації земель. Як бачимо, зазначене положення свідчить про те, що ініціатива власників земельних ділянок і землекористувачів щодо консервації земельних ділянок має примусовий характер.

Роботи зі зняття, складування, збереження та нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки здійснюються за рахунок фізичних і юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, а роботи з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні землі – за бажанням власників або землекористувачів, у тому числі орендарів, цих земельних ділянок за їхній рахунок.

В умовах утворення дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення, непридатних або малопридатних для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, правовою формою їх відновлення, якщо йдеться насамперед про кількісний вимір, потрібно вважати й консолідацію земель сільськогосподарського призначення.

На думку П.Ф. Кулиничя, консолідація земель як правова категорія являє собою врегульовану нормами земельного та деяких інших галузей права діяльність суб'єктів земельних відносин, спрямовану на формування оптимальних за розмірами, іншими виробничими характеристиками і природно-екологічними критеріями земельних ділянок і землеволодінь, які створюють для суб'єктів прав на них сприятливі передумови для ведення прибуткового виробництва сільськогосподарської продукції, збереження й підвищення родючості сільськогосподарських угідь, екологічної стійкості сільських територій і агроландшафтів, а також підвищення якості сільських територій як місця проживання людини [3, с. 190].

Варто зауважити, що заходи консолідації можуть стосуватися земель, що належать до будь-яких категорій. Так, слушною є позиція А.С. Попова, який наголошує, що не потрібно виокремлювати як мету консолідації виключно розвиток сільських територій і ефективність сільськогосподарської діяльності, оскільки консолідація може здійснюватися й на територіях відповідних населених пунктів [4, с. 150]. Учений наводить приклад Японії, Німеччини, Швеції, Австралії та інших країн, які широко використовують механізм консолідації земель під час планування й розвитку населених пунктів. Проте така консолідація має іншу мету порівняно з консолідацією земель сільськогосподарського призначення, якою, на його думку, є насамперед заходи із землеустрою щодо регулювання структури прав власності шляхом координації дій між власниками та користувачами земельних ділянок сільськогосподарського призначення з метою формування сталого сільськогосподарського землекористування [5, с. 35].

А.М. Третяк, уважаючи консолідацію земель одним із видів землепорядних робіт, наголошує на ролі землеустрою під час консолідації земель сільськогосподарського призначення. Адже саме за допомогою землеустрою відбувається формування оптимальних за розмірами, конфігурацією й іншими складовими елементами раціонального землекористування, узгодженого з раціональним використанням водних, рекреаційних, природно-заповідних та інших сільських ресурсів [6, с. 57].

Проте в певних випадках йдеться й про відтворення земель як складової їх відновлення. Так, про відтворення земель іде мова в разі відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва.

Відповідно до ст. 207 Земельного кодексу України, втрати сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва включають таке: а) втрати сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників; б) втрати, завдані обмеженням у землекористуванні й погіршенням якості земель; в) втрати сільськогосподарських угідь (ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сінокосів, пасовищ), лісових земель і чагарників як основного засобу виробництва в сільському та лісовому господарстві внаслідок вилучення (викупу) їх для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом; г) втрати, завдані обмеженням прав власників землі й землекористувачів, у тому числі орендарів; ґ) втрати, завдані погіршенням якості угідь унаслідок негативного впливу, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави; д) втрати, завдані у зв'язку з виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обігу внаслідок установлення охоронних, санітарних та інших захисних зон.

Як слушно наголошується в наукових працях, правовий режим земель сільськогосподарського призначення покликаний забезпечити насамперед ґрунтову родючість земель, тобто охорону якості сільськогосподарських угідь (якісний аспект), по-друге, збереження площі цих земель і запобігання зменшенню їх площ (ідеться про кількісний аспект) [7].

Якщо перше завдання вирішується здійсненням комплексу заходів збереження й підвищення родючості ґрунтів, захисту земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, інших процесів, що призводять до деградації земель (меліорації), то друге завдання забезпечується іншим шляхом (як правило, регулюванням надання й вилучення (викупу) цих земель, установленням обмежень для їх переведення до несільськогосподарських) [8, с. 264].

Висновки. З урахуванням викладеного варто зазначити, що суспільні відносини, які виникають щодо відновлення земель, є самостійною складовою земельних відносин. Відновлення земель має здійснюватися в різних правових формах. Суспільні відносини з відновлення й відтворення земель не є тотожними, їм властива певна специфіка. Проте в певних випадках відтворення земель варто розглядати як складову їх відновлення (ідеться про відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, випадки штучного створення земельних ділянок тощо).

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред.-упоряд. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Хомінець. С.В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів : [монографія] / С.В. Хомінець ; під заг. ред. проф. М.В. Шульги. – Х. : Фінарт, 2015. – 169 с.
3. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : [монографія] / П.Ф. Кулинич. – К. : Логос, 2011. – 688 с.
4. Попов А.С. Зміст консолідації земель у межах населених пунктів / А.С. Попов // Вісник Львівського НАУ. Серія «Економіка АПК». – 2012. – № 19 (2). – С. 146–151.
5. Попов А.С. Наукові підходи щодо визначення поняття консолідації земель сільськогосподарського призначення / А.С. Попов // Землевпорядний вісник. – 2016. – № 3. – С. 31–35.
6. Третяк А.М. Теоретичні основи землеустрою / А.М. Третяк. – К. : ІЗУ УААН, 2002. – 152 с.
7. Жиравецький Т. Використання земель за цільовим призначенням як принцип земельного права / Т. Жиравецький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Lawyer.org.ua/?wr&i&d595>.
8. Мельник Н.О. Сучасні правові проблеми відшкодування втрат сільськогосподарського чи лісогосподарського виробництва / Н.О. Мельник // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 108. – С. 263–270.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

ГЛУХОВЕРЯ В. А.,
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

**ОСНОВНІ ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ МВС УКРАЇНИ В ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ**

У статті визначено сутність та особливості державної політики МВС України в правоохоронній сфері. Аналізуються відповідні програмні документи, стан їх реалізації, окреслюються заходи, що мають бути складовими частинами державної політики МВС у правоохоронній сфері.

Ключові слова: держава, політика, правоохоронна сфера, МВС України, реформа.

В статье определена сущность и особенности государственной политики МВД Украины в правоохранительной сфере. Анализируются соответствующие программные документы, состояние их реализации, очерчиваются мероприятия, которые должны быть составляющими государственной политики МВД в правоохранительной сфере.

Ключевые слова: государство, политика, правоохранительная сфера, МВД Украины, реформа.

In the article essence and features of public policy of Ministry of internal affairs of Ukraine are certain in a law-enforcement sphere. Corresponding position papers, state of their realization, are analysed, measures that must be the constituents of public policy of Ministry of internal affairs in a law-enforcement sphere are outlined.

Key words: state, politics, law-enforcement sphere, Ministry of internal affairs of Ukraine, reform.

Вступ. Існування будь-якої держави в сучасному світі неможливо без розбудови такої системи управління суспільством, яка дає змогу кожній особі реалізовувати набуті права та свободи. Складною проблемою, що потребує нагального розв'язання, є питання реального механізму впровадження державно-політичних рішень. Основним механізмом впровадження в життя державно-політичних рішень є наявність державної політики у певній сфері життя, адже без знання того, що ми будемо, без визначення принципів і напрямів будівництва не можна досягнути поставлених цілей.

Державна політика МВС України в правоохоронній сфері є тим засобом, який покликаний розв'язати нагальні проблеми та задовольнити потреби суспільства у важливій сфері життєдіяльності суспільства і держави – забезпеченні прав і свобод людини, правопорядку та законності.

Дослідженню питань сутності та змісту державної політики МВС України на різних етапах державотворення приділялася увага з боку вчених М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки,

О.М. Бандурки, І.В. Зозулі, О.В. Негодченка, А.М. Подоляки, О.Н. Ярмиша та ін. Серед дослідників, які приділили увагу окремим аспектам, що стосуються адміністративно-правового статусу громадянина, можна відзначити І.В. Бойка, М.А. Бояринцеву, К.Г. Волинку, І.В. Гамалій, Л.В. Кузенко, О.І. Наливайко, М.О. Перепелицю, Ю.С. Педько, Н.В. Хорошак та ін. Водночас сьогодні питання сутності державної політики в правоохоронній сфері, ролі МВС України в цих процесах залишаються актуальними та потребують подальшого наукового супроводження.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування змісту державної політики МВС України в правоохоронній сфері з урахуванням стану та результатів реформ, які відбуваються.

Результати дослідження. До основних ознак державної політики МВС України в правоохоронній сфері можна віднести державно-владний, публічний і ситуативний характер; залежність від загального політичного курсу держави та політичної волі керівників; програмний характер; закріплення у відповідних правових актах; взаємозв'язок з іншими видами державної політики; залучення до формування та реалізації значного кола суб'єктів, наукову обґрунтованість.

Державно-владний характер політики МВС України в правоохоронній сфері проявляється в тому, що вона формується та реалізується уповноваженими на те державними органами (МВС України, Уряд тощо).

Ситуативний характер досліджуваного нами явища полягає в тому, що на формування цієї політики, як і будь-якої іншої впливають потреби громадянського суспільства, ступінь економічного та соціального розвитку держави в той чи інший час. Також державна політика МВС України залежить від політичної волі.

Комплексний характер державної політики МВС України в правоохоронній сфері передбачає поєднання політичних, економічних, фінансових, технічних, організаційних засобів і заходів, які мають бути спрямовані на досягнення мети та виконання завдань державної політики.

Програмний характер державної політики відображається в законодавстві, а саме в тих цільових державних програмах (концепціях, планах, стратегіях), які визначають заплановані заходи.

Державна політика МВС України повинна мати й взаємозв'язок з іншими видами державної політики в правоохоронній сфері держави (судоустрій, сектор національної безпеки й оборони) та враховувати й ті заходи, що реалізуються правоохоронними органами в окремих сферах і галузях.

Однією з ознак державної політики МВС України в правоохоронній сфері є залучення до її формування значного кола суб'єктів. Насамперед це пов'язано з наявністю повноважень та обов'язків її визначення в парламенту, Уряді, Президенті України. Реалізація заходів цієї політики покладається на систему центральних органів виконавчої влади (МВС України, Державну прикордонну службу України, Державну міграційну службу України, Державну службу з надзвичайних ситуацій, Національну поліцію, Національну гвардію України).

Наукова обґрунтованість державної політики МВС України в правоохоронній сфері полягає в побудові останньої з урахуванням наукових досліджень, які достовірно визначають стан і закономірності суспільних процесів, стан і рівень законності та правопорядку в суспільстві, містять прогнози, забезпечують відповідність політики держави міжнародному досвіду в правоохоронній сфері.

Так, сьогодні правовою основою державної політики в правоохоронній сфері є такі головні програмні документи, як Стратегія розвитку України 2020, Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки [1], Стратегія національної безпеки України [2], Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України [3], Національна стратегія розвитку громадянського суспільства [4], відповідно до яких або МВС України має певні завдання, або певні завдання мають виконувати ті інституції, які входять до її складу.

Відповідно до Стратегії розвитку України – 2020 метою державної політики у сфері реформування правоохоронної системи є коригування завдань та функцій правоохоронних

органів, упровадження нових засад проходження служби, нових критеріїв оцінки роботи правоохоронців для підвищення рівня захисту прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави від протиправних посягань [5].

Основними стратегічними документами, які безпосередньо стосуються заходів власної державної політики МВС України не як складника правоохоронної сфери, а як самостійного органу державної влади, є Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [6], Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України [7], Питання реформування органів внутрішніх справ, ухвалені розпорядженням Уряду № 1118-р від 22.10.2014 р. [8], Стратегія розвитку Державної прикордонної служби України [9], Концепція здійснення першочергових заходів з реформування Державної міграційної служби [10].

Наведені стратегічні документи визначають певні заходи з реформування тих центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра внутрішніх справ України.

Так, аналіз положень Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [6], Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України [7] свідчить про те, що ці концептуальні документи здебільшого стосуються реформування поліцейського відомства, хоча в Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ передбачено заходи щодо реалізації положень Концепції, які мають бути реалізовані у два етапи протягом 2014–2016 років та протягом 2015–2016рр. До цих заходів належать:

- підготовка та схвалення Плану заходів із реалізації Концепції, яким буде визначено заходи нормативно-правового та організаційного характеру, терміни їх виконання та виконавців;

- розроблення та ухвалення нової редакції Закону України «Про загальну структуру та чисельність Міністерства внутрішніх справ України»;

- функціональні та організаційні перетворення апарату МВС;

- розроблення та ухвалення нових, внесення змін до чинних законодавчих актів з урахуванням європейських норм і стандартів, спрямованих на врегулювання діяльності Національної поліції, Національної гвардії, прикордонної, міграційної служб, а також служби з питань надзвичайних ситуацій;

- реалізація інституційних і функціональних перетворень після ухвалення нових редакцій законодавчих актів про органи та служби, діяльність яких спрямовується та координується Міністром внутрішніх справ;

- здійснення організаційних заходів, спрямованих на стале, ефективне та злагоджене функціонування нової моделі побудови органів внутрішніх справ.

Першочерговими цілями реалізації Концепції, спрямованими на досягнення її мети, є:

- демілітаризація Міністерства внутрішніх справ;

- скорочення значної кількості органів, підрозділів і служб зі спорідненими завданнями та функціями;

- забезпечення ефективної координації діяльності та злагодженої взаємодії Національної поліції, Національної гвардії, прикордонної, міграційної служб, а також служби з надзвичайних ситуацій під політичним керівництвом МВС;

- законодавче визначення оновленої загальної структури МВС, структури та чисельності, завдань і повноважень органів внутрішніх справ та інших умов їхньої діяльності, пріоритетами якої є виконання соціально-сервісних функцій;

- деполітизація діяльності органів і служб, підконтрольних МВС, їх автономізація та оптимізація;

- усунення дублювання функцій апаратів, відомчих підприємств, установ та організацій;

- запровадження європейської моделі підготовки та підвищення кваліфікації кадрів органів внутрішніх справ, застосування єдиних уніфікованих стандартів правозастосовної

підготовки, спрямованої на підвищення ефективності взаємодії між органами внутрішніх справ різних держав – учасниць Європейського Союзу;

– розроблення дієвих засобів і механізмів контролю за діяльністю органів внутрішніх справ та окремого правоохоронця;

– підвищення довіри населення до діяльності органів внутрішніх справ, а також підвищення авторитету працівника органів внутрішніх справ;

– підвищення ролі інститутів громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування в заходах забезпечення прав і свобод населення;

– налагодження тісної співпраці з населенням та місцевими громадами.

Дійсно, не можна не звернути увагу на доцільність і правильність вищенаведених стратегічних документів; цілком правильними є напрями, окреслені Урядом і керівництвом МВС України щодо подальшого розвитку системи МВС України. Саме ці стратегічні документи визначають мету та завдання щодо державної політики МВС України у правоохоронній сфері – перетворення МВС на правоохоронне багатопрофільне цивільне відомство європейського зразка.

Тобто сьогодні головний напрям державної політики МВС України у правоохоронній сфері полягає у здійсненні переходу всієї системи МВС України на нові правила професійної службової діяльності, аналогічні тим, які існують у демократичних країнах.

Однак не можна не звернути увагу на те, що як Концепція, так і Стратегія реформування органів внутрішніх справ є тактичними правовими документами, які визначають державну політику МВС України на найближчу перспективу. В аналізованих нами стратегічних документах здебільшого визначаються загальні засади державної політики МВС України на найближчу перспективу. Ці документи не містять поетапної дорожньої карти на тривалу перспективу.

Висновки. Сьогодні назріли питання, які потребують свого вирішення:

– аналіз суспільної думки про стан реалізації положень державної політики МВС України, напрями якої визначені в Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ і в Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України;

– аналіз експертних висновків про стан реалізації положень державної політики МВС України, напрями якої визначені в Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ і в Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України;

– підведення підсумків керівництвом МВС України про стан і ефективність реалізації положень державної політики МВС України, які визначені в Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ і в Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України.

Список використаних джерел:

1. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України № 276 від 20.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.

2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 287 від 25.06.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran14#n14>.

3. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України : Указ Президента України № 92 від 14 березня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/2016/paran12#n12>.

4. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.

5. Реформа системи органів внутрішніх справ: аналіз державних рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/17_11_reforma_mvs_s.pdf

6. Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1221414>

7. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/101834-strategiya_rozvitku_organiv_vnutrishnih_sprav_tekst_proektu.html.

8. Питання реформування органів внутрішніх справ : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1118-р від 22.10.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://police-reform.org/library/rozporядzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>.

9. Про затвердження Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України : Розпорядження Кабінету міністрів України № 1189-р від 23.11.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1189-2015-%D1%80>.

10. Про схвалення Концепції здійснення першочергових заходів з реформування Державної міграційної служби : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1411-р від 23.12.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1411-2015-%D1%80>.

ГУБАНОВ О. О.,

кандидат юридичних наук, провідний юрист програми з вивчення проблем адаптації законодавства України до законодавства ЄС юридичного факультету (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

УДК 342.95

ПІДСТАВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем правового регулювання підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців України в умовах вступу нового Закону України «Про державну службу» та дії старого Кодексу законів України про працю.

Ключові слова: підстави, дисциплінарна відповідальність, державні службовці, притягнення, правове регулювання.

Статья посвящена исследованию проблем правового регулирования оснований привлечения к дисциплинарной ответственности государственных служащих Украины в условиях вступления нового Закона Украины «О государственной службе» и действия старого Кодекса законов Украины о труде.

Ключевые слова: основания, дисциплинарная ответственность, государственные служащие, привлечение, правовое регулирование.

This article is devoted to research of problems of legal regulation of grounds for disciplinary responsibility of public servants of Ukraine in terms of introduction of the new Law of Ukraine «On public service» and action of the old Code of Ukraine on labor.

Key words: *grounds, disciplinary responsibility, public servants, recruiting, legal regulation.*

Вступ. З Конституції України випливає, по-перше, що лише закон визначає поведінку, яка є протиправною, винною й утворює склад дисциплінарного проступку; по-друге, що лише така поведінка – дисциплінарний проступок – є підставою дисциплінарної відповідальності; по-третє, що зміст такої відповідальності визначається законом.

Водночас осмислення правової природи дисциплінарного проступку, визначення ролі та підстав відповідальності за його вчинення на стан законності та забезпечення законних інтересів як державних службовців, так і державних органів не отримали необхідного наукового забезпечення та висвітлення у літературі в умовах вступу нового Закону України «Про державну службу» та дії старого Кодексу законів України про працю.

Проблемам дисциплінарної відповідальності державних службовців приділяли увагу багато вчених України. Вони висвітлені в численних публікаціях, авторами яких є: В. Авер'янов, В. Венедиктов, Р. Мельник, М. Іншин, Т. Коломоєць, Я. Лазур, Р. Миронюк, А. Школик, Д. Бахрах, В. Щербина, О. Новак, Р. Миронюк, С. Монастирський, А. Андрушко та ін.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити проблеми правового регулювання підстав притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців України в умовах вступу нового Закону України «Про державну службу» та дії старого Кодексу законів України про працю.

Результати дослідження. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII містить законодавчу дефініцію дисциплінарного проступку державного службовця, під яким розуміється протиправна винна дія або бездіяльність чи прийняття рішення, що полягає у невиконанні або неналежному виконанні державним службовцем своїх посадових обов'язків та інших вимог, встановлених цим Законом та іншими нормативно-правовими актами, за яке до нього може бути застосоване дисциплінарне стягнення (частина перша ст. 65).

У правовій доктрині розуміння дисциплінарного проступку не характеризується усталеністю поглядів науковців. Так, Д. Бахрах визначає дисциплінарний проступок як шкідливе, антисуспільне діяння, вчинене членом колективу, що полягає в порушенні обов'язків, пов'язаних із перебуванням особи в такому колективі [1], В. Зуй – як невиконання або неналежне виконання державним службовцем своїх службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також вчинення проступку, що дискредитує його як державного службовця або державний орган, в якому він працює [2], В. Щербина – як протиправне, винне діяння, яке посягає на службу дисципліну в державному органі шляхом невиконання або неналежного виконання працівником своїх обов'язків, порушення заборон або обмежень, зловживання повноваженнями, або вчинення проступку, який дискредитує його як державного службовця чи орган, в якому він працює [3], О. Новак – як суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), що полягає у невиконанні або у неналежному виконанні державним службовцем своїх службових обов'язків, порушенні морально-етичних правил, а також інших порушеннях службової дисципліни, за які в законодавстві передбачено дисциплінарну відповідальність [4, с. 130], а Р. Миронюк – як протиправну, винну, шкідливу дію чи бездіяльність, що посягає на встановлений порядок проходження публічної служби, а також службу дисципліну, за які до державного службовця застосовується дисциплінарна відповідальність [5, с. 205].

На думку М. Іншина, дисциплінарний проступок – це правопорушення, що виявляється у невиконанні або неналежному виконанні з вини працівника покладених на нього обов'язків [6, с. 402]. В. Прокопенко визначає дисциплінарний проступок як винне невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків [7, с. 412–413], О. Процевський – як винну протиправну дію (бездіяльність) особи, яка перебуває у трудових відносинах, порушуючи внутрішній трудовий розпорядок, трудові обов'язки, правила спільної праці [8, с. 231], а С. Монастирський – як безпідставне, навмисне невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків особами, які перебувають у трудових відносинах із конкретним підприємством [9, с. 12].

Л. Сировотська акцентує на тому, що про дисциплінарний проступок можна говорити лише в тому разі, коли правопорушення пов'язане з порушенням трудових обов'язків, але за характером не становить суспільної небезпеки [10, с. 43]. Схоже за суттю визначення дисциплінарного проступку надається А. Алехінім та Ю. Козловим, які вважають, що дисциплінарний проступок – це протиправне, винне порушення дисципліни, яке не тягне кримінальної відповідальності [11] та В. Смирновим, який зосереджує увагу на винності, протиправності діяння щодо перевищення або невиконання трудових обов'язків особою, яка є суб'єктом трудових правовідносин, що виключає кримінальну відповідальність [12, с. 18]. Л. Прогонюк навпаки, зазначає, що закон не вимагає, щоб порушення трудової дисципліни обов'язково призводило до будь-яких шкідливих наслідків, а для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності достатньо, щоб був зафіксований факт порушення. Водночас наслідки порушення враховуються під час визначення тяжкості дисциплінарного проступку та вибору дисциплінарного стягнення, але це питання покладається суто на розсуд власника [13, с. 61]. Схожу думку має також А. Андрушко, акцентуючи на тому, що однією з особливостей дисциплінарної відповідальності є те, що завдання внаслідок вчинення дисциплінарного проступку матеріальної чи іншої шкоди не є обов'язковим, а суспільно шкідливим є вже факт вчинення дисциплінарного проступку [14, с. 374].

Отже, основними ознаками дисциплінарного проступку є: 1) протиправність дії (бездіяльності), що порушує дисципліну; 2) винність особи, яка є суб'єктом трудових відносин; 3) наявність шкідливих наслідків у широкому розумінні (соціальних, економічних тощо) для підприємства, колективу, установи, суспільства; 4) причинний зв'язок між протиправною дією (бездіяльністю) і шкідливими наслідками; 5) дисциплінарна відповідальність у вигляді застосування дисциплінарних санкцій [15, с. 127].

Дисциплінарному проступку притаманна визначена єдність об'єктивних і суб'єктивних ознак, сукупність яких називається складом правопорушення.

Загальним об'єктом дисциплінарного проступку постає дисципліна – становище, за якого всі суб'єкти правовідносин влади і підпорядкування неухильно дотримуються порядку і правил, встановлених законами, статутами, положеннями, а родовим – трудова дисципліна на підприємстві, тобто встановлений порядок, правовий режим трудової діяльності.

Безпосереднім об'єктом дисциплінарного проступку можуть бути: а) службові обов'язки, визначені за посадою, порушення яких може призвести до обмеження прав, інтересів, честі, гідності, особистої недоторканності окремих громадян, інтересів і прав державних і громадських організацій; б) правила додержання службової дисципліни (режим робочого часу, розпорядок дня працівників, правила поводження зі службовими документами); в) загальні правила поведінки працівника поза роботою (службою), а також етичні вимоги, що ставляться до них [16, с. 277–278].

Елементами, що характеризують об'єктивну сторону дисциплінарного проступку, є: а) протиправне діяння (бездіяльність); б) шкідливі наслідки; в) причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками; г) час і місце діяння.

Протиправне діяння дисциплінарного проступку може бути здійснено у формі дії або бездіяльності, яка вчинена у зв'язку з виконанням працівником своїх трудових обов'язків, що призводить до негативних наслідків – завданої шкоди об'єкту такого проступку. Водно-

час ознака протиправності тісно пов'язана з об'єктом та означає заборону діяння під загрозою застосування санкцій.

Стосовно певних категорій працівників існують особливості протиправних діянь, за які вони підлягають дисциплінарній відповідальності, передбачені спеціалізованими нормативно-правовими актами (законами, статутами про дисципліну або спеціальними положеннями). Так, згідно зі ст. 65 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII дисциплінарними проступками державних службовців є: 1) порушення Присяги державного службовця; 2) порушення правил етичної поведінки державних службовців; 3) вияв неповаги до держави, державних символів України, Українського народу; 4) дії, що шкодять авторитету державної служби; 5) невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, актів органів державної влади, наказів (розпоряджень) та доручень керівників, прийнятих у межах їхніх повноважень; 6) недотримання правил внутрішнього службового розпорядку; 7) перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу злочину або адміністративного правопорушення; 8) невиконання вимог щодо політичної неупередженості державного службовця; 9) використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або в неправомірних особистих інтересах інших осіб; 10) подання під час вступу на державну службу недостовірної інформації про обставини, що перешкоджають реалізації права на державну службу, а також неподання необхідної інформації про такі обставини, що виникли під час проходження служби; 11) неповідомлення керівнику державної служби про виникнення відносин прямої підпорядкованості між державним службовцем та близькими особами у 15-денний строк із дня їх виникнення; 12) прогул державного службовця (у тому числі відсутність на службі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин; 13) поява державного службовця на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; 14) прийняття державним службовцем необґрунтованого рішення, що спричинило порушення цілісності державного або комунального майна, незаконне їх використання або інше заподіяння шкоди державному чи комунальному майну, якщо такі дії не містять складу злочину або адміністративного правопорушення.

Дисциплінарне стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо за виявленням проступку в строки, чітко визначені законодавством, на відміну від адміністративних проступків, які вчиняються в один час, а розглядаються в інший. Так, наприклад, державний службовець не може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, якщо минуло шість місяців з дня, коли керівник державної служби дізнався або мав дізнатися про вчинення дисциплінарного проступку, не враховуючи час тимчасової непрацездатності державного службовця чи перебування його у відпустці, або якщо минув один рік після його вчинення (частина третя ст. 65 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII).

Суб'єктом дисциплінарного проступку є тільки робітник чи службовець, який перебуває у трудових правовідносинах та володіє деліктоздатністю – здатністю особи нести особисту відповідальність за порушення юридичних обов'язків. Трудова правосуб'єктність відповідно до законодавства України виникає з настанням трудового повноліття – з 16-ти років, а у випадках, встановлених у ст. 188 КЗпП України, може знижуватися до 15-ти років (за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює) і навіть до 14-ти років (стосовно учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює).

Суб'єктивну сторону дисциплінарного проступку характеризує вина, яка виражається у його внутрішньому психічному ставленні до суспільно шкідливого діяння та до наслідків, що настали або могли настати. Водночас у законодавстві прямо не зазначається, що вина є обов'язковим елементом суб'єктивної сторони дисциплінарного проступку. Але судова практика України є послідовною у визнанні вини як обов'язкової умови дисциплінарної відповідальності.

Вина може бути виражена у формі умислу (прямого чи непрямого) або необережності (легковажності чи самовпевненості). Необхідною умовою визнання наявності вини є усві-

домлення працівником того, що його протиправні дії є суспільно шкідливими і заподіють чи можуть заподіяти шкоду відповідним суспільним відносинам.

Враховуючий зроблений аналіз нормативно-правового закріплення дисциплінарного проступку як підстави дисциплінарної відповідальності державних службовців, можна зробити висновок, що основним перспективним напрямом розвитку законодавства у цій сфері має стати прийняття підзаконних нормативно-правових актів, які б чітко регламентували кожний різновид дисциплінарних проступків, які передбачені у ст. 65 нового Закону України «Про державну службу».

Список використаних джерел:

1. Бахрах Д.Н. Административное право России : [учебник для вузов] / Д.Н. Бахрах. – М. : Норма – Инфра-М, 2000. – 651 с.
2. Адміністративне право : [підручник] / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, В.В. Богущкий та ін.] ; за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. – Х. : Право, 2010. – 624 с.
3. Щербина В.І. Дисциплінарна відповідальність державних службовців органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / В.І. Щербина. – Х., 1998. – 174 с.
4. Новак О.Д. Дисциплінарний проступок як підстава дисциплінарної відповідальності державного службовця / О.Д. Новак // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 130.
5. Миронюк Р.В. Новітні підходи до встановлення дисциплінарної відповідальності в публічній службі / Р.В. Миронюк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 1. – С. 205.
6. Трудове право : [підручник] / [М.І. Іншин, В.І. Щербина, Д.І. Сіроха та ін.] ; за ред. М.І. Іншина, В.І. Щербини. – Х., 2012. – 500 с.
7. Прокопенко В.І. Трудове право України : [підручник] / В.І. Прокопенко. – Х. : Консум, 1998. – 480 с.
8. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М. : Юридическая литература, 1972. – 340 с.
9. Монастирський С.О. Дисциплінарна відповідальність / С.О. Монастирський. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1976. – 238 с.
10. Сыровотская Л.А. Ответственность за нарушение трудового законодательства / Л.А. Сыровотская. – М. : Юридическая литература, 1990. – 327 с.
11. Административное право Российской Федерации : [учебник] / под ред. А.П. Алехина, А.А. Кармолицкого, Ю.М. Козлова. – М. : Зерцало, 1996. – 680 с.
12. Смирнов В.Н. Внутренний трудовой распорядок на предприятии / В.Н. Смирнов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1980. – 174 с.
13. Прогонюк Л.Ю. Поняття дисциплінарного проступку / Л.Ю. Прогонюк // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право». – 2009. – Вип. 12. – С. 61.
14. Андрушко А.В. Основні проблеми загальної дисциплінарної відповідальності у трудовому праві / А.В. Андрушко // Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – К., 2007. – Вип. 37. – С. 374.
15. Серета В.В. Поняття, ознаки та склад дисциплінарного проступку / В.В. Серета // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2014. – № 12. – С. 127.
16. Гавриленко Д.А. Государственная дисциплина: сущность, функции, значение / Д.А. Гавриленко ; под ред. А.П. Шергина. – Минск : Наука и техника, 1988. – 365 с.

ДРОЗД О. Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративної
діяльності
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.9

**ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
«ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ»**

У статті на основі аналізу наукових поглядів вчених і чинного законодавства досліджено окремі види правових засобів регулювання проходження державної служби в Україні. Доведено, що в межах здійснення правового регулювання проходження державної служби в Україні застосовуються такі правові засоби: заборони, обмеження, покарання, заохочення, стимули. Надано авторське бачення щодо тлумачення поняття «правові засоби регулювання проходження державної служби в Україні».

Ключові слова: засіб, правовий засіб, правове регулювання, проходження державної служби в Україні.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых и действующего законодательства исследованы отдельные виды правовых средств регулирования прохождения государственной службы в Украине. Доказано, что в рамках осуществления правового регулирования прохождения государственной службы в Украине применяются такие правовые средства: запреты, ограничения, наказания, поощрения, стимулы. Предоставлено авторское видение относительно толкование понятия «правовые средства регулирования прохождения государственной службы в Украине».

Ключевые слова: средство, правовое средство, правовое регулирование, прохождения государственной службы в Украине.

The article, based on an analysis of scientific views of scholars and applicable law, studied certain types of legal means of regulating the civil service in Ukraine. Proved that within the implementation of the legal regulation of civil service in Ukraine, the following legal means: prohibitions, restrictions, penalties, incentives, incentives. Courtesy of the author's vision on the interpretation of the term "legal means of regulating the civil service in Ukraine".

Key words: means, legal means, legal regulation of civil service in Ukraine.

Вступ. У реформуванні системи державного управління в Україні особливе місце посідає вдосконалення державної служби. Постаючи необхідним інструментом реалізації завдань і функцій держави, державна служба України за сучасних умов залишається значною мірою неадаптованою до умов політичної та економічної багатоманітності [1]. Відзначимо, що окремі аспекти функціонування такого механізму регулювання проходження державної служби в Україні знаходять свій прояв у застосуванні уповноваженими суб'єктами певних правових засобів.

Стан дослідження. Дослідженню окремих видів правових засобів регулювання проходження державної служби в Україні присвячували увагу у своїх дослідженнях Р.А. Наумен-

ко, Л.М. Гогіна, В.Д. Бакуменко, О.В. Серов, Л.Г. Штика, Н.О. Бондарчук, В.В. Кравченко, Т.А. Соколова, Г.І. Тодосова та інші. Однак єдиного комплексного дослідження визначеної проблематики так проведено і не було.

Постановка завдання. Мета й завдання статті – визначити та розглянути окремі види правових засобів регулювання проходження державної служби в Україні.

Результати дослідження. У науково-правових колах називають чималу кількість правових засобів регулювання відповідної сфери суспільних відносин: заборони, дозволи, зобов'язання, заохочення, рекомендації, покарання, стимули, обмеження тощо. Не ставлячи за мету висвітлити всі можливі правові засоби, увагу акцентуємо лише на тих, що найбільшим чином знаходять свій прояв у механізмі правового регулювання інституту проходження державної служби.

Так, загальні вимоги щодо всіх категорій працівників визначено на рівні Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України [2]. Разом із тим специфіка правовідносин у сфері проходження державної служби полягає в тому, що, окрім норм трудового права, ця сфера суспільного життя врегульована також нормами права адміністративного, які встановлюють додаткові вимоги, обмеження й заборони в межах цього інституту. У цьому контексті зазначимо, що авторський колектив навчального посібнику «Загальна теорія держави і права» заборону визначає як юридичну необхідність утримуватись від певної поведінки [3, с. 219].

Саме з точки зору регулювання інституту державної служби найяскравішим чином знаходять свій прояв встановлені на нормативно-правовому рівні заборони. Наведемо декілька прикладів їх застосування в досліджуваній сфері суспільного життя.

Як установлено в п. 7 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну службу», державна служба здійснюється з дотриманням такого принципу, як забезпечення рівного доступу до державної служби, що передбачає заборону всіх форм і проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження [4].

Щодо наведеного зазначимо, що хоча законодавцем і встановлено певні заборони для забезпечення рівного доступу всіх громадян до державної служби, це не означає, що всі вони можуть такий доступ отримати. Тут мова йде про те, що на рівні законодавства про державну службу закріплено такі правові засоби регулювання цієї сфери суспільного життя, як обмеження. Обмеження в праві, або ж правові обмеження, визначають як правове стримування протиправного діяння, що створює умови для реалізації, охорони й захисту інтересів конфронтуючої сторони та суспільства [5, с. 288]. Окрім цього, юридичні обмеження визначають як встановлені законом винятки з правового статусу особи через наявність певних обставин. Вони стосуються свободи й інтересів особи, однак завжди мають превентивний характер, тобто забезпечують від можливих негативних наслідків як суб'єктів, відносно яких діють обмеження, так і інших осіб [6, с. 99].

При цьому серед ознак правових обмежень називають такі: вони викликані несприятливими умовами для здійснення власних інтересів суб'єктів права або спрямовані на їх стримування, на реалізацію, охорону й захист інтересів протилежної сторони або суспільства; містять вказівки про зменшення обсягу можливостей, свободи суб'єкта права (за допомогою заборон, обов'язків, покарань); спрямовані на негативні мотиви поведінки; розраховані на зниження негативної активності; мають на меті охорону та захист суспільних відносин [5, с. 289].

Яскравим прикладом застосування обмежень під час здійснення правового регулювання інституту проходження державної служби є приписи ст. 19 Закону України «Про державну службу», що деталізує право громадян на вступ до державної служби. Зокрема, відповідно до ч. 1 наведеної норми право на державну службу мають повнолітні громадяни України [4]. Так, правовий зміст громадянства України, підстави та порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їхніх посадових і службових осіб визначено на рівні Закону

України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року. Згідно зі ст. 1 цього нормативно-правового акта громадянин України – це особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

При цьому в ст. 3 встановлено, що громадянами України є: всі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні й не були громадянами інших держав; особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року й яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», і діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну й на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України [7]. Що стосується набуття громадянином повноліття як необхідної передумови реалізації ним права на державну службу, то за чинним національним законодавством України воно настає з моменту досягнення ним вісімнадцяти років [8].

У цьому контексті увагу слід акцентувати на тому, що законодавство про державну службу визначає саме настання повноліття, а не повної цивільної дієздатності громадянина як передумову набуття ним права на державну службу. Зокрема, повну цивільну дієздатність фізична особа може набути й до досягнення нею повноліття в порядку емансипації неповнолітньої особи. Отже, однією з головних умов, що висувається до особи, яка претендує на вступ до державної служби, є наявність в неї правового статусу громадянина України та досягнення нею повноліття.

Окрім вищенаведеного, до громадян, які претендують на вступ до державної служби, висуваються вимоги щодо їхньої освіти. Як випливає з аналізу ч. 1 ст. 19 Закону України «Про державну службу», вищенаведені вимоги напряму залежать від категорії посади, на зайняття якої претендує громадянин. Так, посади державної служби в державних органах поділяються на категорії залежно від порядку призначення, характеру й обсягу повноважень і необхідних для їх виконання кваліфікації та професійної компетентності державних службовців. Зокрема, встановлюються такі категорії посад державної служби: 1) категорія «А» (вищий корпус державної служби) – посади Державного секретаря Кабінету Міністрів України та його заступників, державних секретарів міністерств; керівників центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, та їх заступників; керівників апаратів Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та їх заступників; голів місцевих державних адміністрацій; керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України; 2) категорія «Б» – посади керівників структурних підрозділів Секретаріату Кабінету Міністрів України та їх заступників; керівників структурних підрозділів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та інших державних органів, їх заступників, керівників територіальних органів цих державних органів та їх структурних підрозділів, їх заступників; заступників голів місцевих державних адміністрацій; керівників апаратів апеляційних та місцевих судів, керівників структурних підрозділів апаратів судів, їх заступників; заступників керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України; 3) категорія «В» – інші посади державної служби, не віднесені до категорій «А» та «Б». Так, для зайняття посад державних службовців категорії «А» та «Б» особі повинно бути присвоєно ступінь вищої освіти магістра [4].

Правове регулювання сфери суспільного життя, пов'язаної з набуттям громадянами вищої освіти, здійснюється на рівні Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року. Як випливає з аналізу ст. 5 вищенаведеного нормативно-правового акта, магістр – це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується-

ся вищим навчальним закладом (науковою установою) у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90–120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов'язково включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30 відсотків [9].

Особи, які претендують на зайняття посади державного службовця категорії «В», повинні мати рівень вищої освіти бакалавра або молодшого бакалавра [4]. У Законі України «Про вищу освіту» встановлено, що бакалавр – це освітній ступінь, що здобувається на першому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 180–240 кредитів ЄКТС. У свою чергу, молодший бакалавр – це освітньо-професійний ступінь, що здобувається на початковому рівні (короткому циклі) вищої освіти і присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 90–120 кредитів ЄКТС [9].

Отже, необхідною передумовою реалізації громадянином права на державну службу й подальшого його вступу на таку службу в залежності від категорії посади державного службовця, на яку він претендує, є те, що йому має бути присвоєний відповідний ступінь вищої освіти – молодшого бакалавра, бакалавра, магістра. Зазначені вище вимоги, що знаходять свій прояв у встановлених до осіб, які претендують на вступ до державної служби, обмежень, пов'язані з недопущенням до вступу на таку службу осіб, які за своїми якостями (розумовими, фізичними, правовим статусом тощо) не можуть повноцінно виконувати свої службові обов'язки, чим можуть завдати шкоди державі та суспільству в цілому. Зазначимо, що наведені вище заборони й обмеження, що застосовуються під час здійснення правового регулювання інституту державної служби, були зазначені нами лише як приклад, оскільки всі випадки застосування таких правових засобів проаналізувати складно через їх чисельність.

Окрім вищенаведеного, задля здійснення правового регулювання інституту проходження державної служби можуть бути застосовані такі правові засоби, як покарання. Покарання в науково-правових колах розглядають і як різновид обмежень [5, с. 287], і як передусім форму та міру відповідальності, у застосуванні якої знаходять своє втілення й задоволення інтереси законності [10, с. 217]. Звичайно, можна говорити, що покарання пов'язане із застосуванням до особи певних обмежень. Разом із тим зазначене положення вказує не на приналежність покарання до обмежень, а на їх взаємозв'язок і взаємообумовленість.

З огляду ж на законодавчі положення й правову природу юридичної відповідальності покарання, на нашу думку, слід розглядати саме як самостійний засіб правового регулювання інституту проходження державної служби. Зокрема, юридичну відповідальність у юридичній енциклопедичній літературі визначають через категорію «обмеження», що полягає в застосуванні до винної особи певних позбавлень.

Як випливає з аналізу положень КЗпП України, нормами трудового права встановлені такі основні види відповідальності працівників, як матеріальна та дисциплінарна відповідальність. При цьому ст. 147 вищенаведеного нормативно-правового акта встановлює такі стягнення, як догана та звільнення, що застосовуються до працівників у межах притягнення їх до дисциплінарної відповідальності [2].

Законодавство про державну службу, що здебільшого в своєму складі містить норми адміністративного права, поширює наведений вище перелік стягнень. Зокрема, відповідно до ст. 66 Закону України «Про державну службу» до державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: зауваження, догана, попередження про неповну службову відповідність, звільнення з посади державної служби [4]. Отже, у цьому разі співвідношення норм трудового й адміністративного права під час здійснення правового регулювання інституту проходження державної служби шляхом реалізації такого засобу як покарання буде знаходити свій прояв у тому, що норми адміністративного права будуть доповнювати норми трудового.

Більш того, на рівні норм адміністративного права встановлюються й інші, окрім наведених вище, види юридичної відповідальності державних службовців. Наприклад, відповідно до ст. 3 закону України «Про запобігання корупції» дія цього нормативно-правового акта поширюється, зокрема, на державних службовців. При цьому аналіз ст. 65 вищенаведеного нормативно-правового акта свідчить, що державні службовці за вчинення ними корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень притягаються до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності у встановленому законом порядку [11]. У контексті вищенаведеного зазначимо, що в розглянутих випадках мова йде про такий вид юридичної відповідальності, як ретроспективна, або негативна, відповідальність.

На протигагу вищенаведеному виду юридичної відповідальності до суб'єктів правовідносин у механізмі правового регулювання інституту проходження державної служби можуть бути застосовані й правові засоби позитивної відповідальності. Позитивна відповідальність – це міра вимогливості до себе та інших, глибоке розуміння інтересів держави та суспільства й активне виконання свого обов'язку [12, с. 125].

Позитивна відповідальність – це обов'язок суб'єкта, що регулюється правом, відповідати своїми діями за належне виконання своїх обов'язків. Вона стимулює правомірну, соціально активну поведінку громадян і відіграє організаційну та виховно-мобілізаційну роль у досягненні цілей держави та права. Для неї характерні добровільне й ініціативне виконання обов'язків, самодисципліна, висока правова свідомість [13, с. 19]. Зазначимо, що свій кінцевий прояв позитивна юридична відповідальність, у тому числі під час здійснення правового регулювання проходження державної служби, знаходить у застосуванні до особи такого правового засобу, як заохочення.

Так, як зазначено в ст. 146 КЗпП України, за особливі трудові заслуги працівники представляються у вищі органи до заохочення, до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками й до присвоєння почесних звань і звання кращого працівника за даною професією [2].

Закон України «Про державну службу» більш детально регламентує застосування заохочень до державних службовців. Так, згідно зі ст. 53 цього нормативно-правового акта за бездоганну й ефективну державну службу, за особливі заслуги до державних службовців застосовують такі види заохочень: оголошення подяки; нагородження грамотою, почесною грамотою, іншими відомчими відзнаками державного органу; дострокове присвоєння рангу в порядку, визначеному законом; представлення до нагородження урядовими відзнаками та відзначення урядовою нагородою (вітальний лист, подяка, почесна грамота); представлення до відзначення державними нагородами [4].

Окремі аспекти застосування заохочень до державних службовців можуть бути визначені на рівні спеціального законодавства, що регулює правовідносини в цій сфері.

Наприклад, особливості застосування державних нагород України для відзначення громадян за особисті заслуги перед Україною визначено на рівні Закону України «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 року. Відповідно до ст. 1 цього нормативно-правового акта державні нагороди України є вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги в розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною. При цьому державними нагородами є звання «Герой України», орден, медаль, відзнака «Іменна вогнепальна зброя», почесне звання України, Державна премія України, президентська відзнака [14].

Також у контексті досліджуваного питання варто вказати на те, що правове регулювання застосування таких правових засобів, як заохочення у вигляді державних нагород України, до державних службовців здійснюється на рівні норм адміністративного права. Тут мова йде про те, що особливості застосування державних нагород визначаються у відповідних указах Президента України, які є адміністративними актами.

Висновки. Таким чином, аналіз вищенаведених позицій дав змогу дійти наступних висновків. Під правовими засобами регулювання проходження державної служби в Україні

слід розуміти сукупність правових явищ, дія яких обумовлена співвідношенням норм трудового й адміністративного права, ґрунтується на таких правових нормах, спрямована на впорядкування суспільних відносин, що виникають, знаходять свій розвиток і видозміну, припиняються в зв'язку з проходженням громадянами державної служби. У межах здійснення правового регулювання проходження державної служби в Україні застосовуються, зокрема, такі правові засоби: заборони, обмеження, покарання, заохочення, стимули.

Зазначимо, що наведений перелік правових засобів регулювання проходження державної служби є лише основним, не претендує на абсолютність і завершеність і може бути доповнений іншими в результаті проведення додаткових наукових досліджень у цьому напрямі.

Список використаних джерел:

1. Єремійчук О. Нормативно-процедурний аспект проходження державної служби як предмет наукового дослідження / О. Єремійчук // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2011. – Вип. 1. – С. 62–70.
2. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50.
3. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. ; за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 317 с.
4. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Видання 2-е, перероблене і доповнене. – Харків : Еспада, 2009. – 752 с.
6. Літвінова І.Ф. Гарантії недоторканності житла чи іншого володіння особи в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / І.Ф. Літвінова. – К., 2010. – 229 с.
7. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
8. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
9. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.
10. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.В. Савченко. – К., 2007. – 616 с.
11. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.
12. Венедиктов В.С. Теоретичні проблеми юридичної відповідальності у трудовому колективі / В.С. Венедиктов. – Х. : Консум, 1996. – 203 с.
13. Рыбаков В.А. Позитивная юридическая ответственность (воспитательные аспекты). Лекция / В.А. Рыбаков. – Рязань : РВМ МВД СССР, 1988. – 42 с.
14. Про державні нагороди України : Закон України від 16 березня 2000 р. № 1549-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 21. – Ст. 162.

КАЗАНЧУК І. Д.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративної
діяльності органів внутрішніх справ
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 342.951: 351.74 (477)

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

У статті на підставі аналізу чинного адміністративного законодавства України розглянуто систему суб'єктів охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки. Указано основні особливості, що характеризують суб'єктів природоохоронної діяльності, виходячи зі змісту їхніх повноважень. Визначено напрями оптимізації правового статусу державних органів України в природоохоронній сфері.

Ключові слова: *правова система, адміністративне законодавство України, суб'єкти, органи державної влади, охорона навколишнього середовища, екологічна безпека.*

В статье на основании анализа действующего административного законодательства Украины рассмотрена система субъектов охраны окружающей природной среды и обеспечения экологической безопасности. Указаны основные особенности, что характеризуют субъектов природоохранной деятельности, исходя из содержания их полномочий. Определены направления оптимизации правового статуса государственных органов в природоохранной сфере.

Ключевые слова: *правовая система, административное законодательство Украины, субъекты, органы государственной власти, охрана окружающей среды, экологическая безопасность.*

This article considers the competence of the National Police of Ukraine. Based on the analysis of the norms of legislative and regulatory legal acts of Ukraine identified ways to improve police powers in the environmental field. The place and importance in the police system of the subjects of the administrative law protection of the environment and ecological safety in Ukraine.

Key words: *legal system, administrative legislation of Ukraine, subjects, public authorities, environmental protection, ecological safety.*

Вступ. Рациональне використання й відтворення природних ресурсів стає однією з найбільш глобальних проблем людства. Реалії сьогодення свідчать, що одним із факторів, який визначає процес формування розвиненої правової держави, розвиток сучасного суспільства, є забезпечення належного стану охорони навколишнього природного середовища. У Конституції України забезпечення прав громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, належне забезпечення екологічної безпеки визнано обов'язком держави [1, ст. 50]. Україна, як і кожна правова держава, здійснює свої заходи, призначені для досягнення стану захищеності потреб особистостей, суспільства й держави в

екологічній безпеці, через відповідні державні органи. Тому в контексті адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу питання створення ефективної системи суб'єктів управління природоохоронною сферою, реформування органів державної влади та впровадження в їх діяльність європейських стандартів отримали новий підхід. Адже саме від ефективної природоохоронної діяльності державних органів і громадських інституцій залежить належний стан захисту екологічних прав і підтримання екологічної рівноваги на території України.

Свого часу питання правового забезпечення діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки досліджувались у працях В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкової, В.М. Гаращук, А.П. Гетьмана, Н.Р. Малишевої, Б.Г. Розовського, К.А. Рябець, Ю.С. Шемшученко, В.М. Шульги та низки інших учених. Між тим, у зв'язку зі змінами, що відбуваються в Україні останнім часом, європеїзацією природоохоронного законодавства в Україні, реформуванням системи і структури державних органів, активізацією дій громадськості питання визначення системи суб'єктів адміністративно-правової охорони природного середовища, глибокого аналізу здійснюваних ними повноважень і розробки на цих засадах пропозицій щодо їх удосконалення набуває особливого значення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження системи суб'єктів охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки в Україні, аналіз чинного адміністративного законодавства, норми якого регулюють правовий статус природоохоронних державних органів, визначення напрямів удосконалення їх природоохоронної діяльності. Це є актуальним із погляду теорії і практики розвитку адміністративної науки в ході реалізації Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Результати дослідження. Зрозуміло, що в рамках статті не можна охопити всі проблеми, пов'язані з правовим регулюванням діяльності суб'єктів природоохоронної діяльності в Україні. Тому запинимось лише на деяких із них. Перш ніж визначити коло суб'єктів, звернімося спочатку до термінологічного походження основних понять. Хотілося б відмітити, що питання суб'єктів в адміністративному праві є одним із важливих, оскільки мова йде про учасників адміністративно-правових відносин, що вирішують завдання й виконують функції виконавчої влади, координують розпорядницькі та контрольно-наглядові повноваження в галузі державного управління й місцевого самоврядування, розглядають справи про адміністративні правопорушення в різних сферах суспільного життя [2, с. 96–97, с. 213], у тому числі й природоохоронній.

На думку Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука й багатьох інших учених, суб'єкти в адміністративно-правовому аспекті – це фізичні та юридичні особи, які відповідно до адміністративно-правових норм наділені певним обсягом прав і обов'язків у сфері адміністративно-правового регулювання управлінських відносин, а також реалізують функції виконавчої влади [3, с. 149].

Необхідно вказати основні особливості, що характеризують суб'єктів, а саме:

- 1) реальні учасники адміністративно-правових відносин, які володіють адміністративно-правовим статусом і беруть участь в організації державного управління;
- 2) одна зі сторін публічної управлінської діяльності наділена відповідною компетенцією, повноваженнями, наданими законодавством;
- 3) вони можуть бути конкретними учасниками адміністративно-правових відносин, виступаючи за власним бажанням (громадяни) або в силу обов'язку (органи виконавчої влади).

Звісно, коло таких суб'єктів різноманітне. Головне, що об'єднує їх, – це володіння особливою юридичною якістю, а саме: адміністративною правоздатністю, тобто здатністю набувати відповідний комплекс юридичних прав і обов'язків і нести відповідальність за їх реалізацію. Певним чином усі суб'єкти створюють систему [4, с. 87]. Незважаючи на те що термін «система» широкоживаний і в науці, і в повсякденному житті, до сьогодні не існує загально визнаного його значення. Так, у Юридичній енциклопедії Ю.С. Шемшученка вказується, що система («сполучення», «ціле») – це множина (сукупність) взаємопов'язаних

елементів (частин), що взаємодіє з середовищем як єдине ціле [5, с. 232]. Тобто поняття «система» в загальному розумінні є щось ціле, створене з окремих частин та елементів для цілеспрямованої діяльності.

В адміністративному праві під системою більшість учених розуміє сукупність суб'єктів, що розглядаються як єдине ціле. Саме в такому сенсі кажуть про систему управління в різних галузях права, систему виробництва тощо [6, с. 44]. У свою чергу, правова система – це комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, які виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правові відносини, законодавство) [7, с. 71].

Щодо питання класифікації природоохоронних державних органів сьогодні в юридичній науці існують різні точки зору. Зокрема, А.П. Гетьман ділить їх на міжгалузеві та галузеві, пояснюючи це тим, що вдосконалення адміністративно-правового статусу й компетенції суб'єктів міжгалузевих регулювань здійснюється за допомогою принципу, відповідно до якого реалізація урядових програм щодо забезпечення охорони навколишнього природного середовища та природокористування повинна здійснюватися за умови розмежування суб'єктів галузевого й міжгалузевих управління [8, с. 121]. Кожний із суб'єктів повинен мати у своєму розпорядженні такий адміністративно-правовий статус, що давав би змогу взяти ефективну участь у проведенні єдиної державної екологічної політики шляхом виконання певних функцій організації, контролю або інформаційного керівництва діяльністю непідлеглих їм органів, юридичних осіб.

З аналізу чинного законодавства України [9] і змісту повноважень випливає, що систему суб'єктів охорони природного середовища й забезпечення екологічної безпеки становлять органи законодавчої влади, уповноважені органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та спеціально уповноважені (природоохоронні) структури [10, с. 92].

Іншої точки зору щодо класифікації дотримується О.Я. Лазор, котрий класифікує природоохоронні органи так:

1. Органи загальної компетенції: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування та їх виконавчі органи.

2. Органи спеціальної компетенції, до яких зараховано центральні органи виконавчої влади, урядові органи державного регулювання з підпорядкованими їм територіальними підрозділами, для яких забезпечення реалізації екологічної політики та охорона навколишнього середовища на загальнодержавному й місцевому рівнях є головним призначенням [11, с. 16].

Аналіз наукових позицій, чинного законодавства та організації системи природоохорони й забезпечення екологічної безпеки дає змогу виділити основні групи органів держави, форми їх правової організації в зазначеній галузі:

1. Органи загальної компетенції, їх спеціалізовані структури.

2. Органи спеціальної компетенції.

3. Органи єдиної системи запобігання й реагування на надзвичайні екологічні ситуації.

Кожен державний орган здійснює регулювання в межах своєї компетенції та притаманними йому методами. Вищі органи державної влади й регулювання приймають закони, постанови, інші правові акти, спрямовані на забезпечення екологічної безпеки. Органи місцевого самоврядування та місцеві органи влади приймають свої природоохоронні акти й контролюють виконання законодавчих актів, прийнятих вищими органами влади в цій галузі.

Варто зазначити, що сьогодні існує проблема дублювання нормативно-правових актів, що регулюють відносини інститутів державної влади між собою й суспільством загалом у зазначеній сфері. Передусім це стосується органів місцевого самоврядування, які, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року, повинні координувати діяльність відповідних спеціально уповноважених державних органів управління у сфері реалізації екологічної політики на території ради [12].

Сформована наразі система центральних органів виконавчої влади, що функціонують у сфері охорони навколишнього природного середовища, є досить складною й ділиться на такі ланки: міністерства та відомства, кожна з яких має своє призначення, повноваження

щодо прийняття рішень із питань охорони довкілля, екологічної безпеки, використання природних ресурсів. Для одних міністерств і відомств природоохоронна діяльність є головною, домінуючою функцією. Їх зараховують до групи спеціально уповноважених органів виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища. Для інших органів виконавчої влади природоохоронна діяльність є тільки складовою частиною основних функцій під час реалізації державної політики з певних питань.

Складовою частиною державної системи суб'єктів природоохоронної діяльності є органи виконавчої влади галузевої компетенції – міністерства, які, виходячи із загальних принципів державного управління й керівництва підвідомчими органами, здійснюють відповідні природоохоронні функції. Міністерства утворюють коло суб'єктів регулювання галузевого рівня, компетенція яких обмежена в основному дорученою їм сферою державного контролю, що спрямована на забезпечення охорони природного середовища та природокористування, розвитку галузі шляхом розробки й реалізації превентивних заходів, упровадження науково-технічних досягнень і передового досвіду в практичну діяльність підлеглих органів, юридичних осіб [11, с. 14].

Підтримуючи науковий підхід О.А. Улютіної, за основу візьмемо таку систему суб'єктів адміністративно-правової охорони навколишнього природного середовища, ділячи їх за такими критеріями [13, с. 13–14]:

1. Органи загальнодержавного рівня регулювання природоохоронних відносин, під якими варто розуміти уповноважені законодавчими актами органи державної влади, до повноважень яких серед інших належать і повноваження у сфері забезпечення екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища. Відповідно до покладених на них завдань, вони здійснюють комплексний державний контроль у зазначеній галузі, до них зараховані такі:

– Верховна Рада України (здійснює законодавчу функцію – прийняття законодавчих документів, що містять концептуальні, програмні положення для вирішення актуальних екологічних проблем, а також ратифікація міжнародних угод і гармонізація, відповідно до цих угод, національного законодавства);

– Президент України (відповідно до наданих прав, є гарантом стабільності суспільних правовідносин, у тому числі й правовідносин в екологічній сфері, також має можливості активно впливати на розвиток екологічного законодавства, вдосконалення організаційної системи регулювання в галузі забезпечення екологічної безпеки, формування програм і заходів, спрямованих на запобігання шкідливим техногенним впливам і нейтралізацію їх);

– Рада національної безпеки і оборони України, до повноважень якої зараховано внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої й зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони, зокрема, й у сфері екологічної безпеки; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної (у тому числі екологічної) безпеки та оборони в мирний час; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони за умов воєнного або надзвичайного стану та в разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

– Кабінет Міністрів України (здійснює реалізацію екологічної політики; безпосередньо пов'язаний зі здійсненням усіх інших його повноважень в економічній і соціальній сферах, має на меті забезпечення захисту екологічних інтересів держави та її громадян, утворює Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій тощо);

– центральні органи виконавчої влади – це органи спеціальної компетенції та урядові органи державного регулювання з підпорядкованими їм територіальними підрозділами, для яких забезпечення реалізації екологічної політики на загальнодержавному та місцевому рівнях є єдиним, головним призначенням. Серед центральних органів виконавчої влади зі спеціальними природоохоронними повноваженнями провідна роль належить Міністерству екології та природних ресурсів України, що є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування й реалізує державну політику у сфері

охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки [14, ст. 1]. Деякі функції в природоохоронній сфері реалізуються Міністерством охорони здоров'я України – центральним органом виконавчої влади, зокрема щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, санітарного й епідемічного благополуччя населення.

2. Органи територіального рівня регулювання природоохоронних відносин:

– органи місцевого самоврядування [12] і місцеві державні адміністрації [15] як органи виконавчої влади на місцях;

– територіальні спеціально уповноважені органи управління охороною навколишнього природного середовища та природокористування, які мають широкі повноваження в природоохоронній сфері. Рівень їх адміністративно-правового регулювання й ефективність діяльності в напрямі захисту права громадян на сприятливе природне середовище, забезпечення екологічної безпеки має визначатися повнотою і внутрішньою узгодженістю правових норм із реаліями життя в процесі реалізації політики екологічної безпеки в державі.

Ми поділяємо точку зору О.Я. Лазора, що центральні органи виконавчої влади є важливою складовою частиною загальної системи регулювання відносин, які виникають у сфері взаємодії суспільства і природи [11, с. 14]. Вони реалізують державну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища й природокористування, захисту населення і природного середовища від негативного впливу господарської діяльності. Особливе місце серед центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення екологічної безпеки в країні посідають органи Національної поліції України [16]. Їх законодавець зарахував до державних органів загального призначення, тому здійснення діяльності й реалізація владних повноважень з охорони природного середовища та забезпечення екологічної безпеки з позиції визначення характеру й місця цього органу в системі суб'єктів не є основними.

За територіальною належністю в організації системи управління природоохоронною сферою, реалізації екологічної політики можна виділити два основні зрізи: адміністративно-територіальний і галузевий. Перший сформований відповідно до адміністративно-територіального устрою, де суб'єктами управління є інституції різного рівня: державного, обласного, районного та окремих населених пунктів (місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування). Питома вага контрольної діяльності належить центральним і місцевим органам виконавчої влади, що здійснюють свою діяльність на основі диференціації переважно за видами природних ресурсів. Загалом структура регулювання у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища в Україні представлена органами державної влади всіх рівнів. Головним завданням державного регулювання є створення передумов для використання природних ресурсів у господарській діяльності із забезпеченням пріоритету права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та досягнення сталого розвитку при застосуванні технологічних і біологічних механізмів із потенційними можливостями природних ресурсів до самовідтворення [8, с. 126].

Відповідно, виходячи зі змісту й розподілу повноважень систему органів управління в природоохоронній галузі охоплюють інституції загального управління (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, органи Національної поліції) і спеціального державного управління (Міністерство екології та природних ресурсів України, його територіальні управління, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державне агентство земельних ресурсів України, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство рибного господарства). Також варто до кола суб'єктів зарахувати урядові органи зі спеціальними повноваженнями – Державну екологічну інспекцію, органи місцевого самоврядування, а також органи громадського управління (громадські природоохоронні об'єднання й організації). Зокрема, 5 травня 2015 року Президент України П.О. Порошенко підписав Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо охорони тваринного світу» і «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони біорізноманіття», на підставі яких відновлено права громадських інспекторів з охорони довкілля. Їх теж треба зарахувати, на нашу

думку, до суб'єктів природоохоронної діяльності. Так, окрім здійснення природоохоронних заходів, діяльність громадських інспекторів з охорони довкілля спрямована на недопущення порушень законодавства щодо незаконної вирубки лісу, видобутку корисних копалин, контроль щодо недопущення правоохоронними органами корупційних схем у сфері браконьєрства в мисливстві та рибальстві тощо [17].

Крім того, в питанні запобігання надзвичайним екологічним ситуаціям і реагування на них систему суб'єктів природоохорони й забезпечення екологічної безпеки в країні становлять територіальні і функціональні підсистеми єдиної державної системи. Так, згідно зі ст. 6 Кодексу цивільного захисту України, до суб'єктів, уповноважених захищати населення, території, майно та навколишнє природне середовище в мирний час, а також в особливий період у межах реалізації заходів держави щодо оборони України зараховано сили й засоби захисту, до яких, зокрема, входять і аварійно-рятувальні служби та їх підрозділи – аварійно-рятувальні формування, які залучаються для проведення відповідних робіт [18].

Отже, задля ефективного проведення комплексу узгоджених заходів щодо захисту й охорони національних інтересів у природоохоронній сфері до адміністративно-правової системи суб'єктів природоохорони та забезпечення екологічної безпеки в Україні належать Верховна Рада України, державні органи і їх посадові особи (Президент України, Кабінет Міністрів України, суди, прокуратура України, Національна поліція, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади), український народ (окремі громадяни, громадські організації), що об'єднані цілями та зобов'язаннями щодо охорони природи і здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Висновки. Проведені дослідження вказують на неузгодженість дій органів державної влади різного рівня компетенції та органів місцевого самоврядування в природоохоронній сфері. Охорона навколишнього природного середовища – це комплексна проблема, що потребує координації зусиль усіх суб'єктів. Тому вкрай актуальною є необхідність реформування чинної адміністративно-правової системи суб'єктів забезпечення екологічної безпеки та природоохорони, удосконалення правових засад їх діяльності, встановлення нових критеріїв оцінювання ефективності природоохоронної діяльності органів виконавчої влади з урахуванням європейських норм і стандартів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Адміністративне право. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 2004. – 584 с.; Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : [підручник] / за заг. ред. академіка НАПрН України О.М. Бандурки. – Х. : Золота миля, 2011. – 584 с.
3. Адміністративне право України : [підручник] / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дяченко та ін.]; за ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
4. Загальна теорія держави і права / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 728 с.
5. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.), М.П. Зяблюк, В.Я. Тацій та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004. – Т. 5. – 2003. – С. 626.
6. Адміністративне право : [навчальний посібник] / [В.К. Шкарупа, М.В. Коваль, О.П. Савчук, Л.П. Самофалов, М.О. Мацелик]. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2005. – 248 с.
7. Вступ до теорії правових систем : [монографія] / за редакцією О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2006. – 430 с.
8. Гетьман А.П. Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища / А.П. Гетьман // Проблеми законності : зб. наук. пр. – Х., 2014. – Вип. 125. – С. 119–128.

9. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 (з наступними змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
10. Панковец А.И. Система управления окружающей среды как одно из приоритетных направлений природоохранной деятельности / А.И. Панковец, С.В. Мирковский // *Безпека життєдіяльності*. – 2004. – № 10. – С. 92–94.
11. Лазор О.Я. Адміністративно-правові засади державного управління у сфері реалізації екологічної політики в Україні : автореф. дис. ... докт. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 / О.Я. Лазор ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2004. – 36 с.
12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
13. Улютіна О.А. Адміністративно-правові засади охорони навколишнього природного середовища та природокористування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.А. Улютіна ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2011. – 19 с.
14. Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.2015 № 32 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 21.
15. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.
16. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // Веб-сайт Верховної Ради України. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/580-19>.
17. 10 добрих новин для охорони довкілля, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ridna.ua/2015/05/10-dobryh-novyn-dlya-ohorony-dovkillya>.
18. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 34–35. – Ст. 458.

КІНДРАТ П. В.,аспірант кафедри цивільно-правових
дисциплін*(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)*

УДК 342.9

ПАРАМЕТРИ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

У статті розглянуто підходи до визначення параметрів ефективності правового регулювання в інформаційній сфері. Запропоновано систему групування цих параметрів та обґрунтовано особливості формування її структурних елементів.

***Ключові слова:** інформаційна сфера, інформаційне право, ефективність правового регулювання, критерії ефективності, індикатори ефективності.*

В статье рассматриваются подходы к определению параметров эффективности правового регулирования в информационной сфере. Предложена система группирования означенных параметров и обоснованы особенности формирования её структурных элементов.

***Ключевые слова:** информационная сфера, информационное право, эффективность правового регулирования, критерии эффективности, индикаторы эффективности.*

The article deals with approaches to the determination of parameters of efficiency of legal regulation in the information sphere. There has been suggested the system of grouping of data parameters and grounded the peculiarities of formation of its structural elements.

***Key words:** information sphere, information law, efficiency of legal regulation, criteria of efficiency, indicator of efficiency.*

Вступ. Інформаційне право України являє собою значний масив неоднорідних нормативно-правових актів різної юридичної сили. Розвиток і поширення інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) призводить до зростання різноманітності суспільних відносин в інформаційній сфері, які підлягають правовому регулюванню. Сьогодні законодавчо закріплено пріоритетність здійснення інформатизації та розбудови інформаційного суспільства в Україні, а більшість політиків і посадовців визначають розвиток інформаційної сфери та її правового забезпечення пріоритетними завданнями держави. Системний підхід до вирішення законодавчо закріплених і політично задекларованих цілей висуває вимоги щодо вироблення критеріїв, що забезпечуватимуть зворотній зв'язок між суспільством і нормотворцями, який сприятиме впорядкуванню й оптимізації чинного інформаційного права, його розвитку і підтримці високого рівня в майбутньому. Одним із основних таких критеріїв є ефективність правового регулювання, що відображено в затвердженій Кабінетом Міністрів України системі індикаторів розвитку інформаційного суспільства. Адже саме ефективність визначає, наскільки повно виконуються завдання, передбачені в нормативно-правових актах, і на скільки вони відповідають суспільним потребам та інтересам держави.

Проте ані згаданий перелік, ані побудована на його основі Методика формування індикаторів розвитку інформаційного суспільства не розкривають зміст цього поняття. У Мето-

диці проблема визначення індикатора ефективності покладається на консалтингові компанії. Проте у відкритому доступі неможливо віднайти інформацію, яка б висвітлювала принаймні загальні методологічні засади оцінювання ефективності щодо інформаційного права. Аналіз наукових праць також показав, що проблема ефективності інформаційного права досі не була предметом наукових досліджень. Найбільш близьким поняттям, ефективність якого підлягала вивченню, було «інформаційна діяльність», проте воно здійснювалось більше з економічного та управлінського поглядів, аніж із правового. Згадку про ефективність інформаційного права чи його складових частин можна зустріти в більшості наукових праць, присвячених проблемам правового регулювання інформаційної сфери. Проте там вони виступають у ролі цільової характеристики, до якої має прагнути система права, фактично певний її ідеалізований стан. Питання ефективності законодавства як загальноправової категорії розглядали в працях В.В. Головченко, В.В. Лазарев, Л. Мадер, В.І. Нікітінський, П.М. Рабінович, Н.А. Розенфельд та інші. Водночас поза увагою залишались питання визначення галузевих параметрів ефективності, а також підходів до їх формулювання й оцінювання. Особливо це стосується інформаційного права як відносно нової галузі. Вирішення цих питань дасть змогу поліпшити розуміння інформаційного права, його місця в загальній системі права та взаємозв'язку із суспільними відносинами, які формують інформаційну сферу, забезпечити дослідників дієвим інструментарієм аналізу проблем правового регулювання в інформаційній сфері, а посадовців – системою зворотного зв'язку, яка сприятиме підвищенню якості їх діяльності й надасть можливість оперативного коригувати цілі й напрями регулювання.

Визначення параметрів ефективності інформаційного права є логічним продовженням досліджень, відображених у попередніх роботах автора тощо, спрямованих на встановлення теоретичних засад оцінювання ефективності правового регулювання в інформаційній сфері. У названих дослідженнях було доведено, що формулювання системи параметрів оцінювання ефективності правового регулювання ґрунтується на загальноправових підходах (узагальнених засадах), які конкретизуються системою досліджуваної галузі права та зумовлюються особливостями суспільних відносин, що підлягають регулюванню.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування системи параметрів ефективності правового регулювання в інформаційній сфері й окреслення теоретичних засад їх формулювання.

Результати дослідження. Говорячи про ефективність дії права чи ефективність правового регулювання певних суспільних відносин, автори часто не замислюються над її змістом. Здебільшого мається на увазі те, наскільки повно реалізуються завдання, визначені в нормативно-правових актах, чи досягається поставлена перед ними мета. Такий підхід може бути справедливий виключно під час аналізу окремого нормативно-правового акта. Якщо ж розглядати конкретні суспільні відносини або ж сукупність нормативно-правових актів, то він буде менш точним у силу розширення сфери аналізу та існування внутрішньосистемних зв'язків, які не відображаються під час аналізу окремих елементів. Через це в процесі дослідження параметрів ефективності інформаційного права необхідно чітко уявляти його галузеві особливості, а також особливості тієї сфери суспільних відносин, на яку розповсюджується його дія.

Аналіз інформаційного законодавства показав, що в Україні, незважаючи на наявність нормативно-правових актів, які покликані спрямовувати розвиток інформаційної сфери, і, відповідно, її правового забезпечення, останнє здійснювалось переважно безсистемно. Це ускладнює побудову цілісної системи інформаційного права та виявлення в ній усіх внутрішніх зв'язків. Спроби ж систематизувати й кодифікувати його продовжують залишатись на стадії наукових розробок і рекомендацій.

Наявність інформаційних відносин у багатьох аспектах людської діяльності за суттєвої різниці між визначеннями як власне поняття інформації, так і її ролі в суспільних відносинах, а також часто міжгалузевий характер відносин ускладнюють процеси систематизації інформаційного права та вироблення для нього єдиних узагальнених систематизуючих критеріїв. Через це ж визнається неможливим формулювання єдиного універсального перелі-

ку параметрів оцінювання ефективності. Звісно, для інформаційного права притаманні всі параметри, що являють собою основу ефективності будь-якої правової системи, але вони висвітлюють загальні засади функціонування елементів правової системи й не охоплюють усієї сукупності відносин в інформаційній сфері, які підлягають регулюванню. Для визначення параметрів, що індивідуалізують інформаційне право, відображаючи особливості його змісту й регулювання, доцільніше виробити певні підходи, які дають змогу виокремлювати необхідні параметри під час аналізу конкретних інформаційних відносин або нормативно-правових актів інформаційного права.

Запропонована в [1] структура параметрів ефективності правового регулювання передбачає виокремлення серед них трьох рівнів залежно від ступеня узагальненості: критеріїв, індикаторів та індикаторних показників.

Критерії ефективності відображають найбільш узагальнені аспекти права, фактично відображаючи умови, виконання яких визначає можливість забезпечити ефективне здійснення правового регулювання в інформаційній сфері. Через свою природу вони мало піддаються уточненню щодо особливостей досліджуваної сукупності суспільних відносин. Відповідно до загальної методології оцінювання ефективності законодавства, ефективність системи нормативно-правових актів реалізується через юридичну, управлінську та соціальну складові.

Юридична складова ефективності відображає відповідність форми, змісту й місця нормативно-правових актів у системі права меті й завданням правового регулювання інформаційної сфери.

Управлінська складова, у свою чергу, відображає здатність органів державної влади реалізовувати регуляторні функції в інформаційній сфері через правову регламентацію їхньої діяльності, а також кадрове та матеріально-технічне забезпечення.

Соціальна складова висвітлює рівень задоволення суспільних інтересів і зміну поведінки суб'єктів відносин в інформаційній сфері через уведення в дію досліджуваних нормативно-правових актів.

Для гарантування юридичної ефективності правового регулювання законодавство, що його забезпечує, має бути таким:

– якісним – зміст і форма нормативно-правових актів мають відповідати юридичній техніці й особливостям їх структури, притаманним інформаційному праву;

– цілісним – нормативно-правові акти, що забезпечують правове регулювання, мають формувати чітко структуровану, струнку систему взаємозв'язків (як внутрішню, так і зовнішню) без колізій і прогалів, з відповідністю положень нормативно-правових актів нижчої сили вищим;

– системним – реалізовуватись і розвиватись у рамках єдиного задуму, який нормативно й політично закріплений у відповідних програмах і планах;

– дієздатним – мати в наявності необхідні правові механізми реалізації вимог, сформовані в нормативно-правових актах.

Управлінська складова ефективності правового регулювання відображається через таке:

– мінімізацію корупційності – шляхом чіткості визначення прав і обов'язків суб'єктів адміністративних правовідносин в інформаційній сфері, меж повноважень органів державної влади щодо здійснення контролю над інформаційною діяльністю та інтерпретації ними чинного законодавства на рівні внутрішніх розпоряджень;

– функціональну спроможність органів державної влади – визначає обсяг прав і обов'язків органів державного управління, спрямованих на виконання обов'язків щодо реалізації положень нормативно-правових актів, а також їх матеріально-технічне й кадрове забезпечення.

Соціальна складова ефективності правового регулювання має особливе значення для інформаційної сфери, що зумовлено зарахуванням інформаційних прав і свобод до невід'ємних прав людини, а також самою природою інформації та її обігу. Інформація впливає на

поведінку соціуму, а отже, правове регулювання відносин щодо неї матиме більш широкий вплив, аніж регулювання будь-яких інших відносин. Соціальна ефективність визначається таким:

- балансом інтересів – забезпеченістю і збалансуванням суспільних потреб та інтересів різних груп населення між собою й державою, мінімізацією конфліктності відносин;
- суспільною правосвідомістю – рівнем правового нігілізму (наявності чи відсутності поваги до права) загалом і його інформаційної галузі зокрема;
- забезпеченістю процесів саморегуляції – визначеністю можливостей і обсягів здійснення саморегуляції в інформаційній сфері в рамках правового поля та її правового забезпечення.

Зазначені ознаки й засади ефективності найліпшим чином підходять для застосування як критерію ефективності правового регулювання. Проте цей перелік не є вичерпним і може доповнюватись критеріями, які мають суто галузеве спрямування або ж відіграють особливу роль під час оцінювання його ефективності. Для інформаційного права таким критерієм доцільно визначити інформатизацію. Він покликаний визначати рівень застосування ІКТ в інформаційних відносинах, які мають на меті спростити і прискорити їх реалізацію.

Також галузевий характер має критерій галузевої спрямованості, який визначає відповідність положень нормативно-правового акта спрямуванню галузі права й окремих її інститутів.

Наступним рівнем параметрів системи оцінювання ефективності правового регулювання є індикатори ефективності. Вони конкретизують критерії ефективності, забезпечуючи їх прив'язку до системи досліджуваних нормативно-правових актів і суспільних відносин, які вони регулюють. На рівні індикаторів глибше проступає диференціація параметрів залежно від їх спрямування: соціальні, юридичні й державно-регуляторні; а також рівня узагальненості: загальноправові, галузеві, інституційні.

Група загальноправових індикаторів формується з показників, які можуть бути застосовані незалежно від галузевого спрямування досліджуваної сфери. Вони мають здебільшого юридичний і державно-регуляторний характер, відображаючи загальні риси системи правового регулювання та механізмів її дії.

До групи загальноправових індикаторів належать індикатори досконалості юридичної техніки, лінгвістичної доступності тексту, колізійності, термінологічної єдності, імплементації, інтерпретації, правового забезпечення державного управління, кадрового забезпечення державного управління, загальноправового нігілізму тощо.

Галузеві індикатори ефективності покликані відображати характеристики правового регулювання, що притаманні досліджуваній галузі права. Відсутність кодифікованого чи принаймні систематизованого інформаційного законодавства значно ускладнює визначення таких характеристик. У загальному вигляді особливості галузі права визначаються сукупною єдністю предмета й методів правового регулювання, які уточнюються через притаманні галузі функції та принципи. Для інформаційного права характерними є комплексність предмета й відсутність власних методів правового регулювання. І предмет, і методи правового регулювання можна чітко виокремити лише під час розгляду конкретних груп суспільних відносин в інформаційній сфері, тому їх доцільніше застосовувати для визначення інституційних індикаторів. Доцільно врахувати думку Л.П. Коваленко, згідно з якою «ефективність правового регулювання суспільних відносин прямо залежить від відповідності об'єктивним законодавцям їх існування і розвитку. Першочергове значення при цьому має здатність законодавця своєчасно розпізнати основні шляхи розвитку і відобразити останні у змісті основних елементів системи права – її принципів» [3, с. 43]. Грунтуючись на наявних наукових напрацюваннях і приписах чинних інформаційних норм, можемо виокремити низку принципів, які можуть слугувати основою під час визначення галузевих індикаторів ефективності. До них належать принципи: пріоритету інформаційних прав особи; свободи творчості; гармонізації прав і законних інтересів особи, суспільства та держави в інформаційній сфері; гармонізації інформаційного права й усєї системи національного законодавства; гар-

монізації українського інформаційного законодавства з міжнародним правом і законодавством інших країн; свободи отримання й використання інформації; вільного створення та поширення будь-якої інформації, не обмеженої законом; мінімізації негативних наслідків функціонування інформаційних технологій; мінімізації негативного інформаційного впливу; відповідальності стосовно інформаційно-правового регулювання.

Окремо варто відмітити групу галузевих індикаторів, які орієнтовані не на дослідження правового регулювання конкретних суспільних відносин, а на визначення ефективності функціонування інформаційного права як галузі загалом. Ці індикатори слугують для формування фундаментального уявлення про функціонування галузі й динаміку змін у ній і суспільстві, а тому можуть не розглядатись у процесі вирішення конкретних завдань щодо оцінювання ефективності. До них належать такі:

- індикатор цільової відповідності – визначає рівень забезпеченості суспільних потреб і державних інтересів правовим регулюванням;
- індикатор послідовності реалізації правової політики в інформаційній сфері – визначає якість і раціональність нормативно-правових актів, що встановлюють напрями розвитку інформаційного права й рівень дотримання їх вимог;
- індикатор поваги до інформаційного права – визначає рівень правового нігілізму під час здійснення суспільних відносин в інформаційній сфері.

Остання група індикаторів – інституційні – має найбільш конкретизуючий характер, оскільки вони визначають особливості здійснення безпосередньо суспільних відносин, при-таманних окремим інститутам інформаційного права. Як уже зазначалось, характеризуючу рису цих індикаторів зумовлює предмет правового регулювання. Одне з найбільш вичерпних означень предмета інформаційного права надав О.А. Баранов, який пропонував визначати його як «повну сукупність інформаційних та інформаційно-інфраструктурних відносин або, іншими словами, суспільних відносин, що мають місце в процесі створення, поширення, використання, збереження та утилізації інформації, а також мають місце в процесі функціонування суб'єктів інформаційної інфраструктури, надання інформаційних послуг і виконання робіт в інформаційній сфері, використання інформаційних технологій та інформаційних ресурсів, використання обмежених ресурсів і забезпечення інформаційної безпеки» [4, с. 126]. Отже, він пропонує ділити предмет на дві частини: інформаційні й інформаційно-інфраструктурні відносини. Такий підхід набув широкого вжитку в науковому співтоваристві. На нашу думку, відносини інформаційної безпеки потрібно також виділити як окрему частину предмета правового регулювання. Такий поділ дає змогу охопити всі інформаційні відносини й систематизувати їх у рамках 9 інститутів, які визначаються за домінуючим предметом правового регулювання (інформаційних прав та обов'язків; засобів масової інформації; доступу до відкритої інформації; інформатизації; інформаційної безпеки; інформаційно-інфраструктурного забезпечення обігу інформації; захисту телекомунікаційних систем; поширення інформації з обмеженим доступом; функціонування змішаних систем).

Це дає можливість говорити про те, що для інформаційного права група інституційних індикаторів ефективності формуватиметься як сукупність трьох підгруп, що визначають особливості правового регулювання відносин відповідно до їх предмета.

Власне інформаційні відносини виникають під час взаємодії з інформацією й мають найбільш виражений соціальний характер, тому що за своїм спрямуванням націлені на забезпечення основоположних інформаційних прав особи. В основу виділення індикаторів цієї підгрупи доцільно покласти принципи: відкритості інформації, не відторгнення інформації, обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону, об'єктивності, достовірності, повноти і своєчасності інформації тощо.

Інформаційно-інфраструктурні відносини – це відносини щодо даних, у яких інформація виступає як опосередкований об'єкт, щодо якого ці відносини відбуваються, але який не є безпосередньою метою виникнення відносин. Регулювання цього типу відносин здійснюється шляхом установлення регламентних процедур функціонування інфраструктурних систем і забезпечення контролю за їх дотриманням. Для виділення індикаторів цієї підгрупи

потрібно враховувати принципи: раціонального використання ресурсів, єдності й відмінності інформації та носія інформації, інформаційного об'єкта, недискримінаційного доступу до інфраструктури тощо.

Підгрупа індикаторів інформаційної безпеки орієнтована на визначення захищеності громадян, суспільства й держави від негативних інформаційних впливів і запобігання їм. Вони формулюються виходячи з принципів розумності обмеження доступу до інформації; недопущення несанкціонованого доступу, поширення, використання та знищення інформації, а також порушення її цілісності; обов'язковості опублікування суспільно важливої інформації; відповідності покарання порушенням в інформаційній сфері та обґрунтованості звільнення від неї тощо.

Останнім рівнем параметрів оцінювання ефективності є індикаторні показники, які дають змогу оцінити реальний стан суспільства й елементів правової системи. Індикаторні показники формулюються відповідно до індикаторів, відображають їх основні характеристики та формуються ґрунтуючись на реально існуючих відносинах. За своїм змістом індикаторні показники можна поділити на кількісні (отримані шляхом емпіричних досліджень і визначаються числовим значенням) і якісні (отримані шляхом експертної оцінки, яка здебільшого потребує подальшої квантифікації). Наприклад, для індикатора інтегрованості індикаторними показниками будуть кількість норм міжгалузевого характеру (кількісний), наявність норм права, на які було зроблено посилання (кількісний), відповідність норм права, на які було зроблено посилання, вимогам досліджуваного нормативно-правового акта (якісний).

Ураховуючи об'ємність і різноплановість параметрів, що застосовуються під час оцінювання ефективності правового регулювання, для приведення якісних індикаторних показників до емпіричного вигляду й узгодження між собою та з кількісними показниками необхідно сформулювати додатково відповідні системи квантифікаційних і кореляційних коефіцієнтів.

Висновки. Інформаційне право через свою об'ємність і комплексність не дає можливості вироблення єдиної узагальненої системи параметрів ефективності здійснюваного ним правового регулювання. Тому завдання побудови відповідної системи покладається безпосередньо на дослідників. Воно являє собою творчий процес, який передбачає дослідження всієї сукупності елементів, що забезпечують здійснення правового регулювання й виявлення параметрів, які можуть впливати на його ефективність. Розглянуті системи параметрів оцінювання ефективності інформаційного права та підходи щодо їх формулювання не є повними, а лише відображають їх спрямування й найбільш характерні риси.

Подальші дослідження варто спрямувати на аналіз і оцінювання ефективності сукупності конкретних нормативно-правових актів, з метою перевірки коректності запропонованих підходів.

Список використаних джерел:

1. Кіндрат П.В. Комплексна система оцінки ефективності законодавства / П.В. Кіндрат // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право» Ужгородського національного університету. – 2014. – № 5. – С. 252–255. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pap.in.ua/5_2014/75.pdf.

2. Кіндрат П.В. Методологические принципы оценки эффективности законов / П.В. Кіндрат // *Legea si viata*. – 2015. – № 6/3 (282). – С. 58–60.

3. Коваленко Л.П. Теоретичні проблеми розвитку інформаційного права України : [монографія] / Л.П. Коваленко ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2012. – 248 с.

4. Баранов О.А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика : [монографія] / О.А. Баранов. – К. : Едельвейс, 2014. – 434 с.

КОРЖ І. Ф.,

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач наукової лабораторії
(Науково-дослідний інститут
інформатики і права Національної
академії правових наук України)

УДК 342:351

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ІНФОРМАЦІЇ – ПРЕДМЕТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЯК БЕЗПЕКОВОЇ

У статті досліджується питання основних критеріїв інформації як предмета інформаційної функції держави в сучасних умовах. Розкриваються та аналізуються основні властивості безпекової складової інформаційної функції держави, мета застосування та наслідки їх впливу на об'єкт направленості. Пропонуються методи і способи розпізнання та протидії їх негативному впливу, недопущення їх деструктивної дії на стан функціонування державних органів, життя суспільства і свідомість громадян.

Ключові слова: безпека, властивості, інформаційна зброя, критерій, недостовірність, пропаганда, функція.

В статье исследуется вопрос об основных критериях информации как предмета информационной функции государства в современных условиях. Раскрываются и анализируются основные свойства такой составляющей информационной функции государства, как безопасность, цель использования и последствия их воздействия на объект направленности. Предлагаются методы и способы распознавания и противодействия их негативному влиянию, недопущения их деструктивного воздействия на функционирование государственных органов, жизнь общества и сознание граждан.

Ключевые слова: безопасность, свойства, информационное оружие, критерий, достоверность, пропаганда, функция.

This article explores the basic criteria of information as a matter of information functions of the state in modern conditions. Disclosed and analyzes the main properties of this component of the information function of the state as security; purpose of use and the effects of their exposure to the object orientation. Offered the methods and ways to identify and counter their negative impact, preventing destructive their effects on the functioning of the state bodies, society and citizens' consciousness.

Key words: security, property, information weapons, criterion, not veracity, propaganda, function.

Вступ. Інформація, інформаційні відносини є невід'ємною складовою всіх процесів державного й суспільного життя. У наукових дослідженнях у галузі загальної теорії держави і права є достатньо положень, що стосуються функцій держави, однак для юридичної науки поняття інформаційної функції держави є відносно новим і мало вивченим.

Питанню функцій держави присвячені дослідження О. Скакун [1, с. 47–49], В. Погорілко [2, с. 313] та інших. Відповідний інтерес до цієї проблеми через призму забезпе-

чення інформаційної безпеки виявили такі науковці, як І. Арістова, В. Артемов, В. Богуш, В. Брижко, М. Гуцалюк, О. Довгань, Р. Калюжний, Б. Кормич, В. Крутов, Ю. Максименко, А. Марущак, О. Олійник, Г. Сашук, В. Сідак, О. Соснін, М. Стрельбицький, В. Харченко, В. Цимбалюк, М. Швець, О. Яременко й інші.

Особливу актуальність інформаційна функція набула сьогодні, коли у світі значно загострилося політичне та воєнне протистояння насамперед серед основних світових політичних гравців, між представниками різних напрямків цивілізаційного розвитку. Посилили зазначену актуальність і нинішні агресивні та провокаційні дії політичного режиму Російської Федерації проти України й інших країн, що вилилось у ведення воєнно-терористичних дій гібридного типу – відносно нового методу ведення воєнних дій. Значна роль у сучасному воєнному протистоянні відводиться інформації як зброї здійснення інформаційної війни та проведення інформаційних спецоперацій. Використовуються нові форми й методи, раніше не вживані механізми та способи. Окремі з них реально виходять за правові рамки міжнародного права, що робить дії їх суб'єктів особливо цинічними та зухвалими в умовах реальної дійсності. Інформація реально стала відповідним видом сучасної зброї, а інформаційно-безпекова функція держави – механізмом її застосування. Зазначене вимагає теоретико-правового переосмислення функціонального призначення держави у відповідних процесах нинішніх реалій, аналізу механізмів здійснення її функцій з метою їх удосконалення та приведення у відповідність до вимог сьогодення.

Постановка завдання. З огляду на зазначене метою статті є аналіз наявних сьогодні основних властивостей інформаційної функції як безпекової; виділення найбільш актуальних із них; напрацювання відповідних пропозицій щодо напрямів і методів їх розкриття з метою усунення явних і вірогідних ризиків і загроз державній безпеці; подальше вдосконалення теоретичних і правових засад згаданої функції, що сприятиме збагаченню правової доктрини такого поняття, як функція держави.

Результати дослідження. Будь-яка діяльність суспільства як сукупності людей, об'єднаних певними відносинами, зумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ [3, с. 484], процеси життя суспільства відображаються за допомогою інформації. Інформація має різні форми подання. Частіше за все це екранна форма, друкований текст, документи, таблиці тощо.

Інформація як речовина й енергія є основою навколишнього світу (універсуму). Чим більш складною є організація системи, тим більше інформації акумулюється в цій системі. Зазвичай розглядаються фізичні моделі речовини й енергії, створеної людиною та людиною переданої інформації. Однак інформація як така існувала задовго до появи людини. Наприклад, на думку вчених, інформація, закодована в ДНК, з'явилася близько мільярда років тому [4].

У ранні та середні часи людської цивілізації дослідження інформації як окремої сутності не здійснювалося, оскільки для цього не було необхідності. Лише з появою радіо й телефонії фахівцями в цій галузі були усвідомлена потреба в зазначеному. Так, британський учений Хартлі потрактував інформацію як незалежну, абстрактну величину. Інша точка зору – перше пояснення цього поняття дали журналісти й філологи у 20–30-і роки ХХ століття: інформація як новини, повідомлення, своєрідний газетний жанр, за допомогою якого людина отримує різного роду відомості [4]. Як видно з наведеного, ці підходи відображають сутність інформації: кількісну і якісну (змістову).

Є різні підходи до визначення терміна «інформація». Не звертаючись до генезису визначення цього терміна, наведемо одне із сучасних його тлумачень: «Це відомості про які-небудь події, чинсь діяльність і т. ін.; повідомлення про щось» [5, с. 796].

Термін «інформація» тісно пов'язаний із терміном «інформаційна функція» держави, тобто основним напрямом внутрішньої й зовнішньої діяльності держави, в якій безпосередньо виражені і предметно конкретизовані як національні, так і приватні інтереси членів суспільства. Інформаційна функція поряд з іншими функціями держави нині стала важливим напрямом діяльності держави щодо виконання завдань і досягнення стратегічних цілей, що постають перед нею в цей історичний період.

Функція загалом є виразником такої властивості держави, як динаміка, тобто відповідної дії, «це – основні (головні) об'єктивно необхідні напрями та види внутрішньої та зовнішньої діяльності, спрямовані на реалізацію завдань для досягнення відповідної мети в конкретних формах, за допомогою властивих методів, які виражають суть, соціальне призначення держави, роль і місце в суспільстві на даному етапі розвитку» [6, с. 185]. Зазначене повністю стосується поняття «інформаційна функція» держави, механізми дії якої регулюються нормами законодавства держави, тобто вони становлять правову базу здійснення цієї функції.

Зазначимо, що інформаційна діяльність держави щодо здійснення відповідних завдань опосередковує її інформаційну функцію, яка має комплексний характер. Відповідно до чинного законодавства, яке, на наше переконання, нині не є досконалим, зазначена функція обмежується лише такими напрямками: забезпечення доступу кожного до інформації; забезпечення рівних можливостей до створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони, захисту інформації; створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства; забезпечення відкритості й прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень; створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування; постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів; забезпечення інформаційної безпеки України; сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору [7].

Наукові дослідження в цій сфері свідчать, що забезпечення реалізації державної політики в інформаційній сфері через здійснення інформаційної функції провадять державні органи відповідної компетенції:

– загальної (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, міністерства, інші центральні й місцеві органи державної виконавчої влади, органи судової влади);

– спеціальної (Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Національна рада України з питань захисту суспільної моралі, Рада Національної безпеки і оборони України);

– спеціалізованої (Міністерство інформаційної політики України, Міністерство транспорту та зв'язку України, Служба безпеки України, Державний комітет архівів, Державний комітет статистики, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України тощо).

Крім того, і це розкривається в спеціальній літературі, здійснюються також пошуки класифікації органів державного управління інформаційною сферою. Не вдаючись до конкретного аналізу наявних підходів, наведемо деякі з них. Зокрема, залежно від конкретного виду інформаційних відносин, на які здійснюється управлінський вплив, державні органи діляться так:

– органи, які здійснюють загальне управління інформаційною сферою й реалізують державну інформаційну політику (Міністерство інформаційної політики України; Державний комітет телебачення і радіомовлення України);

– органи, що формують і забезпечують реалізацію державної мовної політики у сфері захисту суспільної моралі (Міністерство культури);

– органи, які здійснюють управління в галузі одержання і зберігання інформації (Державна архівна служба, Державна служба статистики);

– органи, що здійснюють моніторинг та аналіз окремих видів інформації (Державна служба фінансового моніторингу) [8].

У загальній інформаційній функції держави можна виділити таку її невід'ємну складову, як інформаційно-безпекову. Під інформаційно-безпековою складовою інформаційної функції розуміється напрям і сторона діяльності держави, що виражає її сутність і соціальне призначення щодо забезпечення безпеки держави (організація та забезпечення системи отримання, використання, розповсюдження і зберігання інформації, пов'язаної із забезпеченням безпеки держави). Інформаційно-безпекова функція держави є комбінованою – вну-

трішно- й зовнішньо направленою, оскільки сучасні інформаційно-комунікаційні технології та інформаційні засоби мають багатовекторне застосування в суспільстві, а завдання, які вирішує держава, виходять за межі однієї сфери чи напряму суспільної діяльності. Тобто нині вбачається тенденція до інтернаціоналізації функцій, їх тісної взаємодії із зовнішнім середовищем, взаємозв'язку внутрішньої й зовнішньої політики держави. Ця тенденція пояснюється тим, що кожна держава не існує ізольовано від інших, інтереси держави часто перехрещуються з інтересами інших держав і потребують узгодженості із загальними інтересами світового співтовариства [9, с. 101–102].

Вплив згаданих функцій на ціннісні пріоритети людей, на формування в них ціннісної орієнтації, що надалі виявляється в практичних діях, зайнятті відповідної ідеологічної, політичної чи морально-етичної життєвої позиції, дуже значний. У сучасних умовах інформаційний вплив активно використовується спеціальними службами та відповідними інституціями держав у їх прагненнях досягнути відповідних цілей, виконати відповідні завдання. Здійснювані ними спеціальні інформаційні операції та інформаційні війни проти інших держав – наочне свідчення того, що інформація з інформаційного продукту перетворилася в ефективну інформаційну зброю. Підтвердженням зазначеного є історичні приклади ведення інформаційної війни пропагандистськими службами нацистської Німеччини (так звана геббельсівська пропаганда про зарахування німців до вищої раси й необхідність дотримання чистоти арійської раси); період холодної війни в протистоянні колишнього СРСР і євроатлантичної коаліції (про велику перспективу ідеології комунізму, про безперспективність існування та загинання капіталізму); нинішні так звані гібридні спецоперації Російської Федерації проти України (поширення неонацистської ідеології так званого «руського міра» із запереченням, крім російського народу, права на існування українського, білоруського та інших народів; зі створенням слов'янського державного утворення, в якому не буде місця іншим народам; цинічною брехнею й заперечуванням беззаперечних фактів здійснення агресії) тощо.

У процесі здійснення інформаційно-безпекової функції, залежно від інформаційної техніки, яка застосовується, можна виділити декілька засобів інформаційно-психологічного впливу:

- усний вплив, у тому числі із застосуванням акустичних засобів підсилення голосу та шумових ефектів;
- вплив, пов'язаний із застосуванням друкованої продукції;
- вплив із застосуванням телебачення і радіозв'язку;
- вплив, пов'язаний із застосуванням комп'ютерних технологій та Інтернету.

Інформація, яка отримується чи використовується в процесі здійснення інформаційно-безпекової функції держави, за критеріями її оцінювання певним чином відрізняється від інформації, яка має загальний характер. Поряд із ознаками, які притаманні будь-якій інформації, в інформації, якою оперують в інтересах безпеки держави, можна виділити спеціальні ознаки. Так, інформацію можна розглядати в декількох аспектах: прагматичному, семантичному й синтаксичному. Прагматичний аспект інформації пов'язаний із її цінністю, корисливістю використання для вироблення оптимального рішення у сфері національної безпеки. Семантичний аспект полягає у вивченні смислового змісту інформації, визначенні внутрішніх зв'язків її складових, що дає змогу визначити її як достовірну та корисну. Синтаксичний аспект полягає в здійсненні установки параметрів інформаційних потоків, у розгляді форми подання інформації, її носіїв і способів кодування залежно від змісту і її важливості. Зазначене пов'язано насамперед із використанням комплексу технічних засобів і є основою технології її обробки.

Використанню інформації передують її первинна оцінка з метою визначення її релевантності завданням забезпечення національної безпеки, тобто мірі відповідності результатів пошуку та отримання інформації вимогам, визначеним у пошукових завданнях, або, іншими словами, мірі наявного зв'язку інформації та проблеми. Якщо інформація отримується з метою використання її в питанні забезпечення національної безпеки (розвідувальна, опе-

ративна, контррозвідувальна тощо інформація), то критерії її оцінювання мають відповідати загальним властивостям, які повинна мати будь-яка інформація, таким як об'єктивність; достовірність; актуальність (своєчасність); повнота; корисність; точність; цінність; зрозумілість; доступність; стислість тощо.

При цьому інформація спочатку оцінюється з погляду релевантності, за умови її відповідності – з погляду достовірності. Після цього інформація оцінюється з погляду актуальності. І лише після визнання її актуальності інформація оцінюється за іншими критеріями. Хоча на практиці, залежно від завдання, змінюється важливість тієї чи іншої властивості інформації, об'єднуються відповідні властивості в один комплексний параметр.

У сучасних умовах ведення гібридної війни інформація як вид зброї має певні відмінності від звичної інформації як продукту (товару). Наприклад, якщо здобута зовні інформація з метою її використання в інтересах національної безпеки має відповідати зазначеним звичній інформації властивостям, то інформація, яка направлена проти противника, для населення інших країн і навіть для населення своєї держави, повинна мати дещо інші властивості. Насамперед це стосується таких властивостей, як об'єктивність і достовірність. У цьому випадку інформація має бути максимально подібно-об'єктивною (фактично необ'єктивною) і подібно-достовірною (фактично недостовірною), хоча в окремих випадках не виключається її повна об'єктивність і достовірність. Зазначене пов'язано з тим, що така інформація направлена:

– на противника та зарубіжне суспільство – введення їх в оману і тим самим отримання відповідних іміджевих, безпекових, воєнних, економічних, інформаційних тощо преференцій і переваг, тим самим створення відповідних засадничих умов для досягнення стратегічної чи тактичної безпекової мети. Прикладом може слугувати інформаційна експансія та інформаційні спецоперації Російської Федерації щодо України і світового співтовариства;

– на своє суспільство – спеціальна інформаційна обробка населення для отримання політичної й ідеологічної підтримки влади, відповідних дій держави як усередині, так і за кордоном. Прикладом може слугувати інформаційна діяльність нинішнього політичного режиму Російської Федерації, про що свідчать факти підтримки населення дій політичного режиму, які зазначені як у міжнародних мас-медіа, так і в офіційних документах міжнародних організацій і держав.

Для досягнення згаданого використовуються такі специфічні методи:

– маніпулювання, тобто спосіб психологічної дії, націлений на зміну світогляду та орієнтації (ідеологічної, політичної, морально-етичної, теологічної тощо) людей, яка здійснюється приховано, непомітно для них. Як показують нинішні реалії, так досягається швидка зміна життєвих установок. Водночас установлено, що чим більше інформованими є люди, маючи незалежні та альтернативні джерела інформації, тим важче досягнути результатів маніпуляції ними. Однак допоки обман розкриється, гострота ситуації спадає, а процес набуває незворотного характеру;

– розпускання чуток, тобто поширення специфічного виду інформації, як правило, неправдивої, завданням поширення якої є досягти належного для розповсюджувача впливу на громадську свідомість. Цим можна добитися певної недовіри населення до дій влади, вироблення в нього відчуття безвиході, апатії, пасивності, страху, невіри тощо;

– поширення міфів, тобто інформації, яка пояснює походження тих чи інших явищ на основі вигаданих подій. Таким прикладом може слугувати напрацьовані імперськими істориками на замовлення російського царизму міфи про триєдиний народ (руський народ, який складається з великоросів, малоросів і білоросів), про єдину історичну державу східних слов'ян (росіян, українців і білоросів). Тим самим неонацистська ідеологія «руського міра» підкріплюється нібито науковими історичними фактами.

Крім зазначеного вище, в нинішніх умовах широко застосовується така властивість інформації, як її неповнота (перекрученість) або часткова правдивість. Окрім досягнення безпекових цілей держави, така інформація спрямована на те, щоб ускладнити керівництву держави, на яку направлена така інформація, прийняття правильного рішення чи розуміння об'єктивності ситуації, що складається чи склалася в тому чи іншому регіоні.

Загалом зазначені дії називаються дезінформацією, для чого застосовуються такі прийоми: тенденційний (упереджений, необ'єктивний) підбір (викладення) фактів; приховування фактів; порушення логічних чи часових зв'язків; подання достовірної інформації в такій формі чи контексті, щоб вона сприймалася як дезінформація; коротке викладення важливої інформації на фоні даних, що відволікають увагу; використання у викладенні багатозначних слів, які можна трактувати по-різному; замовчування ключових деталей тощо.

Державній владі та суспільству важливо уміти розпізнавати наведені негативні ознаки інформації, яка застосовується як інформаційна зброя. Тому для виявлення недостовірності чи дезінформації насамперед необхідно таке:

- уміти чітко розділяти реальні факти й думки (судження) про події, щодо яких поширюється (розповсюджується) відповідна інформація;
- проаналізувати й уявити, чи суб'єкт може мати прямий доступ до інформації, яку поширює (розповсюджує);
- знати й ураховувати реальне ставлення суб'єкта поширення (розповсюдження) інформації до подій (об'єкта);
- знати й ураховувати особисті характеристики суб'єкта поширення (розповсюдження) інформації: зацікавленість; схильність до перебільшення чи спотворення фактів; залежність від обставин, що пов'язані з подіями (фактами);
- уважати на те, що найлегше сприймається інформація, яка бажана для суб'єктів сприйняття.

Окрім зазначеного, відповідно до установленої практики, корисним буде також здійснення аналізу отриманої інформації шляхом фіксації додаткових атрибутів інформації: хто чи що є першоджерелом інформації, тобто що є абсолютним джерелом інформації; суб'єкт розголошення та поширення інформації (автор, джерело); коли вперше була розголошена інформація; чи є затримка її розголошення з часу події, що відбулася; статус публікації – редакційна чи кимось проплачена, першоджерело чи передрукована (ким?); у чиїх інтересах відбувається поширення інформації, а кому це не вигідно; наявність однотипних публікацій з інших джерел.

Поряд із наведеним корисним буде аналіз коментарів поширюваної інформації, а саме: інші висловлювання чи публікації того ж джерела (автор, видавництво); наявність співавторів та опонентів інформації в інших виступах; інші публікації в цих мас-медіа на ці чи близькі теми (автори, мета, зміст, оцінка тощо); відношення автора і джерела до цієї теми; наявність публікацій за метою, змістом, призначенням (ЗМІ, автори); наявність реакції на публікацію та їх джерела, зміст (коментарі, критика тощо); історія об'єктивності джерела щодо цієї проблеми; афілійованість джерела інформації [10].

Нині зазначені вище критерії набули надзвичайно високої актуальності в протистоянні військово-політичних опонентів сучасного міжнародно-правового політикуму (суб'єктів міжнародного права). Сьогодні сила впливу інформації настільки зросла, що може легко зруйнувати об'єкт, на який вона спрямована. Такий її критерій, як неправдивість, уведено в ранг війни. Страх і невпевненість у завтрашньому дні нагнітаються через засоби масової інформації й мережу Інтернет. Пересічному громадянину важко відрізнити правду від брехні. В угоду вузькокорпоративних інтересів певних держав проливається кров окремих народів, цілком заможні суспільства стають бідними, влада хиткою, а цілі держави перебувають на грані розпаду. Міжнародні безпекові механізми, включаючи правові, фактично втратили своє природне призначення й можливості. Принцип «розділяй і володарюй» отримав друге дихання.

Прикладом проведення інформаційних спецоперацій і ведення інформаційної війни слугує ситуація, пов'язана з агресією Російської Федерації проти України – дії політичного режиму цієї держави щодо колись братського українського народу з метою досягнення своїх неоімперських цілей. Необхідно зазначити, що російський режим активно використовує пропагандистський досвід нацистської Німеччини, про що опосередковано підтвердив В. Путін, висловлюючи на зустрічі з представниками єврейського етносу в 2014 році в Москві

таке: «Геббельс говорив, чим неймовірніша брехня, тим швидше в неї повірять. І він досягав свого. Він був талановитою людиною» [11]. На підтвердження використання майстерності Й. Геббельса у своїй практичній діяльності можна навести висловлювання В. Путіна щодо анексії Криму та збройної агресії на сході України на Східному економічному форумі у вересні цього року у Владивостоці: «Українське питання виникло не з нашої вини – не ми підтримали державний антиконституційний переворот на Україні й ми не провокували реакції частини населення на ці дії»; «Народ Криму рішення прийняв, проголосував. Питання історично закрито, повернення до попередньої системи не існує взагалі ніякого. Крим захотів бути в складі Російської Федерації, а Донецьк і Луганськ почали протистояти режиму, який відразу після перевороту хотів утвердити свою владу на цих територіях» [12].

Наведемо висловлювання ще одного з кумирів вождя сусідньої держави, оскільки використовуються аналогічні методи і способи ведення воєнних дій. За словами А. Гітлера, «... ще до того як армії почнуть воєнні дії, противник буде психологічно роззброєний пропагандою. Вона подібна артпідготовці перед фронтальною атакою піхоти в позиційній війні. Ворожий народ необхідно деморалізувати, підвести до порогу капітуляції й лише після цього починати збройну боротьбу» [13].

Висновки. Підсумовуючи висловлене вище, зазначимо, що особливістю сучасного етапу розвитку суспільства є значне зростання ролі інформаційної сфери. Інформаційна сфера, будучи системоутворювальним фактором життя людей, одночасно є фактором активного впливу на стан політичної, економічної, оборонної, екологічної тощо складових безпеки держав.

Інформаційна функція разом із її інформаційно-безпековою складовою є однією з основних функцій держави, оскільки стосується діяльності держави загалом, яка виконується органами державного управління. Значення її інформаційно-безпекової складової в забезпеченні досягнення державою відповідних цілей і своєї безпеки значно підвищилось. Тому знання органами державної влади, суспільством і громадянами держави основних властивостей інформаційно-безпекової складової інформаційної функції держави в умовах становлення інформаційного суспільства та ведення інформаційних війн, уміння розпізнавати деструктивні методи, способи й механізми інформаційної зброї та уміло протидіяти їм – невідкладна вимога сьогодення й запорука подальшого розвитку будь-якої держави.

Оскільки сучасні інформаційно-комунікаційні технології привносять у суспільне життя все нові й нові властивості інформації, подальше їх наукове дослідження та знання їх властивостей має значну перспективу.

Список використаних джерел:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6. – 2004. – 768 с.
3. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНІТ, 2005. – Т. 3. – 2005. – 864 с.
4. Поняття інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1376112053907/informatika/ponyattya_informatsiya.
5. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНІТ, 2005. – Т. 1. – 2005. – 928 с.
6. Наливайко Л.Р. Поняття та основні ознаки функцій держави / Л.Р. Наливайко // Правова держава. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 177–191.
7. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
8. Інформаційна функція держави: конституційні та інституційні аспекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=750&chapter=1>.

9. Морозова Л.А. Влияние глобализации на функции государства / Л.А. Морозова // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 101–107.

10. Критерии оценки информации (важность, точность, значимость) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://police-russia.com/showthread.php?t=44683>.

11. Путин: «Геббельс был талантливый человек» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=zLEOIA5O8aw>.

12. Путин сожалеет, что отношения РФ – США находятся в замороженном состоянии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/politika/3589805>.

13. Информационная война [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.modernarmy.ru/article/282/informacionnaya-voina>.

ЛИСЬКОВ М. О.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри
адміністративного права і процесу
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 342.9

РОЗВИТОК ЛОТЕРЕЙНОЇ СФЕРИ У ХІХ–ХХ СТ.

У статті розкрито генезис розвитку лотерейної сфери у ХІХ–ХХ ст. Запропоновано розвиток лотерейної сфери у ХІХ–ХХ ст. поділити на періоди: «абсолютна монархія» (діяв із середини ХІХ ст. по 20 рр. ХХ ст.); «радянський період» розвитку лотерейної сфери, який продовжувався від 20 рр. ХХ ст. по 90 рр. ХХ ст.

Ключові слова: лотерея, господарська діяльність, ліцензія, міжнародний досвід, житлова лотерея.

В статье раскрыт генезис развития лотерейной сферы в ХІХ–ХХ вв. Предложено развитие лотерейной сферы в ХІХ–ХХ вв. разделить на периоды: «абсолютная монархия» (действовал со середины ХІХ в. по 20 гг. ХХ в.); «советский период» развития лотерейной сферы, который продолжался с 20 гг. ХХ в. по 90 гг. ХХ в.

Ключевые слова: лотерея, хозяйственная деятельность, лицензия, международный опыт, жилищная лотерея.

In this scientific article the genesis of lottery sphere in ХІХ–ХХ centuries. A lottery development sphere in ХІХ–ХХ centuries. divided by the period of “absolute monarchy”, he acted in the mid-nineteenth century. in '20 the twentieth century. and “Soviet period” of lottery sector, which went from 20 th century. 90 years of the twentieth century.

Key words: lottery, economic activity, license, international experience, housing lottery.

Вступ. Генезис становлення й розвитку лотерейної сфери сягає в далеке минуле. Загальнотеоретичні питання ліцензування й особливості провадження ліцензійної діяльності були предметом наукових пошуків таких фахівців, як А. Альохін, Ю. Козлов, А. Шпомер, С. Жилінський, Ю. Тихомиров, Ж. Іонова, О. Олейнік та інші. Окремі проблеми випуску й проведення лотерей були предметом наукових пошуків В. Туманова та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття основних етапів і особливостей становлення й розвитку лотерейної сфери в XIX–XX ст.

Результати дослідження. У другій половині XIX ст. благодійні лотереї є загальним і звичним для імперії заходом. Так, законом «Про заснування притулків і колоній для морального виправлення неповнолітніх злочинців» від 5 грудня 1866 року [1] дозволялося в кожному притулку або колонії розігрувати благодійну лотерею, виручені від продажу лотерей кошти спрямовувати на розвиток зазначених закладів. Наприклад, у Томську, починаючи з 1867 року, кожного 30 або 31 грудня опікунськими комітетами проводилися лотереї-алегрі (моментальні лотереї), доходи від яких надходили на потреби комітетів [2, с. 58].

Необхідно відмітити, що в зазначений період з кожним роком збільшувалася увага законодавця до цієї сфери, і вже в 1857 році за часів правління Олександра II було прийнято Статут про запобігання і припинення злочинів, у якому містилася окрема глава, присвячена організації та проведенню лотерей [1]. Приписами зазначеного нормативного акта заборонялося розігрування лотерей на суму понад тисяча п'ятсот рублів, а також розігрування грошових премій і процентних паперів. Лотереї ж на суму до тисяча п'ятсот рублів, що призначалися для розігрування речей, оголошення про проведення іноземних лотерей і продаж лотерейних квитків повинні були проводитися лише на підставі дозволів, які надавалися урядом. Нормами вищевказаного нормативного акта обмежувалася кількість виданих дозволів, а також зазначалося, що лотереї проводяться лише для бідного населення. Речі до розіграшу в лотерею оцінювалися присяжним ціноутворювачем, якому дозволялося до оголошеної ціни добавляти певні відсотки.

Знаковим нормативним актом того часу став Збірник місцевих узаконень губернських (1864 рік), де містилися норми, якими було врегульовано окремі види зобов'язань, що виникали під час проведення лотерей (десять розділів). П'ятий розділ був присвячений договорам, заснованим на ризику: договір гри, лотереї, закладу (парі) й договір страхування [3, с. 781].

Правила проведення закордонних лотерей були сформульовані в збірнику присяжного повіреного М.І. Миш «Про іноземців у Росії (збірник законів, трактатів і конвенцій, з урядовими та судовими роз'ясненнями)» [4].

Правила організації і проведення лотереї того періоду з'явилися в системному вигляді в Роз'ясненнях для складання ділових паперів під редакцією В.Я. Максимова [5].

Цьому періоду притаманна деяка лібералізація в регулюванні лотерейної сфери. Особливо це стосується благодійних лотерей. Разом із тим не можна обійти існування контрольних дій з боку держави за організацією та проведенням лотерей. Цей висновок можна зробити навіть виходячи з тієї обставини, що норми «про лотереї» містяться в заборонних нормах кримінально-правового змісту.

На початку XX ст. було представлено проект кодифікованого акта – Цивільне укладення Російської імперії, в якому була передбачена окрема глава XXIII під назвою «Лотерея» [6]. Отже, в російському законодавстві могли з'явитися перші норми, котрі детально урегульовували лотерею як правовий інститут. У цьому акті чітко визначено основну сутність зобов'язальних відносин між організатором та учасником лотереї.

Так, Проектом установлювалося, що між підприємцем, який організовує та проводить лотереї, й особами, які беруть участь у її розіграші, зобов'язальні відносини виникають у випадку, якщо лотерея має законний характер і на неї є всі дозвільні документи, видані компетентними органами влади. Операції з продажу будь-якого роду промесу на будь-які лотереї та квитки з виграшами не підлягали судовому захисту (ст. 2543). Власник лотереї мав право на отримання виграшу, якщо він випадав за номером квитка (ст. 2544). Надісланий без згоди особи лотерейний квиток не тягнув за собою жодних зобов'язань. Своєчасно не оплачений квиток не давав права на виграш (ст. 2545). Організатор лотереї був зобов'язаний у встановлені день і час провести

розіграш лотереї, навіть якщо всі квитки були не розпродані, а потім негайно видати призи, що випали за номерами квитків (ст. 2547). Сплачені за квиток гроші можна було витребувати назад, якщо лотерея була проведена без належного дозволу, навіть якщо розіграш відбувся (ст. 2547). Але ці норми не набули чинності й залишилися лише як проект.

Під час Першої світової війни почали створюватися благодійні комітети, які фінансувалися в тому числі й за рахунок доходів від проведення благодійних лотерей [7, с. 141–142].

3 грудня 1914 року був затверджений останній нормативний акт, присвячений правовому регулюванню лотереї в дореволюційній Росії, – «Про благодійні лотереї 1914 року, що проводяться на користь поранених і хворих воїнів, сімей осіб, призваних на війну, і осіб, які постраждали від військових подій» [8].

У такому досить суперечливому стані законодавство про лотереї зберігалось аж до революції 1917 року. Суперечливість полягала в тому, що, з одного боку, держава закликала до скорочення лотерей, звертаючи увагу на вкрай шкідливе їх значення в народному житті з морального й економічного поглядів, з іншого боку, не могла собі відмовити в такому легкому способі отримання грошей, виправдовуючись тим, що це потрібно на благі цілі.

Отже, спостерігається стійка суперечність у політиці держави: з одного боку, лотереї визнані «нудною справою», яка призводить до збитку підданих, і тому загалом заборонені, з іншого боку, держава не хоче позбутися доходів, що можуть бути направлені на благодійні цілі.

Підводячи підсумок викладеному, треба відзначити, що цей період можна умовно назвати періодом «абсолютної монархії», він діяв із середини XIX ст. по 20 рр. XX ст., йому було притаманне запровадження державних засобів регулювання лотерейної сфери: дозволів на організацію та проведення лотерей, контрольних дій державних органів. У цей період дозволялося проводити лише лотереї, які мали на меті благодійницькі цілі. Усе це було спрямовано на мінімізацію негативних наслідків від зазначених заходів.

Революційні події 1917 року змінили наявні до цього часу економічні відносини. У перші роки після революції новостворена держава запровадила досить жорсткі заходи щодо боротьби з азартними іграми, в тому числі з лотереями. 19 грудня 1918 року Рада Народних Комісарів РРФСР прийняла декрет «Про заборону проведення лотерей», яким було заборонено проведення грошових і речових лотерей, а також розіграш грошових премій. Цей нормативний акт відразу відобразив ставлення радянської влади до будь-яких азартних ігор.

Для законодавчого закріплення проведення лотерей Рада народних комісарів 31 жовтня 1922 року підписує декрет «Про державну лотерею», а 31 травня 1923 р. – декрет «Про порядок видачі дозволів на влаштування місцевих лотерей». Проте 24 липня 1923 року Рада народних комісарів СРСР несподівано приймає декрет «Про заборону влаштування та проведення будь-яких лотерей як центральними, так і місцевими органами на всій території Союзу РСР до 1 січня 1924 року», а потім продовжила дію декрету до особливої постанови, тому державна лотерея 1922–1923 рр. та державна лотерея 1923–1924 рр. так і не були проведені [9, с. 171].

Разом із тим лотереї продовжували проводитися місцевими комітетами й комісіями щодо боротьби з наслідками голоду. Також лотереї проводилися і з іншими соціально значущими цілями. Так, у жовтні 1924 року в Пскові на прохання Псковської губернської дитячої комісії була влаштована лотерея, доходи від якої спрямовувалися на боротьбу з дитячою безпритульністю [10, с. 79]. У 1925 р. Комісією щодо поліпшення життя дітей при ВЦІК була організована грошова лотерея, дохід від якої спрямований на боротьбу з безпритульністю.

У січні 1930 року Рада народних комісарів СРСР виносить постанову «Про порядок видачі дозволів на проведення лотерей», де визначено, що видача дозволів на проведення лотерей здійснюється виключно Урядом СРСР. 23 липня 1933 року Рада народних комісарів СРСР приймає постанову «Про порядок видачі дозволів на проведення лотерей». Тобто держава робить вигляд, що вона жодним чином не бере участі в організації лотерей, а лише надає дозвіл на проведення тиражів. Але зазначені дозволи надавалися добровільним товариствам, що були афілійовані з державою. Незалежність таких товариств підлягала великому сумніву, особливо коли ця організація виділяла гроші, отримані від продажу лотерейних квитків, на будівництво 35 бойових літаків і 30 танків. У такій тісній взаємодії з державою співіснували й інші радянські

товариства, що займалися розповсюдженням лотерейних квитків, – дитячі комісії при ВЦВК, Автодор, ТРВОДУ і Товаристві Червоного Хреста й Червоного півмісяця. Не можна не згадати в цьому списку й товариство ОЗЕТ, яке розповсюджувало в 1932 р. лотерею – ОЗЕТ, кошти від якої повинні були піти на розвиток колонізації єврейських громад у СРСР [11, с. 36].

Перетворившись в один зі способів отримання прибутку на користь держави, лотереї перестали зазнавати нападок. За радянських часів уже не друкували книги, які доводили, що проведення лотерей небезпечно для суспільної моральності. Офіційні видання любили стверджували, що, на відміну від царських лотерей, які перекладали тягар голоду та війни на плечі народу, радянські лотереї проводилися для зміцнення окремих ділянок соціалістичного будівництва при добровільній участі народних мас. Треба сказати, що організатори лотерей так захоплювалися агітацією за радянську владу, що часом забували пояснити покупцям квитків, що по них можна щось виграти. Тому багато хто вважав, що, купуючи квиток, вони так платять податок, а не роблять ставки в грі. Охочих зазирнути в таблиці виграшів було небагато. Навесні 1933 року правління товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (скорочено ТСО-АВІАХІМ) раптом з'ясувало, що громадяни забрали лише 8% виграшів за тиражем, проведеним чотири місяці тому. Перетворювати лотерею на просте вилучення грошей у населення мети не було (для цього існували державні позики), і добровільні товариства стали буквально бігати за власниками щасливих квитків, благаючи їх забрати виграші. Так, наприклад, у травні 1933 року ТСОАВІАХІМу довелося оголосити місячник по оплаті виграшів 6-ї всесоюзної лотереї. Тепер на активістів, котрі розповсюджували квитки, покладався обов'язок самим перевіряти, чи не виграв хтось із їхніх підопічних, а потім брати щасливця за руку й вести його в Ощадбанк за виграшем.

Під час Великої Вітчизняної війни грошово-речові лотереї стали важливим засобом мобілізації коштів, але їх розіграші були досить рідким явищем. Проведення лотерей здійснювалося в кілька етапів: випуск лотерейних квитків, підписка на них і оплата підписки. Виграші по всіх лотереях устанавлювалися в розмірі 20% від їх номінальної суми.

До активного розіграшу лотерей країна повернулася в 1957 році, оскільки в передвоєнні й воєнні роки цей фіскальний інструмент був фактично витіснений військовими позиками, а потім позиками Відновлення та розвитку народного господарства СРСР.

Проведення лотерей було вигідним для держави. Після Другої світової війни 60% вартості лотерейних квитків призначалися на виплату виграшів, а решта коштів надходила до державного бюджету. На відміну від лотерей 1920–1930-х рр., післявоєнні грошово-речові лотереї являли собою великі масово-політичні акції. Лотерейні квитки поширювали не ідейні ентузіасти, а матеріально відповідальні професіонали. Після Другої світової війни акцент пропаганди змістився на матеріальний аспект щодо поповнення державного бюджету й швидкого та легкого збагачення окремо взятих індивідів. Речові виграші стали більш бажаними для населення і становили більшу цінність, ніж гроші. У 1950-х рр. призначення лотерейних білетів стало суто мирним, держава залучала громадян до спорту й мистецтва.

12 грудня 1957 року Рада Міністрів РРФСР прийняла постанову «Про проведення грошово-речової лотереї», відповідно до якої розміщення квитків грошово-речової лотереї на території РРФСР планувалося в 1958 році на 1 млрд. крб. Половина доходів від продажу лотерейних квитків призначалася в республіканський бюджет і 50% – до бюджетів країв і областей.

Розміщення лотерейних квитків розпочалося 1 лютого 1958 року одразу після опублікування Радою Міністрів РРФСР рішення про проведення грошово-речової лотереї, яка відрізнялася від попередніх великим відсотком виграшів (зі ста квитків вигравали сім). Держава пропонувала населенню грошові виграші від 20 крб. до 5 тис. крб., речові – до вартості автомашини «Волга».

8 січня 1959 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про проведення грошово-речової лотереї в 1959 році». Лотерея була випущена на суму 640 млн. крб. чотирма випусками: перший – на 150 млн. крб., другий і третій – по 165 млн. крб., четвертий – на 160 млн. крб. Лотерейний квиток коштував 3 крб., а загальна сума можливих виграшів становила 320 млн. крб. (50% від загальної вартості випущених квитків). Розповсюджувачам лотерейних квитків,

як і раніше, виплачувалася винагорода в розмірі 2% від реалізованих квитків. Продаж лотерейних квитків безпосередньо на підприємствах, в установах і організаціях не дозволявся. Виручені кошти зараховувалися в розмірі 75% у республіканський бюджет і 25% до бюджетів областей. Ощадні каси здійснювали виплату грошових вигащів за квитками грошово-речової лотереї, а торгові організації видавали речові вигащі. Вигащі вартістю до 100 крб. учасники отримували відразу, а понад 100 крб. – тільки після експертизи лотерейних квитків в ощадній касі.

Інспектори ощадкас роз'яснювали населенню значення для держави лотерейних квитків і залучали до реалізації всі організації, установи, відділення зв'язку, підприємства, агентства аеропорту й навіть аптеки. Розповсюджувачі підбирали різні номери й серії лотерейних квитків, стимулюючи покупки. Гарні результати давали продажі в парках у вихідні та святкові дні, в інших місцях масових заходів, на залізничних станціях і перехрестях головних вулиць.

Постанова Ради Міністрів РРФСР «Про проведення грошово-речової лотереї в 1960 році» від 14 листопада 1959 року № 1819 містила вказівки з розміщення грошово-речової лотереї на суму 990 млн. крб. чотирма випусками: перший і другий по 255 млн. крб., третій і четвертий по 240 млн. крб. Тиражі вигащів планувалися на 19 березня 1960 року. Уряд установив вартість лотерейного квитка – 3 крб., загальну суму вигащу – 495 млн. крб. (50% від суми випущених квитків). Лотерейні квитки випускалися розрядами, кожен із яких складався з 50 тис. серій. Міністерство фінансів РРФСР визначало кількість і суму вигащів на кожен випуск лотереї відповідно до цих умов і кількості розрядів. Власник лотереї, на яку випав вигащ, за власним бажанням міг отримати його вартість готівкою в Ощадному банку.

У лотереї 1960 року розігрувалися 13 млн. 200 тис. вигащів, на суму 495 млн. крб., у тому числі 66 автомобілів «Волга», 530 туристичних путівок, 132 автомобілі «Москвич», 858 мотоциклів, велосипеди чоловічі та жіночі, холодильники, кухонні комбайни, килими, годинники, 660 піаніно, 1 320 акордеонів, 13 тис. радіол «Рекорд» і стільки ж патефонів, 921 баян, 990 гармоній «Хромка», понад 5 тис. радіоприймачів.

Активне проведення лотерей у радянський період допомагало державі зібрати всі необхідні кошти на соціально-культурний розвиток тієї чи іншої сфери. Водночас лотереї, як й інші азартні ігри, спричиняли розтрати учасників, що мало негативні морально-етичні наслідки для окремо взятих осіб, але приносило значну користь у вигляді збору коштів для вирішення соціальних завдань держави.

Найпопулярнішою й найбільш комерційно успішною лотереєю 1970–1980 рр. була лотерея «Спортлото». Зміст цієї гри полягав у тому, що особа в газетному кіоску купувала за 30 коп. бланк із трьома частинами – «А», «Б» і «В». Закреслювала в частині «А» на власний розсуд шість клітинок із 49. Дублювала те саме на інших двох частинах. Частину «А» залишала собі, а «Б» і «В» відрізала й кидала в спеціальну скриньку «Спортлото». Визначення переможних номерів транслювали щосереді по телевізору в перерві футбольного матчу: на всесоюзному Центральному каналі в прямому ефірі відкрили спеціальну передачу з ведучою Т. Малишевою. Під мелодію обертався скляний барабан, звідти в спеціальний жолоб автоматично вистрибували одна за одною кульки з вигащними номерами. Шість кульок – шість номерів. Усе чесно, прозоро, жодних маніпуляцій.

Якщо хоча б три номери, закреслені гравцем, збіглися з вигащними, людина одержувала гроші. Що більше номерів збіглося, то більша винагорода. Вигащ за три або чотири «правильні» номери видавали протягом місяця в Ощадбанку. Але лише в тому місті, де були опущені в скриньку «Спортлото» частини «Б» і «В». Власник картки з п'ятьма або шістьма вгаданими номерами мусив особисто прибути до зонального управління «Спортлото» – воно було одне на кілька областей. Якщо не встигав у відведений місячний термін, претензії не приймалися.

Перший розіграш «Спортлото» відбувся 20 жовтня 1970 року. Його тріумфаторкою стала москвичка – Л. Морозова. У неї збіглися всі номери, і вона виграла 5 тис. крб. – вартість кооперативної квартири.

Гравцям імпонувало, що вони самі обирають щасливі числа. Тобто фактично роблять ставки, а не просто одержують лотерейний квиток із наперед визначеними номером і серією. Тож нова азартна гра викликала надзвичайний інтерес. Багато хто, особливо фахові математики,

кинулися «науково» прогнозувати переможні номери наступного розіграшу «Спортлото». Біля кіосків, які торгували картками, стояли люди з блокнотами й переписували щасливі цифри попередніх тиражів, щоб установити закономірність. До розрахунків підключили теорію ймовірності, обчислювальні машини. Азарт підживлювали чутки, ніби хтось вивів алгоритм заповнення карток «Спортлото» й тепер більш-менш регулярно одержує виграші.

Замітки з аналізом різних стратегій гри й порадами почали друкувати в газетах. А популярний місячник «Наука и жизнь» подав у № 1 за 1980 рік статтю «Психология спортлото».

Підводячи висновок щодо «радянського періоду» розвитку лотерейної сфери, який продовжувався з 20 рр. ХХ ст. по 90 рр. ХХ ст., необхідно зазначити таке: соціальну сутність лотереї цього періоду становила двоступенева система суспільних відносин – організація лотерей і їх проведення. Ризиковим договір лотереї був тільки для населення – власників лотерейних квитків. Організатор лотереї (держава) заздалегідь знав «розподіл» виграшів у кожному тиражі (реалізовані та нереалізовані) і відповідно до цього встановлював розмір виграшного фонду так, щоб виключити для себе всі ризики. Про це свідчили щорічно одержувані доходи від проведення лотерей.

Протягом декількох років після розпаду СРСР індустрія лотерей в країнах СНД пережила період сильної депресії, яка поступово відступила в середині 1990-х рр. із появою нових лотерейних проєктів на території Росії, України й Білорусії.

Висновки. Сьогодні в Україні діє виключно державна монополія на проведення державних лотерей, хоча це прямо не закріплено в нормативно-правових актах. Державними вважаються лотереї, які передбачають наявність призового фонду в розмірах не менш як 50% від суми отриманих доходів, а також відрахувань до Державного бюджету України в розмірі не менше ніж 25% від доходів, що залишаються після відрахувань до призового фонду.

Список використаних джерел:

1. Свод законов Российской империи. – СПб. : Общественная польза, 1990. – Т. 15. – 1990. – 964 с.
2. Серякова Н.А. Благотворительность и общественный досуг томичей во второй половине XIX в. (по материалам «Томских губернских ведомостей») // Н.А. Серякова // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 1 (9). – С. 55-60.
3. Пахман С.В. История кодификации гражданского права / С.В. Пахман ; под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 872 с.
4. Мыш М.И. Об иностранцах в России (сборник узаконений, трактатов и конвенций, с относящимися к ним правительственными и судебными разъяснениями) / М.И. Мыш. – СПб. : Типография Н.А. Лебедева, 1888. – 532 с.
5. Максимов В.Я. Руководство для составления деловых бумаг / В.Я. Максимов. – 3-е издание, переработанное и значительно дополненное. – М. : Тип. «Юрист», 1913. – 1463 с.
6. Гражданское Уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского уложения (с объяснениями, извлеченными из трудов редакционной комиссии) / сост. А.А. Саатчиан. – М. : Wolters Kluwer Russia, 2007. – 266 с.
7. Хитров А.А. Дом Романовых и российская благотворительность. Вторая половина XIX – начало XX века: по материалам Санкт-Петербурга – Петрограда и Петербургской – Петроградской губернии : дисс. ... докт. ист. наук : спец. 07.00.02 / А.А. Хитров. – СПб., 2009. – 504 с.
8. Авербах Е.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914-1915 гг. / Е.И. Авербах. – 2-е издание. – Петроград : Типография Петр. т-ва печ. и изд. дела «Труд», 1916. – Т. 1. – 1916. – 686 с.
9. Terebov V.N. Lotereinye bilety SSSR i RSFSR tsentral'nykh vypuskov / V.N. Terebov // Sovetskii kolleksioner. – 1989. – № 27. – С. 168-193. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bonistikaweb.ru/SOVKOL/terebov3.htm>.
10. Филимонов А.В. Азартные игры в Пскове в 1920-е годы / А.В. Филимонов // Научно-практический, историко-краеведческий журнал. – 2010. – № 33. – С. 77-82.
11. Рахилин В.К. Лотереи ОЗЕТ / В.К. Рахилин // Нумизматический альманах. – 2002. – № 3-4. – С. 34-41.

НЕГОДЧЕНКО В. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри адміністративного
права та процесу

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.74+519.72

МЕХАНІЗМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Розкрито зміст та структуру механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції. Наголошено, що особливістю даного механізму є те, що він реалізується в адміністративно-політичній сфері управління, де публічні інтереси держава ставить вище індивідуальних прав, свобод і законних інтересів окремих громадян. Надано характеристику базовим елементам механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, Національна поліція України, механізм, адміністративно-правове забезпечення, управління, права громадян.

Раскрыто содержание и структура механизма административно-правового обеспечения информации с ограниченным доступом в органах Национальной полиции. Отмечено, что особенностью данного механизма является то, что он реализуется в административно-политической сфере управления, где публичные интересы государство ставит выше личных прав, свобод и законных интересов отдельных граждан. Охарактеризованы базовые элементы механизма административно-правового обеспечения информации с ограниченным доступом в органах Национальной полиции.

Ключевые слова: информация с ограниченным доступом, Национальная полиция Украины, механизм, административно-правовое обеспечение, управление, права граждан.

The essence and structure of mechanism of administrative and legal support of restricted information in authorities of the National Police are revealed. It is stressed that the feature of this mechanism is that it is realized in the administrative and political management domain where the state puts public interests ahead of the individual rights, liberties and legitimate interests of individuals. Given a characteristic to base elements of the mechanism of administrative and legal support of restricted information in authorities of the National Police.

Key words: restricted information, National Police of Ukraine, mechanism, administrative and legal support, management, civil rights.

Вступ. Різноманітність інформації з обмеженим доступом, яка циркулює в органах Національної поліції України, створює передумови для подальших наукових пошуків у зазначеній сфері. Зокрема, актуальним постає питання про порядок накопичення, використання та надання доступу до такої інформації. Звичайно, ці проблеми вже не вирішуються в інституційній площині, а мають досліджуватися в динаміці, з урахуванням управлінсько-

го аспекту, тобто з адміністративно-правових позицій. Зважаючи на вищевикладене, перед нами постає завдання щодо визначення сутності та змісту відповідного механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції України.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити зміст та структуру механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції.

Результати дослідження. На нашу думку, до елементів механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції можна віднести:

1) адміністративно-правові норми, що закріплені у відповідних актах органів влади. Ці норми регулюють суспільні відносини, що виникають у зв'язку з отриманням, зберіганням, розповсюдженням та наданням доступу до інформації з обмеженим доступом органами та підрозділами Національної поліції, а також іншими органами держави, що вступають у відповідні відносини з органами Національної поліції з приводу обігу інформації з обмеженим доступом;

2) органи, що вступають у відносини з громадянами та між собою з приводу обігу інформації з обмеженим доступом (Національна поліція та її територіальні структурні підрозділи, Служба безпеки України, інші органи влади);

3) форми та методи діяльності Національної поліції та інших органів влади щодо обігу інформації з обмеженим доступом в її системі, а також щодо забезпечення прав громадян у сфері інформації із дотриманням встановлених обмежень. Такі форми здебільшого реалізуються як владні приписи, а методи діяльності мають переважно імперативний характер.

Отже, механізм адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції – це врегульована нормами адміністративного права діяльність Національної поліції України та інших органів влади щодо обігу інформації, яка перебуває в законному володінні або розпорядженні Національної поліції України, відносно доступу до якої встановлюється законодавче обмеження в інтересах забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, розголошення якої може завдати істотної шкоди цим інтересам, а оприлюднення переважає суспільний інтерес в її отриманні.

Звісно, що пропонується нами структура може бути вдосконалена в залежності від різноплановості поглядів на саму сутність категорії «адміністративно-правове забезпечення», але наведені нами елементи є обов'язковими його складовими в будь-якому разі.

Адміністративно-правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері інформації з обмеженим доступом, містяться в законах України і підзаконних актах та відомчих наказах і інструкціях Національної поліції України. Законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» встановлена наступна класифікація інформації з обмеженим доступом: 1) конфіденційна інформація; 2) таємна інформація; 3) службова інформація [1; 2]. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.11.1998 затверджений порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію [3] і т. ін.

Слід відмітити, що умовно нормативні акти, які регулюють питання інформації з обмеженим доступом та організацію діяльності відповідних підрозділів Національної поліції щодо її обігу, можна поділити за видами такої інформації: акти, які регулюють обіг службової інформації, або акти, які регулюють обіг таємної інформації.

Розпочнемо з режиму службової інформації в системі Національної поліції України. У 1998 році Кабінетом Міністрів України був прийнятий обов'язковий для всіх центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (незалежно від форм власності) порядок обліку, зберігання, використання та знищення документів, справ, видань, магнітних та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави.

Відповідно до зазначеного документу в Національній поліції України діє експертна комісія, яка виносить рішення щодо визначення переліку відомостей, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави. Згідно із зазначеною постановою на документах, що містять таку інформацію, проставляється гриф «Для службового користування» і номер примірника. Перелік таких відомостей у Національній поліції України був затверджений 10 травня 2016 року [4]. Відповідальність за забезпечення правильного ведення обліку, зберігання та використання документів із грифом «Для службового користування» в Національній поліції несуть відповідні керівники.

Ведення обліку, зберігання, розмноження та використання документів із грифом «Для службового користування», а також контроль за дотриманням вимог цієї Інструкції покладатиметься на департамент (відповідні управління, сектори) документального забезпечення Національної поліції України, а також управління (відділи) режиму та технічного захисту інформації, які входять до структури ГУНП в областях, та відділи (спеціалістів із режиму) в місцевих відділах (відділеннях) Національної поліції України. Згідно із цією постановою на документи з грифом «Для службового користування», як правило, поширюється вимога одноразовості реєстрації. Облік документів та видань з грифом «Для службового користування» ведеться в журналах за формою 2 або картках за формою 3 окремо від обліку іншої несекретної документації [5].

У структурі Національної поліції України напрям роботи, пов'язаний з обігом службової інформації, курує Департамент документального забезпечення Національної поліції України та відповідні підрозділи документального забезпечення в управліннях (відділах) Національної поліції України. Положення про цей департамент було затверджено наказом Національної поліції України 18 листопада 2015 року [6].

Відповідно до його вимог Департамент документального забезпечення Національної поліції є структурним підрозділом центрального органу управління Національної поліції України. Департамент здійснює свої повноваження безпосередньо, а також через утворені в установленому порядку управління, відділи, відділення (сектори) підрозділів документального забезпечення (канцелярії) структурні підрозділи апарату поліції, головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та Севастополі, областях, Києві, територіальні відокремлені підрозділи, міжрегіональні територіальні органи Національної поліції України.

Основним завданням цього департаменту у сфері обігу інформації з обмеженим доступом є забезпечення в межах повноважень захисту службової інформації, контролю за її збереженням в органах і підрозділах поліції [6].

Функції Департаменту:

- 1) розроблення та реалізація заходів, спрямованих на забезпечення збереження службової інформації структурними підрозділами апарату поліції, органами і підрозділами поліції;
- 2) опрацювання в межах компетенції проектів нормативно-правових актів МВС із питань діяльності Національної поліції України, в тому числі проектів міжвідомчих договорів, у яких однією зі сторін є Національна поліція України, щодо їх відповідності вимогам законодавства в галузі збереження службової інформації та інших питань;
- 3) організація в процесі здійснення управлінських функцій (діловодство) роботи з документами, які містять службову інформацію.

Департамент документального забезпечення за дорученням керівництва Національної поліції бере участь у проведенні службових перевірок (розслідувань) за фактами втрат матеріальних носіїв службової інформації або розголошення такої інформації.

Він також має право вносити пропозиції керівництву Національної поліції щодо припинення діяльності, пов'язаної з обробкою інформації з обмеженим доступом, у разі виявлення грубих порушень установленого порядку, що може призвести до втрати чи розголошення такої інформації [6].

Стосовно роботи з таємною інформацією в органах Національної поліції ситуація дещо інша. Відповідні адміністративно-правові норми містяться в таких нормативних актах: Законі України «Про державну таємницю» [7], Постанові Кабінету Міністрів Украї-

ни від 12.10.2010 № 939 «Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах в установах і організаціях» (для службового користування), наказі Служби безпеки України від 12.08.2005 № 440 «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» [8] та інших документах, що мають обмежений режим доступу.

До відомостей, що становлять державну таємницю в системі Національної поліції, можуть бути віднесені:

1) відомості про причетність працівників до здійснення оперативно-розшукової діяльності, розголошення яких може завдати шкоду цій діяльності або життю чи здоров'ю цих працівників (персоналу), їх близьких родичів у зв'язку з виконанням цими працівниками (персоналом) завдань даної діяльності;

2) відомості про зв'язок ознак особи, стосовно якої проводяться або проведено заходи відповідно до закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» (зміна персональних даних або зовнішності чи місця проживання), з її попередніми індивідуальними ознаками;

3) відомості про належність осіб до негласних штатних співробітників (працівників) оперативного підрозділу;

4) відомості за окремими показниками про причетність до співробітництва, факт (незалежно від часу), плани залучення до співробітництва на конфіденційній основі для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності особи, що дають змогу її ідентифікувати;

5) відомості про факт (незалежно від часу) або плани використання службового приміщення (транспортного засобу чи іншого майна) установ, організацій, підприємств, що дають змогу їх ідентифікувати, на конфіденційній основі для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності;

6) відомості за сукупністю всіх показників про зміст, організацію, стан бойової і спеціальної підготовки особового складу (персоналу), розголошення яких створює загрозу національним інтересам і безпеці;

7) відомості, що дають змогу ідентифікувати конкретний об'єкт, стосовно якого здійснюється або планується здійснювати оперативно-розшуковий захід, розголошення яких створює загрозу національним інтересам і безпеці;

8) відомості про факт або методи проведення негласної слідчої (розшукової) дії [8].

Організація порядку роботи з такою інформацією покладається на Управління режиму та технічного захисту інформації Національної поліції України та відповідні управління (відділи) територіальних підрозділів Національної поліції України. Аналіз діяльності таких підрозділів показує, що їх основними завданнями є:

1) реалізація державної політики в питаннях охорони державної таємниці, контроль за її збереженням, додержання режиму секретності;

2) забезпечення діяльності постійно діючої експертної комісії з питань державної таємниці у відповідному підрозділі;

3) виявлення та закриття каналів витоку інформації з обмеженим доступом у процесі службової діяльності органів і підрозділів Національної поліції;

4) методичне забезпечення діяльності підпорядкованих підрозділів із питань охорони державної таємниці та надання їм методичної допомоги [9–11].

У механізмі адміністративно-правового забезпечення інформації в системі Національної поліції серед провідних суб'єктів слід згадати Службу безпеки України. Специфіка адміністративно-правового механізму, як ми вже зазначали, полягає в тому, що він впорядковує правові відносини субординаційного типу (влади-підпорядкування), а Служба безпеки України наділена контрольними повноваженнями відносно всіх суспільних відносин, пов'язаних із обігом інформації з обмеженим доступом, тобто виступає суб'єктом владних повноважень по відношенню до Національної поліції України.

На Службу безпеки України покладається в межах визначеної законодавством компетенції забезпечення охорони державної таємниці. Служба безпеки України має право кон-

тролювати стан охорони державної таємниці в усіх державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, а також у зв'язку з виконанням цих повноважень – одержувати безоплатно від них інформацію з питань забезпечення охорони державної таємниці. Висновки Служби безпеки України, викладені в актах офіційних перевірок за результатами контролю стану охорони державної таємниці, є обов'язковими для виконання посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від їх форм власності [12].

Центральне управління Служби безпеки України вносить Президенту України пропозиції про видання актів із питань збереження державної таємниці, обов'язкових для виконання органами державного управління, підприємствами, установами, організаціями і громадянами.

Крім того, Служба безпеки України має право брати участь у розробці і здійсненні заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та здійсненні контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв, що містять службову інформацію, зібрану в процесі оперативно-розшукової, контррозвідальної діяльності, у сфері оборони країни, сприяти в порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України [12].

Третім та найбільш важливим елементом механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом у Національній поліції є форми та методи управлінської діяльності уповноважених суб'єктів щодо обігу цієї інформації.

З філософської точки зору форму діяльності визначають як спосіб організації та існування процесу, явища [13, с. 237]. На думку Ю.П. Битяка, форми управління – це шляхи здійснення такого цілеспрямованого впливу, тобто форми управління показують, як практично здійснюється управлінська діяльність [14, с. 134]. А.П. Альохін під формою управління розуміє виражену зовні дію виконавчого органу (посадової особи), що здійснюється в рамках його компетенції і викликає певні наслідки [15, с. 199].

На цій підставі можемо сказати, що формою діяльності уповноважених суб'єктів щодо інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції України є їх зовнішні дії, які здійснюються в рамках їх компетенції, стосовно регулювання суспільних відносин щодо володіння, користування та розпорядження Національною поліцією інформацією з обмеженим доступом, і можуть викликати певні наслідки, в тому числі юридичного характеру.

Класифікація форм управління в адміністративно-правовій літературі найчастіше здійснюється за виникненням певних наслідків. Тому їх частіше поділяють на правові та неправові. Правові форми – це видання юридичних актів, застосування примусових заходів тощо, виступають як юридичні факти і можуть породжувати (змінювати, припиняти) адміністративно-правові відносини. До неправових належать форми, які безпосередньо юридичного значення не мають, тобто не спричиняють виникнення конкретного юридичного результату. Це такі дії, як організація та проведення нарад, обговорень, перевірок, розробка проектів планів, прогнозів, програм, методичних рекомендацій, здійснення заходів щодо підвищення якості та ефективності управлінської праці і т. ін. [16, с. 278].

Отже, адміністративно-правове забезпечення здійснюється, зокрема, у формі видання нормативно-правових актів, які регулюють порядок обігу інформації з обмеженим доступом.

Так, Кабінет Міністрів України видає обов'язкові для виконання акти – постанови і розпорядження, що стосуються обігу інформації з обмеженим доступом. До таких постанов, як вже зазначалося, можна віднести Інструкцію про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію [5]. МВС України, як орган, який координує та спрямовує діяльність Національної поліції України, також видає накази щодо обігу інформації з обмеженим доступом та здійснює організацію і контроль за їх виконанням у підпорядкованих центральних органах виконавчої влади. Як приклад можемо навести Перелік відомостей, що становлять службову інформацію в системі Міністерства внутрішніх справ України [17].

Центральне управління Служби безпеки України в межах своєї компетенції вносить Президенту України пропозиції про видання актів із питань збереження державної таємниці, обов'язкових для виконання органами державного управління, підприємствами, установами, організаціями і громадянами [12]. До речі, Президент України також видає відповідні укази стосовно інформації з обмеженим доступом, положення яких мають виконуватися всіма органами та підрозділами Національної поліції України (наприклад, щодо передачі державної таємниці іноземній державі чи міжнародній організації, щодо надання доступу до державної таємниці іноземцям та особам без громадянства).

Окрім цього, в системі Національної поліції вживаються відповідні організаційні та матеріально-технічні дії, спрямовані на забезпечення обігу інформації з обмеженим доступом, а саме: здійснення матеріального та фінансового забезпечення підрозділів документального забезпечення та підрозділів режиму і технічного захисту інформації, проведення нарад, робочих зустрічей, обмін досвідом роботи тощо.

Іншою складовою механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції є методи діяльності відповідних суб'єктів. Методом діяльності уповноважених суб'єктів щодо інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції України є прийоми та способи реалізації наданих їм повноважень щодо обігу інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції з метою забезпечення публічного порядку та безпеки, запобігання злочинам, захисту прав і свобод громадян.

Метод переконання виявляється в проведенні інформаційної та роз'яснювальної роботи щодо бігу інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції. Така робота проводиться як серед особового складу, та і серед громадян. Серед інших заходів, що реалізуються методом переконання, можемо відмітити навчання осіб, що працюють з інформацією з обмеженим доступом, обмін досвідом щодо забезпечення правового режиму цієї інформації загалом у системі правоохоронних органів.

Превалюючим методом у механізмі адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в системі Національної поліції є метод примусу, або, як його ще називають, «імперативний метод». Це пов'язано з тим, що в цих відносинах перевага надається покладенню обов'язків, обмежується ініціатива суб'єктів відносин; серед юридичних фактів, що обумовлюють виникнення правових відносин, пов'язаних з інформацією з обмеженим доступом, домінують акти одностороннього волевиявлення (накази, розпорядження, постанови). Метод примусу виявляється в застосуванні запобіжних заходів, заходів примусу та заходів відповідальності.

До попереджувальних заходів можемо віднести здійснення перевірок наявності документів із грифом «Для службового користування», обмеження доступу представників засобів масової інформації документів «Для службового користування» та передавання їм таких матеріалів, проведення експертних оцінок матеріальних носіїв інформації, які плануються для передачі іноземцям. Також у системі Національної поліції забороняється:

1) доставляти в неробочий час документи з грифом «Для службового користування» в організації, де немає постійних чергових працівників;

2) користуватися відомостями з документів із грифом «Для службового користування» для відкритих виступів або опублікування в засобах масової інформації, експонувати такі документи на відкритих виставках, демонструвати їх на стендах, у вітринах або інших громадських місцях;

3) зберігати документи з грифом «Для службового користування» у бібліотеках загального користування;

4) вилучення із справ або переміщення документів з грифом «Для службового користування» з однієї справи до іншої без дозволу;

5) виносити документи з грифом «Для службового користування» за межі службових приміщень [5].

У разі виявлення таких випадків підрозділи документального забезпечення або режиму та технічного захисту інформації повинні вжити заходів щодо зупинення порушення,

відновлення стану, що існував до вчинення протиправних дій та притягнення винних до відповідальності.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна дійти висновку, що особливістю механізму адміністративно-правового забезпечення інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції є те, що він реалізується в адміністративно-політичній сфері управління, де публічні інтереси держава ставить вище індивідуальних прав, свобод і законних інтересів окремих громадян. Окрім цього, прикметник «адміністративно-правовий», наголошує на тому, що цей механізм пов'язаний із діяльністю органів виконавчої влади держави щодо забезпечення, накопичення, зберігання, використання інформації з обмеженим доступом в органах Національної поліції України.

Список використаних джерел:

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р., № 2657-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
2. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р., № 2939-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
3. Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.11.1998 р., № 1893 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1893-98-%D0%BF>.
4. Про затвердження Переліку відомостей, що становлять службову інформацію в системі Національної поліції України : Наказ НП України від 10.05.2016 р., № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1912166>.
5. Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.11.1998 р., № 1893 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1893-98-%D0%BF>.
6. Про затвердження Положення про Департамент документального забезпечення Національної поліції України : Наказ Національної поліції України від 18.11.2015 р.
7. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р., № 3855-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.
8. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : Наказ Служби безпеки України від 12.08.2005 р., № 440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05>.
9. Управління режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Одеській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://od.npu.gov.ua/uk/publish/article/84320>.
10. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП у Полтавській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pl.npu.gov.ua/uk/publish/article/80926>.
11. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zk.npu.gov.ua/uk/publish/article/204674>.
12. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р., № 2229-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.
13. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
14. Битяк Ю.П. Адміністративне право / Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), В.М. Гарашук, В.В. Богуцький та ін. ; за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. – Х. : Право, 2010. – 624 с.
15. Алехин А.П. Административное право Российской Федерации / под ред. А.П. Алехина. – М. : Зерцало-М, 2003. – 608 с.
16. Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. – Т. 1: Загальна частина / ред. кол. : В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Юрид. думка, 2004. – 584 с.
17. Про затвердження Переліку відомостей, що становлять службову інформацію в системі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 27.05.2016 р., № 432. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.mvs.gov.ua/upload/file/nakaz_mvs_432_\(1\).pdf](http://www.mvs.gov.ua/upload/file/nakaz_mvs_432_(1).pdf).

НЕДОВ С. Л.,кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін*(Дніпропетровський гуманітарний
університет)*

УДК 351.74:06.048.2

**ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТ
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ**

У статті розглянуто питання формування громадської думки про діяльність поліції через засоби масової інформації. Проаналізовано теоретичні підходи щодо визначення сутності понять наведених категорій. Наголошено, що засоби масової інформації відіграють визначальну роль у формуванні громадської думки щодо діяльності державних органів, зокрема поліції.

Ключові слова: засоби масової інформації, громадська думка, поліція, суб'єкт, держава, інформація.

В статье рассмотрены вопросы формирования общественного мнения о деятельности полиции через средства массовой информации. Проанализированы теоретические подходы к определению сущности понятий приведенных категорий. Отмечено, что средства массовой информации играют определяющую роль в формировании общественного мнения о деятельности государственных органов, в частности полиции.

Ключевые слова: средства массовой информации, общественное мнение, полиция, субъект, государство, информация.

The article discusses the formation of public opinion about the activities of the police through the media. Theoretical approaches to defining the essence of these concepts categories. Emphasized that the media play a decisive role in shaping public opinion about the activities of state bodies, including the police.

Key words: media, public opinion, police, subject, state information.

Вступ. Становлення в Україні правової держави пов'язане з удосконаленням різних напрямів діяльності державних органів, зокрема з їх інформаційною взаємодією з громадянським суспільством, що є можливим тільки за належної поінформованості населення про діяльність державних інституцій, особливо правоохоронних.

Засоби масової інформації є важливим джерелом формування громадської думки про ефективність діяльності органів внутрішніх справ, важелем впливу на процес формування іміджу нової поліції, а також способом забезпечення громадського контролю за діяльністю органів і підрозділів МВС України.

Необхідно також звернути увагу на те, що дослідження питання впливу засобів масової інформації на формування громадської думки набуло розвитку в наукових доробках провідних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема слід відзначити праці В.Б. Авер'янова, С.С. Алексеєва, І.В. Арістової, О.М. Бандурки, О.В. Джафарової, Д.Г. Заброди, Я.Ю. Кондратьєва, І.П. Голосніченка, А.Т. Комзюка, Ю.Ф. Кравченка, Н.П. Матюхіної, О.М. Музичука, О.В. Негодченка, О.Ф. Скакун, О.І. Остапенка, В.М. Плішкіна, В.К. Шкарупи, А.М. Шульги, Х.П. Ярмакі та ін.

Окремі питання щодо процесу співробітництва поліції та ЗМІ, формування ними громадської думки про діяльність органів внутрішніх справ, участі мас-медіа у профілактиці правопорушень, громадського контролю за діяльністю міліції досліджували С.Г. Братель, О.С. Денисова, І.Д. Казанчук, Ю.О. Легеза, П.В. Макушев, О.Л. Порфімович, В.Т. Томин та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення організаційно-правових засад взаємодії органів поліції із засобами масової інформації та впливу засобів масової інформації на формування громадської думки про роботу поліції.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 3 Конституції України «держава відповідає перед людиною за свою діяльність». У ст. 34 Основного закону зазначено, що «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [1].

Управління суспільством з боку державних органів завжди передбачає їхню поінформованість про відповідні реальні процеси та явища. Для прийняття управлінського рішення державний орган повинен мати необхідну інформацію. У свою чергу, будь-яке рішення або дія зі сторони державного органу становить собою інформацію для інших ланок управлінської структури, окремих громадян та їх об'єднань. Загалом інформація є передумовою й елементом управління, без яких останнє майже не може існувати. Без перебільшення можна стверджувати, що інформація опосередковує всі політико-організаційні та правові зв'язки, а також відносини, які виникають у сфері управління, і, отже, є необхідною умовою для будь-якого виду дій органів управління, їхніх посадових осіб. Особливо це стосується підготовки й прийняття управлінських рішень, оскільки на цій стадії особливе значення мають збір і оброблення відповідних даних. Не менш вагомими є й інформаційне забезпечення та інші стадії управлінського процесу, оскільки без *інформації* неможливе оптимальне й результативне управління.

Держава є носієм і розпорядником публічної влади. При цьому найважливішою й необхідною умовою функціонування держави є отримання, аналіз, видача й ефективне використання інформації. Тому державне управління – це прийняття й реалізація рішень, основаних на результативності використання інформації [2, с. 161]. У зв'язку із цим виникає необхідність детальнішого розгляду питань про місце інформації в структурі управлінських відносин та її вплив на *формування громадської думки* щодо діяльності державних органів, зокрема правоохоронних.

Отже, необхідною та невід'ємною складовою частиною громадської думки є інформація. Інформація впливає на всі напрямки суспільної та державної діяльності. З появою інформаційних технологій, заснованих на впровадженні обчислювальної техніки, засобів зв'язку, систем телекомунікації, інформація стає постійним і необхідним атрибутом суспільних відносин. Від її якості та вірогідності, оперативності отримання залежить багато рішень, що приймаються на різних рівнях – від голови держави до пересічного громадянина.

Сам термін «інформація» походить від латинського *informatio*, що означає «роз'яснення, повідомлення» [3, с. 8]. Наприклад, у журналістиці слово «інформація» почало використовуватись для визначення завдань преси щодо ознайомлення читачів із реальним станом речей. На цей час це одне з найуживаніших понять у науці та житті. Зазвичай його можна тлумачити як різноманітні відомості про події, процеси, факти. У науковій літературі, щоб зрозуміти, що є інформацією, написано багато статей та монографій, які визначають це поняття або формально, або через декомпозицію його на багаторівневі конструкції [4].

Інформація є обов'язковим компонентом спілкування людей та основою в різноманітних взаємовідносинах людини та держави, її представницьких органів. Враховуючи це, слід виявляти й напрями діяльності інформаційного характеру, які пов'язані з інформаційним забезпеченням органів виконавчої влади, зокрема правоохоронних, а також з реалізацією їхньої компетенції у сфері інформації, із забезпеченням інформаційного доступу та реалізації права громадян на інформацію. Стосовно сфери державного управління інформація є категорією, що містить відповідні організаційні зв'язки та відносини, є необхідною умовою для будь-яких дій і рішень державних органів та їхніх посадових осіб.

Сучасний етап розвитку українського суспільства визначається великою кількістю невирішених економічних, політичних і соціальних проблем. Як наслідок, у суспільстві відбувається процес поглиблення суперечностей між різними соціальними системами, соціальними групами населення, що віддзеркалюється у засобах масової інформації (далі – ЗМІ) і стає предметом обговорення й аналізу широкого кола громадськості. У таких складних політичних і економічних умовах суттєво зростає роль ЗМІ як гарантів політичної та соціальної стабільності в суспільстві, як каналів вираження суспільного настрою мас і, найголовніше, як соціальних інститутів, що активно беруть участь у формуванні громадської думки з усіх актуальних питань, зокрема і правоохоронних.

Історично поняття про ЗМІ склалося як уявлення про вид соціального інституту, певною характеристикою якого є вплив на суспільство через надання інформації. У своїй еволюції ЗМІ пройшли з різним темпом ряд етапів: «елітний» (для обраної аудиторії), масовий, спеціалізований (для окремих соціальних груп) та інтерактивний (споживач інформації вибирає програму сам) [5, с. 161]. Історична послідовність, у якій з'явилися ЗМІ, наклала відбиток на їхні специфічні характеристики.

Отже, ЗМІ як один із суб'єктів формування громадської думки мають давню історію. Так, у Древньому Римі, територія якого поширювалася на тисячі кілометрів уздовж обох берегів Середземного моря та складалася з декількох провінцій, імператорській владі необхідно було оперативне вирішення питання щодо інформування населення про прийняті нею владні рішення і, навпаки, інформування її з адміністративних центрів. У результаті була утворена ціла система довірених осіб із найбільш досвідчених людей, що збирали та передавали замовникам-клієнтам рукописну інформацію. Одночасно сформувався звичай систематизувати цю інформацію.

Пізніше певна новація була запроваджена Юлієм Цезарем, який велів обнародувати сенатські акти на дошках, покритих гіпсом і пофарбованих у чорний колір (50-ті роки до н. е.). Згодом тематика таких повідомлень була розширена. З'явилися повідомлення про суспільно важливі події, судові засідання, важливі міські новини, курйози. Форма інформування також стала більш мобільною й оперативною – рукописні пергаментні листки [6, с. 5].

У середніх віках у Франції спеціальний державний чиновник («глашатай») під бій барабанів обходив вулиці та повідомляв жителям офіційні новини, якими були, як правило, укази королівської династії [6, с. 231].

Кінець Середньовіччя ознаменувався відродженням і поширенням систем письмового тиражування інформації. Італійський історик Ф. Фаторелло писав про специфічний бізнес болонського міщанина Петра Віоли, що займався продажем паперу, поєднуючи цю торгівлю з ремеслом розповсюджувача інформації. Він збирав новини, відбивав їх у десятках копій і потім продавав їх. При цьому списаний папір цінувався вище чистого.

В епоху Відродження XVI – XVII ст. з активізацією виробництва й торгівлі зростає інтерес і до періодичного інформування. Приблизно в цей період у Венеції зароджується поняття «газета», що позначало листок з інформацією про новини, ціни на товари, про нові державні утворення тощо. Вартість такого листка дорівнювала дрібній монеті цаггея [6, с. 6].

Але початком появи преси як засобу масової інформації можна вважати період появи друкарського верстата, що дав змогу тиражувати інформаційні видання сотнями та тисячами примірників. Перша друкарська газета «Лагазетт» вийшла у світ 30 травня 1631 року в Парижі. У XVII ст. вперше з'явилася комерційна газета, а поява масової газети в США відноситься до 1833 р.

Своєрідним був процес розвитку преси в Росії. Перша друкарська газета «Відомості Московської держави» почала виходити в грудні 1702 р. відповідно до указу Петра I. Її наклад, як правило, становив від декількох десятків примірників до 4 тисяч, а змістом була в основному інформація про урядові акти, повідомлення з придворного життя. У 1727 році виходить газета «Санкт-Петербурзькі вѣдомости», редактором якої в період 1748–1751 р. був М. Ломоносов. З 1800 року газета перейшла на щоденний випуск.

Свою історію має й українська преса, характерними для якої були певні утиски та переслідування. Закон про пресу, виданий Петром I 5 жовтня 1720 року, був спрямований на обмеження української мови. Друкарські можливості були зведені до мінімуму: Чернігівська друкарня перевезена в Москву, а Київська могла друкувати лише богословську літературу. Почали виходити російською мовою газета «Харьковский еженедельник» (1812 р.), часопис «Украинский вестник» (1816 р.). У Західній Україні на початку XIX сторіччя газети виходили польською, румунською, угорською, французькою мовами, але тільки не українською. Першою національною газетою тут стала «Зоря Галицька» (1848–1858 р.). Правові ідеї мислителів цього сторіччя Т.Г. Шевченка, Г.С. Сковороди, Лесі Українки знайшли відображення в публіцистиці цього періоду [6, с. 8].

Радіо як засіб масової інформації має понад 80-річну історію, а телебачення – більш як 50-річну. Телебачення далеко пішло від свого прототипу – кінофільму – і набуло специфічних характеристик: на відміну від фільму, телепередачі не мають цілісності та закінченості, оповідач (комунікатор) ідентифікований і легко впізнається, має постійну аудиторію, яка разом із тим має можливість вибору. Найбільші розходження за ознаками відзначаються між пресою як каналом письмової комунікації та радіо й телебаченням як каналами усної комунікації. Зокрема, ситуативне подання інформації в телепередачі виключає двозначність. Динаміка передачі інформації, ефект співучасті, ступінь повноти зворотного зв'язку також різноманітні.

XX століття внесло кардинальні зміни в діяльність засобів масової інформації: від зв'язку з допомогою голубів, поштової карети, оптичного телеграфу до космічних супутників зв'язку.

Інформаційне поле, яке створюється сучасними мас-медіа, дуже різноманітне за змістом, формами та якістю. Інформаційна діяльність, зачіпаючи інтереси й потреби тієї чи іншої людини або суспільства в цілому (незалежно від того, чи стосується вона питань політики, культури, економіки чи соціальних проблем), спрямована не тільки на інформування своєї аудиторії, але й на її формування, зміну позицій, точок зору, ціннісних орієнтацій, говорячи мовою психології – соціальних установок щодо тих чи інших явищ навколишньої дійсності, йдеться також і про вплив на різні суспільні процеси, на ті чи інші явища суспільного життя, зокрема у його політико-соціальній сфері [7, с. 90].

Водночас, будучи головним засобом формування громадської думки, який стимулює її активізацію з найбільш вагомих державних питань, зокрема правоохоронних, ЗМІ можуть також спровокувати масові протести та скандали, які тягнуть за собою кризу у відносинах між державними органами та суспільством. З огляду на це хотілося б зазначити, що публікація гострого й навіть сенсаційного матеріалу не може бути головною метою журналістики, її найважливіша мета – так вплинути на аудиторію, щоб це сприяло зростанню свідомості та активності населення. Це, у свою чергу, дало б змогу підтримувати збалансованість і рівновагу у відносинах між державою та її населення.

Саме засоби масової інформації розширюють світоглядні погляди громадян, залучають до сприйняття проблем, зміст яких, на перший погляд, не стосується безпосередньо буденного життя. Засоби масової інформації мають змогу формувати більш-менш об'єктивну громадську думку в запланованому напрямі. Роль ЗМІ у формуванні громадської думки багато в чому зумовлюється обраною стратегією. Від того, якою є загальна спрямованість цієї стратегії, що і як формують ЗМІ за інших рівних умов, залежить ефективність процесу формування громадської думки. Масовість аудиторії, доступність, наочність, здатність могутнього емоційного впливу на людину перетворюють ЗМІ у могутній засіб правового впливу [8, с. 272–279]. З їхньою допомогою передається понад 87% усієї інформації.

Маючи здатність охоплювати своїм впливом величезне, майже необмежене коло осіб, ЗМІ виконують у суспільстві визначені, властиві їм функції: а) інформаційну; б) просвітницьку; в) виховну; г) регулятивну; д) гедоністичну. Так, інформаційна функція допомагає в організації та формуванні громадської думки про діяльність поліції, просвітницька – в реалізації цілей правової пропаганди; виховна – у формуванні правосвідомості, збільшенні

соціально-правової активності мас; регулятивна – забезпечує нормативне закріплення взаємовідносин між поліцією та засобами масової інформації.

Інформаційні матеріали, що містяться у ЗМІ, є різновидом документів, аналіз яких може надати інформацію про ставлення громадськості до поліції, основні проблеми, що виникають в процесі взаємодії поліції з населенням, наявні в свідомості населення та працівників поліції стереотипи щодо один одного, цінності та інтереси різних верств населення.

Засоби масової інформації є історично сформованою потужною ідеологічною зброєю. Тому, коли вони підпорядковані тільки одній (байдуже, якій) соціальній групі людей, тим більше людей, що мають реальну владу в країні, як правило, створюється монополія на інформацію, а отже, ймовірними і навіть неминучими є всілякі її фальсифікації та, як наслідок, її спотворення.

Засоби масової інформації мають свої особливості в справі формування громадської думки. Вони характеризуються такими моментами, як широке охоплення, направленість і швидкість інформаційного впливу; потужність, комунікативність, сталість і різноманітність ідеологічного та пропагандистського впливу; гласність у роботі; динамічність, стабільність, всеосяжність, інтенсивність, екстенсивність, доступність поширюваної ними інформації; різноманітність форм і методів впливу на аудиторію.

Під час формування громадської думки ЗМІ виконують одну з найважливіших соціальних функцій – участь у формуванні громадянського суспільства. Ця функція ЗМІ набуває особливого значення у переломні періоди життя суспільства, коли виникає необхідність у принциповій переоцінці історичних, політичних, духовних цінностей життя, кардинального оновлення суспільства.

Вважаємо, що ефективність впливу ЗМІ на формування громадської думки залежить, по-перше, від їхнього вміння привернути увагу до нової, суспільно значущої проблеми чи нового підходу до оцінки тих чи інших явищ дійсності. На цьому етапі ЗМІ акцентують свою увагу (а отже, і увагу аудиторії) на визначенні предмету формування громадської думки з подальшим його аналізом і коментарем. По-друге, важливим є знання про масштаби і можливість розповсюдження громадської думки. У зв'язку із цим ЗМІ концентруються навколо проблеми підвищення рівня компетентності громадської думки про предмет обговорення. Триває роз'яснювальна робота з викладом усіх потрібних для відповідного формування громадської думки подробиць, фактів на задану тему обговорення. Таким чином, ефективність діяльності ЗМІ на цьому етапі визначається тим, наскільки обізнаною є аудиторія щодо заданої проблеми.

Таким чином, формування громадської думки серед членів того чи іншого суспільства – це одна з важливих функцій ЗМІ, що полягає в сприянні своїй аудиторії у виробленні таких орієнтацій та цінностей, котрі відповідали б об'єктивним умовам. Відображаючи характерні соціальні почуття та настрої громадськості, її погляди та ставлення до викликаних життям проблем держави, мас-медіа є джерелом всебічної й безперервної інформації про громадське життя.

Використовуючи функціональний вплив засобів масової інформації на громадську думку, поліції важливо будувати свою роботу так, щоб укріплювати позитивну оцінку населенням правоохоронної діяльності та, навпаки, послаблювати негативну. З цією метою перш за все треба поширювати позитивну інформацію про діяльність поліції через центральні, місцеві засоби масової інформації. У цьому плані передбачені випуск і розповсюдження серед громадськості, у навчальних закладах друкованої юридичної продукції (газет і журналів), інформаційних брошур, які популяризують і пропагують діяльність поліції; проведення тематичних рубрик, радіопрограм і телепередач, що віддзеркалюють важкість, безпеку і соціальну корисність діяльності поліції; висвітлення діяльності кращих підрозділів, служб і окремих правоохоронців, конкретних фактів прояву професійного героїзму працівників поліції; використання на радіо й телебаченні «прямого ефіру» з керівниками поліції усіх рівнів; організація брифінгів і репортажів за участі правоохоронців.

Одночасно з популяризацією через засоби масової інформації позитивних сторін життя працівника поліції на роботі та вдома не треба недооцінювати вагомість інформування громад-

ськості про повсякденну рутинну роботу поліції, її проблеми, реальні успіхи та невдачі. Саме ця інформація – неприкрашена, яка відповідає дійсності, – у підсумку створює психологічну основу для зміни думки людей, породжує в більшості громадян довіру до поліції.

Отже, засоби масової інформації відіграють визначальну роль у формуванні громадської думки щодо діяльності державних органів, зокрема поліції. Основною причиною завоювання ними такого високого місця в житті сучасного суспільства є те, що за допомогою ЗМІ держава та інші її суб'єкти не лише інформують населення про мету та цінності своєї політики, а й формують відносини між державними органами та політичними елітами, цілеспрямовано конструюють політичні порядки, які характеризують свободу слова, вибудовують вкрай необхідні для влади зв'язки та відносини із суспільством. Власне, ЗМІ перетворилися нині на один із найбільш впливових посередників між населенням і державними органами. Це стало можливим внаслідок їхньої відкритості, оперативності у формулюванні оцінок і позицій, завдяки тому, що преса, радіо, телебачення та Інтернет відображають інтереси найрізноманітніших соціальних груп населення.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що, говорячи досягнення засобів масової інформації в справі формування громадської думки, не можна залишити поза увагою питання про ефективність такої діяльності. Так, в окремих груп людей не існує власної думки з багатьох принципових питань життя нашого суспільства. Тільки 46% громадян нашої країни вважають себе поінформованими у справах політичного життя, 49% – з політичних питань.

Отже, як виявляється, ми часто маємо справу з некомпетентною, нерозвиненою громадською думкою з багатьох важливих питань життя нашої країни, а то й з її відсутністю. Звідси висновки: з багатьох питань суспільство не має достатньої інформації, причому навіть мінімальної. Маємо досить великий діапазон проблем, щодо яких значна частина населення нічого не знає або відчуває інформаційний голод. Відповідальність за це повинні взяти на себе і засоби масової інформації: їм ще бракує оперативності у висвітленні подій, глибини, аналітичності й гостроти в розкритті питань, що хвилюють людей, широти й відвертості у вираженні індивідуальних, групових, колективних та інших суджень, оцінок.

Список використаних джерел:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
3. Письменницький А.А. Інформація, право, государство : [учеб. пособие] / А.А. Письменницький. – Х. : ХДПУ им. Г.С. Сковороди, 2000. – 230 с.
4. Каныгин Ю.М. Информационное управление: социальные аспекты / Ю.М. Каныгин. – К. : Наукова думка, 1990. – 207 с.
5. Арістова І.В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 / І.В. Арістова. – Х., 2002. – 478 с.
6. Бандурка О.М. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією : [підручник] / О.М. Бандурка. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 352 с.
7. Гриценко О.М. Суспільство, держава, інформація. – К. : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2001. – 165 с.
8. Полторац В.А. Природа громадської думки як стану масової свідомості. Джерела і специфіка її формування / В.А. Полторац / Соціологія. Посібник. – К., 1999. – С. 272–279.

ПИРОЖКОВА Ю. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент, докторант
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9

ОХОРОННА ФУНКЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Модифікація адміністративного права, поліструктурність його предмету, трансформаційні процеси, які впливають на кардинальний перегляд системи галузі, обумовлюють доцільність дослідження еволюції охоронної функції адміністративного права, окреслення основних етапів модифікації її соціального призначення, наукового переосмислення її сутності у відповідності до зміни галузевих пріоритетів. У статті висвітлюються основні етапи історичного розвитку охоронної функції адміністративного права, окреслюються тенденції її сучасної трансформації.

Ключові слова: *функція права, охоронна функція адміністративного права, адміністративний примус, адміністративне правопорушення.*

Трансформация предмета современного административного права обуславливает целесообразность исследования эволюции охранительной функции отрасли, определение основных этапов модификации ее социального предназначения, переосмысление сущности в соответствии с современными изменениями отраслевых приоритетов. В статье освещаются основные этапы исторического развития охранительной функции административного права, определяются тенденции ее современной трансформации.

Ключевые слова: *функция права, охранительная функция административного права, административное принуждение, административное правонарушение.*

Modification of administrative law polistructurnist the subject matter transformation processes that affect the industry cardinal revision of the system, causing the feasibility study of the evolution of the protective function of administrative law, to identify the main stages of updating its social purpose, scientific rethinking its nature in accordance with the changing sectoral priorities. In the article the main stages of the historical development of the security features of administrative law, outlines trends in its modern transformation.

Key words: *function of law, protective function of administrative law, administrative enforcement, administrative offense.*

Вступ. Необхідність в охороні суспільних відносин існувала і завжди буде існувати. Як зазначає Т. Кашаніна, і з нею варто погодитися, в окремих суспільно-історичних формаціях саме охоронна функція права була головною [1, с. 81]. Тому, характеризуючи охоронну функцію адміністративного права, неминуче слід йти до її історичної обумовленості, яка має «...універсальний цивілізаційний характер, а зміст і форми її реалізації залежать від органічних властивостей влади як публічної інституції, історичних факторів, в яких дістали вияв властивості політичного режиму (тиранічного, тоталітарного або демократичного),

правових ознак державної влади (жорстка вертикальна, партійна або особиста підпорядкованість владних і правоохоронних органів або їх подвійна підпорядкованість тощо), стану і дотримання законодавства в державі тощо...» [2, с. 84–85].

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити основні етапи історичного розвитку охоронної функції адміністративного права, окреслити тенденції її сучасної трансформації.

Результати дослідження. Аналізуючи генезу охоронної функції адміністративного права, слід зазначити, що її трансформація (як і у випадку з регулятивною функцією) була обумовлена відповідними змінами у галузевому предметі. «Дореволюційний період» розвитку предмету адміністративного права (кінець XIX ст. – 1917 р.) яскраво ілюструє відповідну тенденцію превалювання охоронних адміністративно-правових норм, спрямованих на регламентацію відносин, пов'язаних із адміністративним примусом. Детальний аналіз наукових робіт, присвячених зазначеній тематиці (дослідження О. Бандурки, О. Баклана, О. Безсмертного, П. Діхтієвського, В. Єгупенка, Т. Коломоєць, А. Комзюка, Р. Мельника, В. Чабана та ін.) свідчить про те, що адміністративний примус завжди привертав підвищену увагу вчених-адміністративістів до дослідження його потенціалу. Як слушно зауважують автори Тому 5 «Антології української юридичної думки», адміністративний примус за своєю природою не мав суто карального характеру, як, до речі, й до цього часу. За його допомогою влада усувала лише конкретне порушення громадського порядку і спокою або запобігала йому, тоді як каральна функція належала кримінальному суду [3, с. 21–22]. Як зазначає Т. Коломоєць, досліджуючи генезу, поняття та ознаки адміністративного примусу, «... йому повинні були передувати превентивні заходи, одним із яких вважалася вимога з погрозою фізичного примусу. У переважній більшості такі заходи потрібні були для припинення або попередження найбільш тяжких адміністративних правопорушень, які посягали на громадський порядок та встановлений порядок управління.... вже у XIX ст. виділяли конкретні адміністративно-примусові заходи – поліцейське затримання, попередній та попереджувальний арешт, негласний поліцейський нагляд, поліцейський нагляд щодо політично неблагонадійних осіб, привід» [4, с. 95]. Так, наприклад, І. Тарасов ще у XIX ст. виділяв такі форми адміністративного примусу: «...1) надання поліції та адміністрації судової влади як засобу примусу; 2) особисте затримання; 3) військовий примус, який поділявся на право військової та озброєної поліції й право поліції та адміністрації на сприяння військовій силі; 4) винятковий, надзвичайний стан» [3, с. 244]. В. Гессен на початку XX ст., характеризуючи примусові заходи, акцентував увагу на відповідних правообмеженнях та їх попереджувально-превентивному спрямуванні [5]. Зазначений перелік було розширено у 20-роках XX ст. В. Кобалевським, на думку якого основними видами «нормальних повноважень адміністративної влади» були «примусові повноваження адміністрації у сфері особистої недоторканості громадянина – адміністративний арешт, адміністративна висилка і застосування зброї» [3, с. 22]. У законодавстві детальної регламентації засад застосування заходів адміністративного примусу, переліку відповідних заходів не було, а мала місце регламентація засад застосування лише деяких із них [4, с. 120]. Так, наприклад, В. Гессен, аналізуючи законодавство про попередження та припинення злочинів, звертає увагу на поліцейський арешт як форму превентивного заходу, який застосовувався «при взятті под стражу п'яних, нищих, проститутток, больных заразной болезнью» [5, с. 72]. В Інструкції від 10.10.1922 р., затвердженій начальником міліції УСРР, щодо адміністративного арешту також зазначалося: «...в целях охраны порядка, тишины и спокойствия каждый милиционер обязан немедленно задержать и направлять в район: а) пьяных, которые идут, шатаясь и падая, или ведут себя непристойно и тем самым нарушают общественный порядок; б) женщин, зазывающих к себе проходящих и позволяющих всякие наглые и бесстыдные действия; в) нищих и калек, просящих милостыню, особенно детей» [3, с. 22]. Адміністративний кодекс УСРС 1927 р. закріпив розподіл заходів адміністративного примусу на «адміністративний вплив» (відділ III) і «адміністративно-примусові заходи» (відділ IV), передбачаючи примусові заходи, що застосовувалися за порушення обов'язкових постанов (розділ I відділу III); заходи, що застосовувалися за маловажні правопорушення (розділ 2 відділу III) [4, с. 121–122]. Зважаючи на те, що до сис-

теми заходів адміністративного примусу завжди відносилися охоронні заходи, пов'язані із протиправними діяннями (адміністративними порушеннями), потрібно зупинитися на аналізі особливостей нормативного закріплення охоронної функції адміністративного права в адміністративно-деліктних відносинах. Так, наприклад, у відповідності до *Лесного устава* (видання 1876 р.) та *Свода законів Російської імперії* (т. VIII, ч. 1), встановлювалася особлива процедура судочинства, обумовлена приналежністю особи правопорушника до певного суспільного прошарку, передбачалися обставини, що обтяжують відповідальність, розмежовувалися суспільно небезпечні наслідки протиправного діяння тощо. Стягнення та відповідальність порушення приписів цих актів визначалися «*Уставом о наказаниях, налагаемых мировыми судьями*», затвердженим 20 листопада 1864 р. імператором Олександром II (надалі *Уставом о наказаниях*). Зазначений кодифікований акт про малозначні проступки складався з 13 розділів, причому до Особливої частини було віднесено склади 150 проступків, серед яких – правопорушення, що посягали на встановлений порядок управління, на громадський порядок, благоустрій та спокій, проти особистої безпеки, у сфері будівництва та залізничного транспорту, пожежної безпеки тощо. Мировим суддям надавалося право встановлювати наступні покарання: превентивні (догани та зауваження) та майнові (грошові – до 300 рублів) стягнення, арешт (до трьох місяців) та ув'язнення (до півтора років). Психічне захворювання правопорушника виключало можливість провадження по справі; покарання у вигляді догани та зауваження застосовувалися при скоєні правопорушення «без умислу», з легковажної необережності; фізична праця правопорушників, засуджених до арешту, була можлива лише за їхнім бажанням; ув'язнення не застосовувалося до неповнолітніх осіб, хоча відповідальності за малозначні порушення підлягали малолітні правопорушники віком від 10 років; майнові стягнення у випадку матеріальної неспроможності правопорушника замінювалися суворішим покаранням (як правило, арештом) тощо. Зазначений документ, враховуючи критерій суспільної небезпеки, фактично розмежував поняття «злочин» та «правопорушення», а також містив перелік обставин, що пом'якшують відповідальність, деякі з яких і до цього часу фіксуються в адміністративному законодавстві: вчинення проступку вперше, добровільне відшкодування шкоди тощо [6, с. 84–87]. Таким чином, зважаючи на те, що на вказаному етапі розвитку адміністративного права його предмет, як правило, формували переважно відносини у сфері публічної адміністрації, в першу чергу ті, що виникали між адміністрацією та громадянами, та відносини у сфері підтримки благополуччя та безпеки населення, т.з. поліцейська діяльність [7, с. 65], яка не виключала, в тому числі, і застосування адміністративно-примусових заходів, саме охоронній функції галузі в зазначений період належала домінуюча роль. Особлива увага приділялась правопорушенням, що посягали на встановлений порядок управління, за «протидію рішенням центрального уряду, регіональних органів влади, а також розпорядженням муніципальних закладів» [6, с. 107], причому найбільш суворі санкції (максимальні майнові стягнення або покарання позбавленням волі) передбачалися за наступні проступки: відновлення зборів, заборонених законною владою (ст. 291 зазначеного Статуту), непокоя посадовим особам залізничного транспорту (ст. 301), образа дією представників державної чи муніципальної влади (ст. 31), пошкодження транспортних знаків (ст. 32), навмисне пошкодження офіційних геральдичних знаків та оголошень (ст. 33), навмисне пошкодження публічних пам'ятників (ст. 33), оголошення офіційних повідомлень без санкціонування державних органів (ст. 34.) тощо. Санкції за проступки проти благополуччя, порядку та спокою вміщувалися в розділі III Статуту про покарання. Порушення порядку богослужіння, правил християнської обрядової діяльності, образа священика, порушення батьками (опікунами) порядку релігійного виховання малолітніх дітей (до 14-літнього віку) – до 1906 р. кваліфікувалися як проступки у сфері релігійної діяльності (пізніше лише як злочини). Приблизно третина статей зазначеного розділу Статуту про покарання передбачала відповідальність за правопорушення, обумовлені вживанням спиртних напоїв або порушенням правил їх продажу, а також за порушення правил, пов'язаних із грошовим обігом. Так, наприклад, за появу в громадському місці в стані алкогольного сп'яніння (ст. 42), за розпиття спиртних напоїв у громадських місцях (ст. 422), за

заняття забороненими азартними іграми (ст. 46), за порушення правил організації та проведення публічних лотерей (ст. 47), відкриття позичкової каси без необхідного дозволу та порушення правил видання позичкових коштів (ст. 47¹, 47²), незаконне збирання коштів для потреб церкви (ст. 48), порушення правил про подаяння (ст. 49-51), а також за порушення правил продажу спиртних напоїв (ст. 51⁶, 51⁸, 511¹) Статутом про покарання було передбачено перелік суворих санкцій – від майнового стягнення до арешту [6, с. 115]. Проступки, що посягали на благоустрій, передбачалися Університетським статутом 1835 р. та розподілялись на три основні групи: відповідальність за порушення карантинних статутів та правил благоустрою, порушення правил полювання та рибальства (ст. 56¹, 56², 57¹⁴, 57¹⁵), порушення правил захисту лісів та охорони водних ресурсів (ст. 52). Особливі групи правопорушень складала порушення *Устава о паспортах* (ст. 58–64 гл. V Статуту про покарання), до яких відносилися: проживання без встановлених документів (ст. 61), виїзд за кордон без паспорту (ст. 62) тощо, а також проступки, що порушували правила будівництва та транспортної діяльності, правила протипожежної безпеки, поштового та телеграфного зв'язку – самовільна побудова або перепланування будівлі (ст. 65), порушення правил Будівельного статуту та актів муніципальних органів, прийнятих на його підставі (ст. 66), порушення правил будівництва державних транспортних об'єктів, порушення правил перевезення пасажирів та вантажів, а також поліцейських правил (ст. 76¹–76³), порушення правил зберігання та обігу пожежонебезпечних та вибуховонебезпечних предметів (ст. 91¹–91²), порушення правил телеграфного зв'язку (ст. 99–101³) тощо. Також в окремі групи виділялись проступки, спрямовані на порушення правил охорони здоров'я, особисту безпеку та громадський порядок, а також проступки, що посягають на сімейні права та власність. Поширення епізоотії, порушення екологічних та інших спеціальних правил (поховання, обігу отруйних речовин) розповсюдження венеричної хвороби, зберігання зброї, наклеп, залишення дитини в безпорадному стані, дрібна крадіжка, шахрайство тощо – ось деякі приклади складів правопорушень зазначеної групи. Усі вищезазначені групи малозначних проступків корелювалися із відповідними злочинами, відповідальність за які встановлювалася *Уложением о наказаниях*. Під час кваліфікації протиправного діяння враховувалась ступінь суспільно шкідливих наслідків, технічні особливості знаряддя правопорушення, кількість предметів, на які було спрямовано протиправне діяння, вина правопорушника тощо.

Так званий Радянський період розвитку адміністративного права також переконливо свідчить як про подальшу трансформацію його предмета, так і про відповідну зміну його охоронної галузевої функції, яка поширювала свій прояв не лише на адміністративно-деліктні відносини, але й «розкривалася» у встановленні заборон вчинювати діяння, що вступали в протиріччя з інтересами радянської держави та суспільства. Зважаючи на те, що за часів УРСР адміністративне право визначалося як право державного управління, в підручнику з радянського адміністративного права за редакцією Р. Павловського предметом даної галузі права визнавався «широкий комплекс суспільних відносин, що складаються у зв'язку з реалізацією політики КПРС, функцій державного управління з приводу здійснення широкої та різноманітної виконавчої та розпорядчої діяльності», що й обумовлювало підґрунтя для домінування охоронної функції галузі. Так, прийняття Декрету ВЦИК та СНК РСФСР «Про порядок накладення адміністративних стягнень» (1921 р.) «означувало» появу адміністративної відповідальності для громадян за порушення обов'язкових постанов органів місцевого самоврядування, а через рік Декретом ВЦВК та РНК РРФСР було затверджено «Положення про порядок видання обов'язкових постанов та про накладення за їх порушення стягнень в адміністративному порядку» (1922 р.), п. 1 якого відповідні виконавчі комітети та їх президії наділялися правом видавати для населення свого району в межах компетенції обов'язкові постанови у сфері громадської безпеки та порядку, охорони народного здоров'я, правил торгівлі, зборів та податків, боротьби із стихійним лихом, будівельного статуту тощо, причому включення до цих постанов вказівок на відповідальність, яка накладатиметься в адміністративному порядку за їх невиконання, було обов'язковим. Отже, цілком погоджуючись із зауваженням О. Агєєва [8, с. 36], очевидним є той факт, що перші нормативно-пра-

вові акти, які регламентували адміністративно-деліктні відносини, були зорієнтовані на забезпечення реалізації обов'язкових постанов, які приймалися місцевими органами влади, що, у свою чергу, й обумовлювало відповідні завдання законодавства про адміністративну відповідальність: обслуговувати інтереси цих органів, захищати управлінських правовідносин, сприяти ефективному державному управлінню на місцях. Прийняття в подальшому Постанови ВЦВК та РНК РРФСР від 30.04.1928 р. «Про обмеження накладання стягнень в адміністративному порядку» та Постанови ВЦВК та РНК РРФСР від 30.03.1931 р., відповідно до якої затверджувалося «Положення про видання місцевими виконкомми та радами обов'язкових постанов та про накладення за їх порушення стягнень в адміністративному порядку» [9], Указу Верховної Ради Союзу РСР «Про подальше обмеження штрафів, що накладаються в адміністративному порядку» демонструють не лише стійку тенденцію щодо зростання ролі і значення карально-превентивної складової охоронної функції галузі, але й істотне розширення сфери її реалізації, адже, за словами І. Максимова, нічим не обмежена компетенція адміністративних органів призвела до суттєвого зростання чисельності обов'язкових постанов, якими доволіно встановлювалася адміністративна відповідальність [10, с. 150–192]. Основами законодавства Союзу РСР та радянських республік про адміністративні правопорушення від 23.10.1980 р. адміністративна відповідальність передбачалась за порушення правил: у сфері стандартизації та якості продукції; обліку та статистики; безпеки руху та користування залізничним, повітряним, морським та трубопровідним транспортом; дорожнього руху; військового обліку; прикордонного режиму; паспортної теми; правил придбання, зберігання та використання зброї, вибухових, радіоактивних речовин а інших об'єктів дозвільної системи; правил з охорони території СРСР від карантинних а інших інфекційних хвороб; митних правил та правил з боротьби з контрабандою; правил валютного обігу; правил перебування в СРСР іноземців та осіб без громадянства [11, с. 375].

Таким чином, погоджуючись із В. Ковальським, який, досліджуючи історичну обумовленість охоронної функції права, цілком справедливо зауважує, що тоталітарна система охорони соціальних відносин, через яку здійснювався виключно примусовий вплив на поведінку людини, була характерною для зазначеного часу історії країни, варто додати, що для охоронної функції так званого адміністративного права радянського періоду характерним є «потяг» до абсолютизації нічим не обмеженого заборонного нормативного регулювання, його «гіпертрофованого» спрямування на «... убезпечення від посягань діючого устрою, нового типу суспільних відносин, а також забезпечення витіснення відносин, що є чужими новому суспільству, тобто сприянню звільненню людей від застарілих поглядів та ідей, від егоїстичних мотивів, споживництва, хабарництва тощо...» [12, с. 32], нівелювання її правоохоронної (правовідновлюючої) складової.

Охоронна функція сучасного адміністративного права є достатньо важливою та реалізується «дуєтом» («в парі») з регулятивною, але, зважаючи на суттєві зміни пріоритетів у предметі вітчизняного адміністративного права, яке позбавилось домінування «каральної» складової та спрямоване на служіння потребам найповнішого забезпечення реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів особи в стосунках з органами публічної адміністрації, сфера дії його охоронної функції в порівнянні з ранніми періодами суттєво звужилася, а масштаби її застосування обумовлюються й зовнішніми факторами. Так, євроінтеграційні вектори нашої державної політики певною мірою впливають на її «європеїзацію» у відповідності до «європейської правової стандартизації». Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Рішення Європейського суду з прав людини в конкретних справах мають прецедентний характер і вважаються складовою частиною Конвенції в частині її тлумачення. Рекомендація Rec (2004) 5 Комітету Міністрів державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 12.05.2004 р., Положення Рекомендації № R (91)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо адміністративних санкцій 1991 року, Резолюція ради Європи (77) 31 про захист прав особи стосовно актів адміністративних органів влади від 28.09.1977 р., Реко-

мендації Ради Європи № R (80) 2 стосовно реалізації адміністративними органами дискреційних повноважень від 11.03.1980 р. тощо [13, с. 284–295] – ці документи встановлюють в адміністративно-деліктній сфері вимоги європейських стандартів для національних правових систем.

Висновки. Отже, підводячи підсумок, необхідно зазначити, що оновлення українського адміністративного законодавства має бути спрямовано на підвищення захищеності громадян та інтересів держави від протиправних посягань, превенцію правопорушень, стимулювання правомірної поведінки. Аналіз генези охоронної функції галузі дозволяє сформулювати висновок про те, що зазначена функція (внаслідок своїх інтегративних властивостей) постійно посідала чинне місце (яке зберігає і до сьогодні) в системі функцій адміністративного права, причому її реалізація завжди була обумовлена широкою сферою застосування, незалежно від того, чи мало місце правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Кашанина Т.В. Структура права / Т.В. Кашанина. – М. : Проспект, 2012. – 578 с.
2. Ковальський В.С. Охоронна функція права / В.С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.
3. Антологія українською юридичної думки. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 5: Поліцейське та адміністративне право / упорядники: Ю.І. Римаренко, В.Б. Авер'янов, І.Б. Ксенко; відп. редактори Ю.І. Римаренко, В.Б. Авер'янов. – К. : Видавничий дім «Юридична книга», 2003. – 600 с.
4. Коломоець Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: монографія / Т.О. Коломоець. – Запоріжжя : «Поліграф», 2004. – 404 с.
5. Гессен В.М. Лекции по полицейскому праву / В.М. Гессен. – С.-Петербург : типография «Север», 1908 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avidreaders.ru/book/lekcii-po-policeyskomu-pravu.html>.
6. Агапов А.Б. Административная ответственность / А.Б. Агапов. – М. : Статут, 2000. – 251 с.
7. Лютіков П.С. Трансформація предмету адміністративного права та його складових: аналіз адміністративно-правової літератури кінець XIX ст. – 1917 рр. / П.С. Лютіков // Публічне право. – 2016. – № 1(21). – С. 59–67.
8. Агеев А.А. Становление и развитие российского административно-деликтного законодательства в советский период / А.А. Агеев // Административное право и процесс. – 2016. – № 8. – С. 35–38.
9. Кирич А.В. Этапы развития института административной ответственности в СССР / А.В. Кирич // История государства и права. – 2011. – № 18. – С. 36–41.
10. Максимов И.В. Административные наказания / И.В. Максимов. – М. : Норма, 2009. – 299 с.
11. Основы законодательства Союза ССР и Союзных республик от административных правонарушений // Сводзаконов СССР. – 1990. – Т. 10. – С. 375.
12. Правовая система социализма. Функционирование и развитие: в 2 кн. / отв. ред. А.М. Васильев. – М. : Юридическая литература, 1987. – Кн. 2. – 327 с.
13. Принципы верховенства права: проблемы теории та практики: у двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка ; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова)] / Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / Відп. ред. В.Б. Авер'янов. – К. : Конус-Ю, 2008. – 314 с.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

МАКАРЧУК Р. В.,
аспірант кафедри фінансового права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.73

**ВИЗНАЧЕННЯ ПЛАТНИКА ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ В РАЗІ ПЕРЕДАЧІ
В ОРЕНДУ СТАЦІОНАРНОГО ДЖЕРЕЛА ЗАБРУДНЕННЯ**

У статті розглядається проблема визначення правового режиму стаціонарного джерела забруднення в цілях оподаткування екологічним податком. Особлива увага звертається на оподаткування екологічним податком у разі передачі джерела стаціонарного забруднення в оренду. Автор доходить висновку, що в разі передачі стаціонарного джерела забруднення в оренду платником екологічного податку повинна вважатись особа, яка здійснює фактичні викиди в атмосферу.

Ключові слова: екологічний податок, стаціонарне джерело забруднення, адміністрування, об'єкт оподаткування.

В статье рассматривается проблема определения правового режима стационарного источника загрязнения в целях налогообложения экологическим налогом. Особое внимание обращается на налогообложение экологическим налогом в случае передачи источника стационарного загрязнения в аренду. Автор приходит к выводу, что в случае передачи стационарного источника загрязнения в аренду плательщиком экологического налога должно считаться лицо, осуществляющее фактически выбросы в атмосферу.

Ключевые слова: экологический налог, стационарный источник загрязнения, администрирование, объект налогообложения.

The article is devoted to the problem of determining the stationary sources of pollution legal regime for the purposes environmental taxation. Particular attention is given to environmental taxation in case of sources of pollution transfer in the lease. The author concludes that in case of stationary sources of pollution transfer in the lease the tax duty must be paid by the person who has actual emissions.

Key words: ecological tax, stationary source of pollution, object of taxation.

Вступ. Екологічне оподаткування набуває все більшої і більшої популярності, в розвинутих країнах все частіше підіймають питання оподаткування так званими «зеленими податками» в ключі того, що саме таке оподаткування може вважатися справедливим. В Україні адміністрування екологічного податку і його роль наразі не можна порівняти із рівнем розвинутих країн, проте доопрацювання цієї механіки та аналіз проблем, що виникають під час оподаткування екологічним податком в Україні, з кожним днем стають все більш актуальними.

Одним із таких актуальних запитань є оподаткування екологічним податком суб'єктів господарювання, які у своїй діяльності використовують стаціонарні джерела забруднення атмосфери, а також передають їх в оренду.

Певні особливості впливу стаціонарних джерел забруднення на атмосферу можна віднайти в працях І. Барни, Л. Янковської, І. Козія, Л. Гурець, О. Будоного тощо. Проте аналіз правових проблем, що стосуються визначення правового режиму стаціонарних джерел забруднення з точки зору оподаткування, наразі в наукових працях відображення не знайшов.

Постановка завдання. При визначенні поняття та правового режиму стаціонарного джерела забруднення виникає проблема окреслення обсягу об'єктів, котрі можуть вважатися стаціонарними джерелами забруднення у розумінні Податкового кодексу України, а також режиму оподаткування екологічним податком у разі здійснення певних операцій зі стаціонарними джерелами забруднення між платниками екоподатку та особами, які останній сплачувати не повинні.

Метою статті є визначення правового режиму оподаткування екологічним податком у разі передання стаціонарного джерела забруднення в оренду.

Результати дослідження. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI (далі – ПК України) у статті 240 визначає, що платниками екологічного податку є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються, зокрема, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення, а також скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти [1].

Податковий кодекс України надає визначення стаціонарного джерела забруднення в цілях оподаткування.

Так, відповідно до підпункту 14.1.230 пункту 14.1 статті 14 ПК України стаціонарне джерело забруднення – підприємство, цех, агрегат, установка або інший нерухомий об'єкт, що зберігає свої просторові координати протягом певного часу і здійснює викиди забруднюючих речовин в атмосферу та/або скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти.

Здійснюючи тлумачення цього визначення, можна дійти висновку, що стаціонарне джерело забруднення має бути наділене рядом ознак, лише сукупність яких дозволяє відповідним чином кваліфікувати об'єкт.

Виходячи з визначення, стаціонарне джерело забруднення обов'язково:

- 1) є нерухомим об'єктом, який зберігає свої просторові координати протягом певного часу;
- 2) здійснює викиди або скиди забруднюючих речовин.

При цьому слід відмітити, що в даному випадку законодавець, оперуючи поняттям «нерухомий об'єкт», не ототожнює його з поняттям «об'єкт нерухомості» (об'єкт нерухомого майна), під яким Цивільний кодекс України в статті 181 розуміє «земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення». Так, нерухомим об'єктом, який зберігає свої просторові координати протягом певного часу, може визнаватися той же котел або колонка, виробнича потужність, яка відповідно до Цивільного кодексу України є рухомим майном, адже їх переміщення в просторі не призводить до їх знецінення [2].

Другою ознакою, яка обов'язково наявна в стаціонарного джерела забруднення, є здійснення викидів або скидів забруднюючих речовин. Ці терміни визначаються Законом України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 № 2707-XII та Водним кодексом України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР.

При цьому в статті 242 ПК України конкретизовано, що об'єктом та базою оподаткування виступають обсяги та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, а також обсяги та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об'єкти.

Таким чином, норми ПК України прямо не визначають, хто саме є платником екологічного податку за викиди забруднюючих речовин в атмосферу або скиди забруднюючих

речовин у водні об'єкти в разі, якщо стаціонарне джерело забруднення або приміщення, в якому воно знаходиться, передано в оренду.

Водночас практика іде шляхом покладання обов'язку зі сплати екологічного податку на особу, яка здійснює фактичні викиди забруднюючих речовин в атмосферу або скиди їх у водні об'єкти.

Така позиція ґрунтується на системному тлумаченні положень пункту 240.1 статті 240 ПК України в ключі того, що саме під час діяльності платника екологічного податку повинні виникати об'єкт і база оподаткування екологічним податком, а також норми підпункту 14.1.57 пункту 14.1 статті 14 ПК України, де вказано, що екологічний податок – загальнодержавний обов'язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 року.

Такий підхід прослідковується і в рішеннях Вищого адміністративного суду України та в практиці контролюючих органів. Так, зокрема, в ухвалі від 5 листопада 2015 року в справі № 0670/10805/11 суд дійшов висновку, що «норми законодавства обов'язок платника податку нараховувати та сплачувати екологічний податок чітко пов'язують із фактичним викидом забруднюючих речовин в атмосферне повітря».

У рішенні ж від 3 квітня 2013 року в справі № 2а/0570/2668/2012, перевіряючи факт залучення представників органів Мінприроди до перевірки бази оподаткування екологічним податком, суд вказав, що «правильність визначення платниками податку фактичних обсягів викидів стаціонарними джерелами забруднення, скидів та розміщення відходів у межах спірних правовідносин впливає на правильність визначення, обчислення відповідного податку».

Позиція контролюючих органів з поставленого питання відображена в Єдиній базі податкових знань і в листах від 13 січня 2015 року № 311/6/99-99-15-04-02-15 та від 3 вересня 2012 року № 1259/0/51-12/15-2116, де податкова фактично приходить до того ж висновку, що й адміністративні суди [3; 4]. Проте вона є не зовсім послідовною, адже в Єдиній базі податкових знань ДФС також вказує, що «в разі утворення забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря при згоранні палива (газу, мазуту тощо), яке використовується для роботи автономної системи опалення (котла), платником екологічного податку за викиди стаціонарними джерелами забруднення є суб'єкт господарювання (орендодавець – юридична особа або фізична особа – підприємець) – власник автономної системи опалення (котла), яка використовується для опалення будівлі, в тому числі коли в одній будівлі знаходяться декілька орендарів». Із такою позицією ми можемо погодитись лише частково, адже цей підхід не враховує всіх особливостей ситуації, що може скластися при здаванні приміщення в оренду. Податкова в зазначеному роз'ясненні говорить про те, що орендодавець не буде платником екологічного податку лише в разі, якщо він не є юридичною особою або фізичною особою – підприємцем. Проте слід звернути увагу на той факт, що в оренду може здаватись також саме приміщення з автономною системою опалення, тобто фактично викиди здійснюватиме орендар, незалежно від статусу орендодавця (незалежно від того, хто постачає паливо для таких систем).

Контролюючі органи звертають увагу саме на факт укладення договору про постачання палива для автономних систем опалення, вказуючи в одному з вищезазначених роз'яснень, що орендар буде платником єдиного податку тільки в разі укладення ним такого договору (і відповідності критеріям, визначеним у пункті 240.1 статті 240 ПК України).

Висновки. Таким чином, можна дійти наступних висновків:

1) якщо орендар приміщення або стаціонарного джерела забруднення безпосередньо здійснює забруднення навколишнього природного середовища і відповідає вимогам пункту 240.1 статті 240 ПК України, він є платником екологічного податку;

2) якщо орендар приміщення або стаціонарного джерела забруднення безпосередньо здійснює забруднення навколишнього природного середовища і не є платником екологічно-

го податку відповідно до пункту 240.1 статті 240 ПК України, – платник екологічного податку відсутній, власник не повинен сплачувати екологічний податок за орендаря.

При цьому слід зазначити, що саме на особу, яка здійснює фактичні викиди забруднюючих речовин в атмосферу або ж скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти, поклається обов'язок отримати відповідний дозвіл. Необхідність отримання такого дозволу передбачена, зокрема, статтею 11 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року № 2707-ХІІ та статтею 49 Водного кодексу України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. Фактичне здійснення забруднення навколишнього природного середовища (викидів і скидів забруднюючих речовин) без отримання відповідного дозволу не звільняє від обов'язку сплати екологічного податку.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011 р. – № 13, № 13-14, № 15-16, № 17. – С. 556. – Ст. 112.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40-44. – С. 356.
3. Лист ДФС 13 січня 2015 року № 311/6/99-99-15-04-02-15 «Про надання роз'яснення про платників екологічного податку в частині орендарів бензинового генератора» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/gna/5511-311.html>.
4. Лист ДФС 3 вересня 2012 року № 1259/0/51-12/15-2116 «Про екологічний податок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovozakonodavstvo/listi-dps/resursi/62022.html>.

ШАРЕНКО М. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.73

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСПОРТНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуті деякі особливості правового регулювання транспортного податку в Україні. Автором досліджене поняття транспортного податку, детально проаналізована судова практика з оскарження цього податку та викладено декілька способів, як не сплачувати цей податок. Дослідження є одним із перших комплексних досліджень досить нового для України транспортного податку, яке ставить під сумнів необхідність його сплати платниками податку.

Ключові слова: транспортний податок, платники податків, Вищий адміністративний суд України.

В статье рассмотрены некоторые особенности правового регулирования транспортного налога в Украине. Автором исследовано понятие транспортного налога, детально проанализирована судебная практика по обжалованию этого налога и изложено несколько способов, как не платить этот налог. Данное исследование является одним из первых комплексных исследований достаточно нового для Украины транспортного налога, которое ставит под сомнение необходимость его уплаты налогоплательщиками.

Ключевые слова: транспортный налог, налогоплательщики, Высший административный суд Украины.

This article describes some of features of legal regulation of transport tax in Ukraine. The author studied concept of vehicle tax, analyzed in detail jurisprudence on appeal of tax, and set out a number of ways how not to pay this tax. This study is one of first comprehensive studies quite new for Ukraine transportation tax, which casts doubt on need for its payment by taxpayer.

Key words: vehicle tax, taxpayers, The Supreme Administrative Court of Ukraine.

Вступ. Транспортний податок для України – відносно новий прями́й податок, що справляється з власників легкових авто у випадку, коли ринкова вартість автомобіля більша 750 мінімальних зарплат (на сьогодні – 1 087 500 гривень) та з року випуску якого минуло не більше п’яти років. Власниками автомобіля виступають юридичні, фізичні особи та нерезиденти, які зареєстрували власне авто в Україні. Ставка транспортного податку складає двадцять п’ять тисяч гривень на рік [1]. Також законодавець закріпив відповідну методику з визначення середньоринкової вартості легкового авто, яка включає в себе такі параметри при визначенні середньоринкової вартості легкового авто, як тип та об’єм двигуна, коробка передач, марка та модель автомобіля, пробіг, комплектація тощо [2].

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз правового регулювання транспортного податку в Україні. Новизна роботи полягає в тому, що вона постає одним із перших комплексних досліджень досить нового для України транспортного податку, яке ставить під сумнів необхідність сплати платниками цього податку.

Результати дослідження. В Україні цей податок нібито ввели для того, щоб заможні люди, які можуть дозволити собі авто преміум-класу, сплачували його й тим самим наповнювали державну скарбницю, але законодавець можливо умисно або з необережності зробив достатню кількість лазівок, щоб сьогодні не сплачувати цей податок не лише дійсно багатим людям, а й середньому класу людей, які з-за стрімкого та складно-прогнозованого курсу долара/євро до гривні підпали під дію транспортного податку, тому що собівартість їх авто різко стрибнула вгору.

Якщо трохи згадати історію цього податку, то в попередній редакції Податкового кодексу України [1] під дію транспортного податку підпадали власники легкових авто з об'ємом двигуна понад три тисячі кубічних сантиметрів та з року випуску якого минуло не більше п'яти років. Тобто, це були власники бюджетних авто, вартість яких на вторинному авторинку складала від трьох тисяч доларів. А в той же час власники авто преміум-сегменту, наприклад нового Porsche Macan, вартість якого починається від двох мільйонів гривень, не підпадали під дію транспортного податку, тому що об'єм двигуна був менший ніж три тисячі кубічних сантиметрів, тому просто смішно чути від законодавця, що транспортний податок – це податок для заможних.

Хоча в останніх змінах цього податку [1] прибравли об'єм двигуна та прив'язали ринкову вартість автомобіля до більш ніж сімсот п'ятдесят мінімальних зарплат, залишивши володіння таким авто, з року випуску якого минуло не більше п'яти років, тим самим звільнивши від сплати транспортного податку власників бюджетних авто та частини власників середнього класу, але це не вирішує проблему несплати цього податку власниками авто преміум-сегменту, і на це є декілька підстав:

– по-перше, іноді автосалон «іде назустріч» покупцю й умисно в індивідуальному порядку на свій страх та ризик зменшує собівартість бажаного покупцем авто, яке ще не перетнуло кордон України, тому в договорі купівлі-продажу авто може бути прописана сума, яка не підпадає під дію транспортного податку. Такі випадки в Україні є, але вони скоріше виключення із правил;

– по-друге, за останні два роки з'явилася позитивна практика судового оскарження повідомлень-рішень із нарахованого транспортного податку не лише в судах першої інстанції, але й у апеляційних судах України. Аналізуючи Реєстр судових рішень [4], бачимо, що в судах першої інстанції платники податків оскаржували повідомлення-рішення з нарахованого транспортного податку приблизно у 40% справ, а в апеляційних судах приблизно 50–60% таких позовів підлягали задоволенню. Також платники оскаржували дії фіскальної служби з нарахування цього податку й повертали раніше сплачені кошти.

Існує також позитивна практика Вищого адміністративного суду України. Так, у справі № 804/14459/15 [4] Вищий адміністративний суд України вважає, що розрахунок використання легкового автомобіля протягом 5 років здійснюється з часу випуску, а не з часу володіння таким автомобілем, як вважають в органах фіскальної служби. У вересні 2016 року Вищий адміністративний суд України поставив «останню крапку» в податкових спорах по сплаті транспортного податку. У справі К/800/8077/16 [4] суд вважає незаконним нарахування власнику транспортного податку в 2015 р. та своєю постановою скасовує судові відмови першої інстанції та апеляції по справі № 826/22028/15 [4]. Вищий адміністративний суд України аргументує свою позицію тим, що, по-перше, транспортного податку немає у переліку загальнообов'язкових податків та зборів, а згідно з Податковим кодексом України забороняється встановлення загальнодержавних податків та зборів, не передбачених цим Кодексом, по-друге, на думку суду, транспортний податок відноситься до місцевих податків та зборів, які встановлюються місцевою радою. Тобто, повинно бути обов'язкове рішення міської ради про сплату цього податку й опубліковане не пізніше п'ятнадцятого липня перед новим бюджетним періодом. Якщо такого рішення міської, селищної та сільської ради немає або воно опубліковане пізніше п'ятнадцятого липня, то транспортний податок можна не сплачувати. Також варто відмітити, що статтею 10 Податкового кодексу України [1] транспортний податок у переліку місцевих податків не передбачений.

А якщо детально проаналізувати калькулятор середньоринкової вартості легкового авто [3], створений Міністерством економіки та торгівлі України на базі методики для визначення середньоринкової вартості легкового авто, затвердженої Кабінетом Міністрів України від 18 лютого 2016 р. № 66 [2], якщо, наприклад, ввести в цей калькулятор дизельний VW Passat Variant 2016 року на автоматі з нульовим пробігом, то середньоринкова вартість складає всього 777 386,57 гривні, коли в автосалоні ціна на нього стартує від мільйона гривень за бюджетну комплектацію. Тому об'єктивність такого калькулятора, який використовують працівники фіскальної служби при нарахуванні транспортного податку, можна ставити під сумнів.

Висновки. Таким чином, транспортний податок в Україні – це відносно новий прями́й податок, який нібито направлений на справляння з власників преміальних автомобілів, але законодавець можливо умисно або з необережності зробив достатню кількість лазівок, щоб сьогодні не сплачувати цей податок не лише дійсно багатим людям, а й середньому класу людей, які з-за стрімкого та складно-прогнозованого курсу долара/євро до гривні підпали під дію транспортного податку, тому що собівартість їх авто різко стрибнула вгору. На сьогодні існує декілька способів, як можна «обійти» цей податок і не сплачувати ні копійки навіть власникам преміальних авто, а тим, які вже сплатили, через суд можна повернути сплачені кошти. Тому над правовим регулюванням транспортного податку потрібно ще довго працювати, щоб він дійсно запрацював «на повну потужність». На даний момент нема сенсу його сплачувати, тим паче, що суд на боці власників транспортних засобів.

Список використаних джерел:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
2. Методика визначення середньоринкової вартості легкових автомобілів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/66-2016-%D0%BF/paran9#n9>.
3. Транспортні засоби: розрахунок вартості. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Vehicles/CalculatePrice?lang=uk-UA>.
4. Реєстр судових рішень України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ДЯЧКІН М. О.,
аспірант кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.974

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ «МАСОВІ ЗАВОРУШЕННЯ»

У статті досліджено поняття «суб'єкт злочину», «масові заворушення», а також обґрунтованість установлення віку кримінальної відповідальності за злочин «масові заворушення», передбачений ст. 294 Кримінального кодексу України, із шістнадцяти років. Зроблено висновок про необґрунтованість установлення кримінальної відповідальності за масові заворушення із шістнадцяти років і пропонується встановити її за вказані дії з чотирнадцяти років, доповнивши ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України словами «масові заворушення» (ст. 294).

Ключові слова: суб'єкт злочину, масові заворушення, суспільна небезпека.

В статье исследованы понятия «субъект преступления», «массовые беспорядки», а также обоснованность установления возраста уголовной ответственности за преступление «массовые беспорядки», предусмотренное ст. 294 Уголовного кодекса Украины, с шестнадцатилетнего возраста. Сделан вывод о необоснованном установлении уголовной ответственности за массовые беспорядки с шестнадцати лет и предлагается установить её за указанные действия с четырнадцати лет, дополнив ч. 2 ст. 22 Уголовного кодекса Украины словами «массовые беспорядки» (ст. 294).

Ключевые слова: субъект преступления, массовые беспорядки, общественная опасность.

The author has studied the concepts “subject of crime”, “mass riots”, as well as the validity of establishing the age of criminal responsibility for the crime of rioting, under art. 294 of the Criminal Code of Ukraine, since the age of sixteen. He has concluded about the unjustified criminalization of riots since the age of sixteen and he has offered to establish it for the specified action since the age of fourteen years, amending part 2 of art. 22 of the Criminal Code of Ukraine with words “mass riots” (art. 294).

Key words: subject of crime, mass riots, public danger.

Вступ. Участь громадськості в управлінні державою та її вплив на розвиток країни є невід'ємною частиною демократії. Право громадян України брати участь в управлінні державою, мирно збиратися, проводити збори, мітинги, походи й демонстрації (вулична демократія) закріплено в Конституції України (ст. ст. 38, 39) [1]. Але події останніх років показали, що реалізація такого права може виражатись у протестах великої кількості громадян, які переростають у масові заворушення.

Питанням кримінальної відповідальності за злочини проти громадської безпеки, громадського порядку присвячували свої дослідження українські вчені-криміналісти:

П.П. Андрушко, О.М. Бандурка, М.І. Бажанов, С.Ф. Денисов, Ю.В. Дубко, В.П. Ємельянов, Ю.М. Кармазін, І.М. Копотун, В.В. Кузнецов, О.В. Кириченко, О.І. Остапенко, М.І. Панов, А.В. Савченко, В.Я. Тацій, Є.В. Фесенко, М.І. Хавронюк та ін. Законодавство України про кримінальну відповідальність за злочини проти громадського порядку протягом тривалого часу залишається стабільним. Проте в час швидких соціально-політичних та економічних змін у країні злочинність також стрімко змінюється й вирішити всі теоретичні і практичні питання, пов'язані з протидією кримінально-правовими засобами суспільно небезпечним виявам, у тому числі й у вигляді масових заворушень, на тривалу перспективу навряд чи є можливим. А тому, враховуючи сучасну ситуацію в країні, дослідження питань кримінальної відповідальності за масові заворушення є актуальними.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження суб'єкта злочину «масові заворушення», а також обґрунтованість встановлення віку кримінальної відповідальності за злочин «масові заворушення», передбачений ст. 294 Кримінального кодексу (далі – КК) України, із шістнадцяти років.

Результати дослідження. У науці кримінального права, а також правозастосовній практиці неодноразово порушувались питання щодо суб'єкта злочину «масові заворушення», кримінальна відповідальність за вчинення яких в Україні встановлена в ст. 294 КК. Суб'єкт злочину можна встановити зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 294 КК України, в якій закріплено, що склад злочину утворюють організація масових заворушень і активна участь у масових заворушеннях. У перелік злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність передбачена з чотирнадцятирічного віку (ч. 2 ст. 22 КК України), масові заворушення (ст. 294) не входять. Отже, суб'єктом злочину за ст. 294 КК України можуть бути лише організатори масових заворушень і їх активні учасники, які досягли шістнадцятирічного віку. Дії осіб, які перебували в наговпі й учиняли дії, що утворюють об'єктивну сторону злочину «масові заворушення», яким виповнилось чотирнадцять років, але ще не виповнилось шістнадцять, не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за ст. 294 КК України. Указані дії в разі наявності складу злочину підлягають кваліфікації за іншими статтями, якими встановлена кримінальна відповідальність за них із чотирнадцятирічного віку, – вбивство, зґвалтування тощо [2].

Визначення поняття «масові заворушення» КК України не містить, але закріплює, що вони є злочинними і кримінальна відповідальність настає за їх організацію або активну участь у них за умови, що вони супроводжувались хоча б однією з указаних у ч. 1 ст. 294 КК України додатковою обставиною – діями та їх наслідками, за вчинення кожного з яких встановлено кримінальну відповідальність в окремих статтях КК України: насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовуються як зброя. У ч. 2 ст. 294 КК України встановлена відповідальність за масові заворушення, передбачені в ч. 1 ст. 294 КК України дії, якщо вони призвели до загибелі людей або до інших тяжких наслідків. Під тяжкими наслідками розуміються спричинення смерті або тяжких тілесних ушкоджень хоча б одній людині, середньої тяжкості тілесних ушкоджень – двом і більше особам, а також майнової шкоди у великих та особливо великих розмірах, переривання роботи підприємств, у тому числі транспортних, організацій або установ, екологічне забруднення територій тощо.

Так, насильство над особою є фізичним впливом на організм людини у вигляді заподіяння ударів, побоїв, мордування, відповідальність встановлена ст. 126 КК України, за катування – ст. 127 КК України, за спричинення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості – ст. ст. 121, 122, 125 КК України, за вбивство – ст. 115 КК України, за незаконне позбавлення волі або викрадення людини – ст. 146 КК України, за захоплення або тримання особи як заручника – ст. 147 КК України, за зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом – ст. ст. 152 і 153 КК України. Погромами є дії, що спрямовуються проти певної групи населення, супроводжуються знищенням і/або пошкодженням майна, відповідальність за які встановлено ст. 194 КК України, його грабежем (ст. 186 КК

України) або розбоєм (ст. 187 КК України). Відповідальність за підпали та знищення майна установлена ст. 194 КК України. За захоплення державних або громадських будівель чи споруд відповідальність настає за ст. 341 КК України, за насильницьке виселення громадян – за ст. 162 КК України, за опір представникові влади – за ст. 342 КК України. Кваліфікуючі наслідки масових заворушень, передбачені ч. 2 ст. 294 КК України, у вигляді суспільно небезпечних наслідків, що полягають у загибелі людей, тяжких тілесних ушкодженнях або інших тяжких наслідках, передбачені як окремі злочини ст. ст. 115, 121 і 122, а також низкою інших статей Особливої частини КК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України, кримінальну відповідальність за злочини, які передбачені ст. ст. 115, 121, 122, 152, 153, 186, 187 і ч. 2 ст. 194 і які можуть утворювати частину об'єктивної сторони масових заворушень, встановлено з чотирнадцяти років. Окрім того, за злочин «хуліганство» (ст. 296 КК України), основним безпосереднім об'єктом якого також є громадський порядок і який за своїми об'єктивними й суб'єктивними ознаками, особливо в разі вчинення групою осіб, має значну схожість із масовими заворушеннями, але суспільна небезпечність якого є явно менш суспільно небезпечною від останніх, кримінальну відповідальність встановлено також із чотирнадцяти років.

Виникають питання: чи виправданим є встановлення віку кримінальної відповідальності за вчинення злочину «масові заворушення», передбаченого ст. 294 КК України, диспозиція якої містить ознаки об'єктивної сторони вказаних злочинів, із шістнадцятирічного віку; якими критеріями потрібно керуватися під час встановлення віку кримінальної відповідальності за злочини?

Відомо, що людина набуває певного рівня розвитку з досягненням певного віку. Малолітня дитина ще не усвідомлює соціальні цінності, а нерідко не розуміє й фактичного значення своїх дій, не здатна простежити розвиток причинових зв'язків між своїми діями й наступними явищами. Тільки виховний вплив дорослих, контакти з однолітками, власний життєвий досвід дають дитині змогу набутися знань, необхідних для нормального життя в суспільстві [3].

Цивілізований світ усвідомлює, що кримінальна відповідальність малолітніх у минулому людства була не виправдано жорстокою. Встановлення вікових меж відповідальності за свою поведінку передбачає, що з досягненням певного віку неповнолітні вже розуміють, що є добре і що є погано, що можна робити, а що ні, в яких випадках їхні дії можуть заподіяти певну шкоду та мати наслідком юридичну відповідальність.

Безумовно, для усвідомлення особливої небезпеки злочину «масові заворушення» та інших злочинів, учинення яких є складовою частиною масових заворушень, є необхідним не тільки загальний інтелектуальний рівень людини, а і її соціальна зрілість і політична свідомість. Чому національний законодавець схиляється до того, що рівень розвитку і зрілості, необхідний для усвідомлення достатньою мірою змісту злочину «масові заворушення» і його суспільно небезпечних наслідків, людина досягає не раніше ніж після досягнення шістнадцяти років, як вказане питання вирішується законодавцями в інших країнах?

Вік, із якого настає кримінальна відповідальність, у різних країнах світу неоднаковий. На його визначенні позначається різне розуміння співвідношення між принципом гуманізму та необхідністю карати за вчинений злочин осіб, які розуміють протиправність і шкідливість своїх дій. Так, у ст. 83 КК Індії йдеться, що «не є злочином діяння, вчинене дитиною у віці від 7 до 12 років, якщо вона не досягла достатньої зрілості розуміння, щоб судити про характер і наслідки своєї поведінки в цьому випадку». Тому, якщо дитина в 10 років досягла необхідного розуміння, її можна притягати до кримінальної відповідальності. За новим КК Естонії, «кримінальної відповідальності підлягає особа, якій до вчинення злочину виповнилося 15 років» (6 років – в Ірані, 13 років – у Франції) [3].

На яких підставах законодавці зазначених країн визначили вказаний вік кримінальної відповідальності, чи є їхнє рішення ефективними? Через брак порівняльних досліджень із цієї проблеми відповідь залишається невідомою. Зазначені положення національного кримінального законодавства різних держав є наслідком низки факторів, зокрема історичних

і культурних особливостей кожної країни. Але з установленням віку кримінальної відповідальності із семи років погодитися важко. В Україні й більшості країн світу питання визначення моменту досягнення особою розумового розвитку, соціальної зрілості й можливості усвідомлення вчиненого нею злочину вирішується й застосовується, на нашу думку, в основному правильно. Досягнення певного віку як обов'язкова ознака суб'єкта злочину зумовлене типовим розвитком свідомості, волі особи в цьому віці [4]. Але в деяких випадках можлива розбіжність між певним віком особи та рівнем її розумового розвитку, станом свідомості й волі. Якщо під час розслідування або розгляду конкретної справи виявляється, що вік особи не відповідає типовому для цього віку рівню психічного розвитку, тобто виявляється її розумова відсталість, унаслідок якої особа не усвідомлювала (або усвідомлювала неповною мірою) фактичну й соціальну сутність учиненого, питання про визнання такої особи суб'єктом злочину має вирішуватись шляхом призначення комплексної судово-медичної та педагогічної експертизи.

Розумова відсталість не виключає суб'єкта злочину автоматично, але не може не враховуватися під час вирішення питання про кримінальну відповідальність і покарання неповнолітнього. Тому в ст. 103 КК України обставиною, яка обов'язково повинна враховуватися судом під час призначення покарання, вказується «рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього» [5].

Український законодавець у ч. 2 ст. 22 КК закріпив перелік злочинів, відповідальність за які настає з чотирнадцяти років, який є вичерпним. Аналіз злочинів, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності за дві групи злочинів: а) насильницькі злочини; б) майнові злочини. Тобто злочин «масові заворушення», передбачений ст. 294 КК України, за вказаними ознаками міг би бути включеним до злочинів, відповідальність за які настає з чотирнадцяти років.

Підставами для зниження віку кримінальної відповідальності за злочини є такі:

а) рівень розумового розвитку особи, який свідчить про можливість уже в чотирнадцять років усвідомлювати фактичні ознаки та суспільну небезпечність злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК України;

б) значна поширеність цих злочинів серед підлітків;

в) значна суспільна небезпечність (тяжкість) більшості із цих злочинів [5].

Значна суспільна небезпечність масових заворушень і схильність значної частини неповнолітніх до агресивних вчинків указують на те, що можливою підставою відмови законодавця від зниження віку кримінальної відповідальності за масові заворушення та включення ст. 294 до переліку злочинів у ч. 2 ст. 22 КК України може бути те, що, на його думку, неповнолітня особа до досягнення нею шістнадцятирічного віку не здатна достатньою мірою усвідомлювати фактичні ознаки й суспільну небезпечність цього злочину. Чи відповідає така думка реальному рівню розумового розвитку особи в період після досягнення чотирнадцятирічного віку, але до досягнення нею шістнадцяти років і її здатності усвідомлення фактичних обставин масових заворушень і їх суспільної небезпечності?

Напевно точка зору законодавця пов'язана з мотивами та цілями злочину «масові заворушення» й зазвичай недосвідченістю неповнолітніх у різних сферах життєдіяльності людини, які можуть слугувати мотивом і метою злочину, а саме: політичні, релігійні, помста (покарання осіб, винних, на думку активних учасників масових заворушень, наприклад, у погіршенні умов життя, безробітті) тощо. Найчастіше саме незадоволеність соціально-економічною ситуацією, діяльністю органів влади й управління, націоналістична та релігійна нетерпимість, а також політичний екстремізм спонукають до масових заворушень. Мотиви й цілі злочину в тому числі організатора на кваліфікацію злочину не впливають, але враховуються під час призначення покарання. На нашу думку, саме останнє і стало вирішальним під час прийняття рішення про загальний суб'єкт злочину у ст. 294 КК України.

Зазначене дає підстави вважати, що законодавець виходить із того, що до досягнення шістнадцятирічного віку особа ще не здатна повною мірою осмислити всі обставини, які є ознаками злочину «масові заворушення», а тому в разі організації масових заворушень або

активної участі в них вона має нести відповідальність за злочини, які не потребують такого рівня усвідомлення змісту соціального життя й політичних процесів, що відбуваються в державі, як це необхідно, на думку законодавця, для усвідомлення змісту масових заворушень. Але чи достатньо обґрунтованим є такий висновок?

На думку автора, правильність такого висновку викликає сумніви, а тому питання віку кримінальної відповідальності за масові заворушення потребує наукового дослідження. Не викладає сумніву те, що певні мотиви й цілі таких злочинів неповнолітнім невідомі, але вони як ознаки складу злочину й не є обов'язковими та не враховуються під час його кваліфікації. Неповнолітня особа може навіть сформувати свої особливі цілі або ж брати участь у масових заворушеннях із хуліганських мотивів, тобто вчиняти хуліганські дії в складі групи осіб (ч. 2 ст. 296 КК України), відповідальність за які встановлена з чотирнадцяти років. Указане також дає підстави для сумніву щодо обґрунтованості встановлення віку кримінальної відповідальності за злочин «масові заворушення» з шістнадцяти років.

У процесі обвинувачення в учиненні злочину неповнолітньої особи та вирішення питань, пов'язаних із призначенням їй покарання, кримінальне та кримінальне процесуальне право низкою своїх норм захищає її права й законні інтереси, а також прагне максимального виховного ефекту щодо неї. Під час призначення покарання неповнолітній особі суд має керуватися передусім загальними засадами призначення покарання, викладеними в ст. 65–67 КК України, та обов'язково враховувати такі: 1) умови життя й виховання неповнолітнього; 2) вплив дорослих; 3) рівень розвитку неповнолітнього; 4) інші особливості особи неповнолітнього [6].

Урахування впливу дорослих включає з'ясування їх негативного впливу на неповнолітнього, можливого залучення до вчинення ним злочину. Пленум Верховного Суду України в Постанові «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 зазначив: «Суди також повинні з'ясовувати, чи не призвело до вчинення неповнолітнім конкретного злочину те, що дорослі втягували його в антигромадську діяльність» (абз. 2 п. 1). В абз. 1 п. 2 Постанови йдеться про те, що у справах про втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність суди мають перевіряти, чи зазначено чітко й конкретно в постановках про притягнення як обвинуваченого та в обвинувальних висновках те, у чому саме полягало втягнення, його форми та способи, а якщо дорослий учинив злочин у групі з неповнолітнім, – роль кожного з них. В абз. 1 п. 19 Постанови зазначається, що суди мають зважено підходити до призначення покарання неповнолітнім, які вчинили злочин унаслідок утягнення їх у злочинну діяльність дорослими, і враховувати, що зазначена обставина, як правило, свідчить про меншу суспільну небезпечність цих неповнолітніх порівняно з тими, які вчинили такі самі злочини без впливу дорослих [6].

Серед інших особливостей особи неповнолітнього, що мають ураховуватися під час призначення покарання, – риси характеру, наявність і вираження особливостей характеру (підвищена збудливість, невірноваженість, схильність до неадекватних реакцій), поведінка в несприятливих для неповнолітнього умовах; ставлення до суспільних цінностей і чинних у суспільстві вимог щодо правил поведінки, готовність до їх сприйняття й коригування своєї поведінки, здатність до самооцінки свого поступку тощо. Указані обставини мають ураховуватися під час вирішення питань щодо покарання, але не виключають злочинність діяння.

Якщо, відповідно до ст. 485 Кримінального процесуального кодексу України, неповнолітня особа не досягла певного розвитку для розуміння наслідків своїх дій або не керувала ними, треба констатувати відсутність її вини в учиненні забороненого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння, а значить, відсутність у вчиненому складі злочину як підстави кримінальної відповідальності. Притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності становило б об'єктивне інкримінування – відповідальність без вини. Якщо ж здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними певною мірою в розумово відсталого неповнолітнього збереглась, кримінальна відповідальність за вчинений ним злочин не виключається, але має бути індивідуалізована.

Висновки. Ураховуючи особливості кримінального провадження, де обвинуваченим є неповнолітня особа, можна стверджувати, що її права та законні інтереси можуть бути достатньою мірою захищені на всіх його стадіях, а тому встановлення кримінальної відповідальності за масові заворушення з чотирнадцяти років і включення ст. 294 КК України до ч. 2 ст. 22 КК України відповідало б об'єктивній оцінці вказаного злочину та сприяло б запобіганню йому та належній кваліфікації дій, учинюваних неповнолітніми. Якщо є підстави вважати, що особа через неповнолітній вік неповною мірою усвідомлює характер і ступінь суспільної небезпечності своїх дій, у кримінальному провадженні з метою встановлення, чи досягла ця особа достатнього рівня соціального й політичного усвідомлення для того, щоб достатньою мірою усвідомлювати злочин, має призначатись комплексна медична експертиза.

Реалізація вказаної пропозиції, безумовно, не є кроком на шляху до гуманізації кримінального законодавства України, але відповідатиме суспільній небезпечності злочину «масові заворушення» та сприятиме усвідомленню його змісту неповнолітніми, досягненню превентивної функції законодавства, а тому є необхідною.

Список використаних джерел:

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://search.ligazakon.ua>.
2. Бояров В.І. Масові заворушення: особливості кваліфікації / В.І. Бояров, П.В. Шалдирван // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 4 (25). – Т. 7.
3. Колоскова І.Ю. Насильницька злочинність неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.Ю. Колоскова. – М., 1995. – С. 10.
4. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
5. Чумак Д.П. Кримінальний кодекс України: практичний коментар. Ст. 22 КК України / Д.П. Чумак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : chumak.vn.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=153%3A-22-&lang=uk.
6. Кримінальне право: Загальна частина : [мультимедійний навчальний посібник] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.naiu.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_zag/Files/Lekc/T20/T20_P4.html.
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 (поточна редакція) // Законодавча база Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/2341-14.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 в редакції Закону України від 13.04.2012 № 4651-VI // Законодавча база Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

ТУРЧИНА О. С.,
здобувач кафедри кримінально-правових
дисциплін факультету права
та масових комунікацій
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.81

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ВПЛИВУ НА ВИПРАВЛЕННЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЮ ЗАСУДЖЕНИХ

Стаття присвячена аналізу становлення і розвитку здійснення громадського впливу на виправлення та ресоціалізацію засуджених. Проаналізовано, в яких формах у різні історичні періоди здійснювався громадський вплив на виправлення й ресоціалізацію засуджених.

Ключові слова: громадськість, виправлення, ресоціалізація, товариство, патронаж.

Статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов становления и развития осуществления общественного влияния на исправление и ресоциализацию осужденных. Проанализировано, в каких формах в разные исторические периоды осуществлялось общественное влияние на исправление и ресоциализацию осужденных.

Ключевые слова: общественность, исправление, ресоциализация, общество, патронаж.

Article is devoted to consideration of some aspects of formation and development of implementation of public influence on correction and resocialization of convicts. It is analysed in what forms during the different historical periods public influence on correction and resocialization of convicts was carried out.

Key words: public, correction, resocialization, partnership, patronage.

Вступ. На сьогодні в Україні відбувається процес реформування пенітенціарної системи. Створення надійної й підконтрольної суспільству пенітенціарної системи України неможливе без глибокого, неупередженого дослідження її на всіх етапах історичного розвитку. Залишення без уваги, необачливе руйнування накопиченого протягом років досвіду, традицій та надбань може негативно вплинути на ефективність перетворень.

Однією зі складових етапу реформування пенітенціарної системи є забезпечення максимально можливого доступу інститутів громадянського суспільства до кримінально-виконавчої діяльності держави. Необхідність удосконалення діючих механізмів здійснення громадського впливу актуалізує звернення до історичного досвіду.

Теоретичною основою написання статті стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: М.Н. Гернета, О.М. Григор'єва, В.В. Єсіпова, Ф.М. Малініна, О.П. Неалова, В.Г. Неділько, В.М. Пальченкової, В.В. Россіхіна, І.Я. Фойницького та ін.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути та узагальнити історичний розвиток громадського впливу на виправлення і ресоціалізацію засуджених із часів протекторату Російської держави.

Результати дослідження. Одним із початкових кроків залучення громадськості до діяльності місць позбавлення волі як однієї з основних умов успіху соціально-виховного

процесу та ресоціалізації засуджених стали Міжнародні тюремні конгреси, що відбулися в Стокгольмі (1878) та Римі (1885). На конгресах розглядалося питання про участь представників громадськості в роботі місць позбавлення волі в таких формах, як спостережні ради (комісії). У результаті обговорення було прийнято рішення про створення при кожній пенітенціарній установі спостережно-підкувальних комісій як органів, що були повністю відокремленими від тюремних адміністрацій [1, с. 323–324].

Проаналізувавши історико-правове становлення громадського впливу на пенітенціарну систему, ми зазначимо, що одним з основних витоків здійснення громадського впливу стало створення в XIX столітті Товариства піклувального про тюрми.

До моменту заснування вищезгаданого Товариства контрольно-наглядові функції за пенітенціарною системою поклалися виключно на державні органи – як правило, на прокуратури. Так, після встановлення в 1654 р. протекторату Російської держави на території України посилюється вплив законодавства Російської імперії й починають застосовуватись норми Соборного Уложення 1649 р. царя Олексія Михайловича, в якому тюремне ув'язнення передбачалось у понад сорока випадках і вже однозначно сприймалось як покарання до позбавлення волі. Натомість Уложення не містить яких-небудь норм, що регулюють правове положення ув'язнених. Разом із тим у ст. ст. 4, 44, 95, 97 глави XXI Соборного Уложення з'являються норми кримінально-виконавчого характеру, які стосуються питань здійснення контролю за тими, хто утримувався в тюрмах. Безпосередній контроль покладался на тюремних сторожів і цілувальників, які через присягу («цілування») і поруку вибиралися сошними людьми, а у ст. 101 Уложення визначались засади управління тюремними справами. Ця функція покладалась на губних старост, які повинні були регулярно оглядати в'язниці й перевіряти несення служби тюремними стрільцями: «...в городах тюрмы ведают губные старосты, и губным старостам доведется тюрмы и тюремных сидельцев осматривати по часту, чтобы тюрмы были крепки, и у тюремных бы сидельцев в тюрмах ничего не было, чем им из тюрмы вырезатися...». Усією цією справою управляв Розбійницький приказ [2, с. 45].

Зазначені норми визначали новий етап у розвитку контрольно-наглядової діяльності держави за тюремними установами (за російськими джерелами саме так називались місця позбавлення волі) [3, с. 205].

Імператор Всеросійський Олександр I на законодавчому рівні, поклавши обов'язки на Сенаторів, слідкував за станом тюремної системи. Так, Сенатор мав наглядати за тим, щоб не було знущання над в'язнями з боку працівників тюрми, щоб злочинці були розділені за характером вчиненого діяння, щоб підсудним було виділене належне харчування. Саме Олександр I поклав початок існуванню та розвитку громадського контролю за пенітенціарною системою, затвердивши Статут (Правила) Товариства піклувального про тюрми 19 липня 1819 року [4, с. 66]. Дану організацію вчені розглядають і як започаткування патронату в пенітенціарній системі.

Незважаючи на те, що Правила не були нормативним актом у сучасному розмінні і лише опосередковано регулювали виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі, сучасні дослідники оцінюють їх в якості одного з перших більш-менш цілісних діючих юридичних документів, де визначалася мета покарання у виді позбавлення волі, розкривалися засоби виправлення, окреслювалися основні режимні вимоги.

Правила надали Товариству широкі можливості для участі в справах пенітенціарної системи, а його діяльність дала новий напрямок політиці, спрямованій на удосконалення пенітенціарної системи зусиллями громадських благодійних організацій.

Основною метою Товариства було визнано «моральне виправлення засуджених злочинців, покращення стану місць ув'язнення». На думку засновників Товариства, забезпеченню виправлення злочинців повинні були сприяти п'ять основних способів: 1) постійний нагляд за ув'язненими; 2) розміщення їх залежно від виду злочину; 3) настанови в правилах християнського благочестя і доброї моральності; 4) заняття пристойними вправами; 5) утримання порушників дисципліни в окремому місці. Для реалізації поставленої мети і виконання завдань обов'язком Товариства було визнано збір коштів для покращення стану пенітенціарної системи [5, с. 311–312].

У радянській історіографії неоднозначно ставилися до діяльності Товариства. Зокрема, М.М. Гернет вважав, що Правила мають на меті благі наміри стосовно ув'язнених, хоча умови, в яких вони знаходилися, були в цілому непридатними для здійснення виховного процесу, «тому не дивно, що створювалося абсолютно абсурдне становище: моральний вплив треба було здійснювати на осіб, які сиділи в тюрмах із ланцюгами на шиї, були замуровані в тюремні стіни, з кайданами, колодками і рогатками» [6, с. 141].

Із точки ж зору В.М. Пальченкової, не можна так однозначно заперечувати можливість виконання поставлених Товариством завдань. Хоча вони дійсно мали декларативний характер, але члени Товариства, особливо на першому етапі існування, свідомо виступали за покращення стану тримання засуджених і зробили значний внесок у запровадження гуманних основ виконання покарання у формі позбавлення волі. Причому самі засновники Товариства чітко усвідомлювали всю складність взятих на себе зобов'язань. Адже в самих Правилах йдеться про складність втілення мети виховання та виправлення засуджених у непристосованих до людського існування умовах.

Основним досягненням Товариства, безумовно, є закріплення права без будь-яких перешкод, у будь-який час, без узгодження з посадовими особами, оглядати місця утримання засуджених. Таким чином, вже на початку XIX ст. члени Товариства отримали досить широкі контрольні повноваження, причому особлива цінність і значимість такого контролю полягала в тому, що він здійснювався громадською організацією, не пов'язаною відомчими зв'язками, що значно підвищувало його ефективність і об'єктивність. На жаль, до сьогодення в Україні не існує дієвого превентивного механізму запобігання поганому поводженню із засудженими, а, як бачимо, спроби його започаткування мали місце ще на початку XIX століття [7, с. 75].

Товариство з моменту свого заснування змогло зосередити у своїх руках і взяти на себе значну частину функцій тюремної адміністрації. Ця обставина змусила уряд вдатися до експерименту з трансформації основ діяльності Товариства, зокрема здійснити спробу відмовитися від його суто громадського статусу і створити симбіоз із державного відомства і громадської організації для управління пенітенціарною системою.

Кроком на шляху до перетворення Товариства з благодійної на державно-громадську організацію стало затвердження імператором 07 листопада 1851 р. Статуту Товариства, що, на нашу думку, значною мірою змінило його правову природу та суть. Адже тепер Товариство перетворювалось із приватної організації на офіційну бюрократичну установу, частину державного апарату.

Наприкінці XIX ст. Товариство, піклувальне про тюрми, було позбавлене можливості значно впливати на пенітенціарну систему Російської імперії, а його комітети на місцях знов зосередилися на благодійній діяльності. У такому виді Товариство проіснувало в Україні до 1919 р. й було ліквідоване згідно з декретом РНК УСРР «Про суд».

Таким чином, в історії Російської імперії відбулося зародження соціального феномену – створення громадського об'єднання, яке не просто вільно здійснювало нагляд за діяльністю пенітенціарної системи, але й домоглося покращення умов тримання ув'язнених, здійснювало виховну та реабілітаційну функцію засуджених, надавало допомогу звільненим із місць тримання в пошуку житла та роботи, тобто займалося ресоціалізацією особи.

Наступним проявом громадського впливу на пенітенціарну систему та ресоціалізацію засуджених стало заснування тюремного патронажу.

Вирішальним фактором, що вплинув на заснування спеціальних громадських товариств патронату, стала зацікавленість суспільства в усуненні обставин, які потенційно могли б підштовхнути колишнього в'язня до скоєння нового правопорушення. Принагідно зазначимо, що в деяких країнах Європи на той час вже був накопичений певний практичний досвід надання моральної та матеріальної допомоги в'язням і відпущеникам. Благодійна діяльність здійснювалася через окремих представників або братства церквою, яка була зацікавлена в насадженні серед населення християнського вчення і поширенні християнських чеснот. Подібна допомога мала яскраво виражене релігійно-філантропічне забарвлення.

У деяких випадках зацікавленість долею ув'язнених проявляли також окремі світські благодійні товариства.

Так, Ф.М. Малінін у своїх наукових доробках виділяв три види тюремного патронажу, залежно від суб'єктів, які його здійснюють: державний, церковний і приватний (суспільний), віддаючи перевагу останньому. Учений зазначав, що патронаж є формою поєднання зусиль суспільства і держави для боротьби зі злочинністю, він «служує наочним підтвердженням того, що задоволення інтересів суспільства не суперечить меті держави. Навпаки, суспільство й держава є могутніми союзниками в справі спасіння «знедолених». Там, де утворилися приватні патронати, вони приносять значну користь і сприяють зниженню повторної злочинності» [8, с. 18].

Наукову точку Ф.Н. Малініна поділяє й В.В. Єсіпов у своїй праці, де він зазначає, що завдання держави вичерпані тюремним ув'язненням, а завданням суспільства повинно стати надання підтримки особам, котрі звільнилися з ув'язнення, які є найбільш небезпечними для правопорядку [9, с. 234].

У 70-рр. XIX ст. розпочався новий етап розвитку патронату в Росії, що знаменувався більшою зосередженістю благодійних товариств на проблемах колишніх в'язнів. У 1875 р. Санкт-Петербурзький комітет Товариства піклувального про тюрми заснував «Пристановище для звільнених із місць позбавлення волі», де існувало й особливе відділення для неповнолітніх.

Основна мета цього закладу полягала в забезпеченні колишніх в'язнів харчуванням і оплачуваною роботою [10, с. 665].

Першим спеціальним товариством кураторства над особами, звільненими із місць позбавлення волі, в Російській імперії вважається створене у 1878 р. товариство патронажу в Кишиневі. До початку XX ст. таких товариств нараховувалося лише 23, у тому числі на території українських губерній, у Києві, Одесі та Харкові. Усі вони були засновані на межі XIX–XX ст.

Особливо актуальним питання про створення патронажу постало на межі XIX та XX ст., що було пов'язано зі скасуванням, за незначним виключенням, заслання до Сибіру, у зв'язку з чим відбулося чергове різке збільшення кількості засуджених до позбавлення волі. Для розробки заходів, пов'язаних зі скасуванням заслання, Міністерством юстиції було створено спеціальну комісію, яка на першому ж своєму засіданні серед основних завдань визнала необхідність створення тюремного патронажу й закликала до сприяння всіма засобами приватній благодійності в місцях позбавлення волі.

У 90-і роки XIX ст. у патронатній діяльності в Росії з'явилися нові тенденції, що проявлялися в наданні матеріальної допомоги не тільки особам, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, але й їхнім родинам, намаганні не тільки полегшити адаптацію звільнених осіб, але й повернути їх до чесного життя. Перед товариствами патронату постало завдання боротьби зі злочинністю шляхом утримання колишніх в'язнів від скоєння нових злочинів. Такий підхід обґрунтовувався необхідністю релаксування особи, яка внаслідок засудження втратила зв'язок із суспільством, розірвала соціально корисні контакти, випала з рамок соціального життя. Релаксування розглядалося як загальне соціальне завдання патронату, що полягало, з одного боку, у відновленні довірливого ставлення суспільства до особистості, а з іншого боку, мало за мету підбадьорити її, вселити впевненість у власних силах [11, с. 248].

У звіті по Головному тюремному управлінню за 1910 р. йшлося про те, що діяльність товариств патронату до того часу ще не визнавалася такою, що засвоїла найбільш доцільні методи та прийоми. Головним утрудненням називалася необхідність присвячувати кожному патронованому достатньо багато часу, що не могло бути прийнятним для всіх членів товариств. Останні в основному обмежувалися виплатою членських внесків, а всю діяльність зі сприяння підопічним залишали правлінню товариства. Члени ж правління, у свою чергу, посідаючи те чи інше службове або суспільне становище та маючи особисті справи та турботи, також були позбавлені можливості виявляти достатньо енергійну діяльність у вказаному напрямку.

Проте належне організаційне забезпечення діяльності товариств патронажу дало свої результати. Поєднання зусиль держави, тюремного відомства і громадських об'єднань у питаннях трудового та побутового забезпечення звільнених і допомога членам їх родин привели до зниження рівня злочинності, особливо рецидивної, сприяли зміцненню режиму і дисципліни в місцях позбавлення волі; дали змогу більш ефективно організовувати процес виправного впливу.

Висновки. Вивчаючи історичний досвід становлення одного із засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, хочемо зазначити, що одним із основних витоків здійснення громадського впливу стало створення громадського об'єднання (Товариства піклувального про тюрми), яке домоглося покращення умов тримання ув'язнених, здійснювало виховну та реабілітаційну функцію засуджених, надавало допомогу звільненим із місць тримання в пошуку житла та роботи, тобто займалося ресоціалізацією особи.

Іншим, на наш погляд, витком громадського впливу був тюремний патронаж, окремі ознаки якого мають місце і сьогодні. Незважаючи на те, що розвиток його йшов повільно, належне організаційне забезпечення діяльності товариств патронажу дало свої результати. Поєднання зусиль держави, тюремного відомства й громадських об'єднань у питаннях трудового та побутового забезпечення звільнених і допомога членам їх родин стало безсумнівною ознакою зародження інститутів громадянського суспільства в Російській імперії.

Список використаних джерел:

1. Фойницький І.Я. Учение о наказаниях в связи с тюремоведением / И.Я. Фойницький. – Спб. : Типография Министерства путей сообщения, 1889. – 503 с.
2. Россіхін В.В. Пенітенціарна система російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В.В. Россіхін. – Х., 2005. – 219 с.
3. Неділько В.Г. Розвиток правового регулювання контрольно-наглядової діяльності за додержанням законів у пенітенціарній системі в ХVІІ-ХІХ століттях на території сучасної України / В.Г. Неділько // Право і суспільство. – 2014. – № 6-1. – С. 204–209.
4. Григор'єв О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.М. Григор'єв. – Х., 2007. – 207 с.
5. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1819 г.: в 45 т. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXXVI. – 1830. – 734 с.
6. Гернет М.Н. История царской тюрьмы / М.Н. Гернет. – [2-е изд., доп. и пересмотр.]. – М. : Госюриздат, 1951. – Т. 2. – 548 с.
7. Пальченкова В.М. Трансформація правової регламентації діяльності Товариства піклувального про тюрми (1819–1919) / В.М. Пальченкова // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 14. – С. 73–82.
8. Малинин Ф.Н. Роль общества в борьбе с преступностью. Тюремный патронаж / Ф.Н. Малинин. – СПб. : Тюремный вестник, 1906. – 132 с.
9. Есипов В.В. Очерк русского уголовного права: Преступление и преступники. Наказание и наказуемое. Часть общая / В.В. Есипов. – 2-е изд., пересмотр. – СПб. : Тип. Н.В. Васильева, 1898. – 402 с.
10. Фойницький І.Я. Патронаж в Росії и за границей / И.Я. Фойницький // Вестник Европы. – 1878. – февраль. – С. 640–671.
11. Неалов О.П. Патронаж як форма участі громадськості у реалізації тюремної політики в Росії (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Неалов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 16. – С. 244–250.

ШЕВЧЕНКО О. Д.,
аспірант кафедри
кримінального права і процесу
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 343.9

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ В НАУЦІ ПРОБЛЕМ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗМІСТУ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСВІТУ

У статті проаналізована роль науки при здійсненні реалізації права засуджених до позбавлення волі на освіту в Україні та за кордоном. Низький рівень уваги науковців до даної проблеми є причиною відсутності чіткої державної політики у цій сфері, що в подальшому негативно впливає на досягнення основної мети покарання, а саме ресоціалізації та виправлення засуджених.

Ключові слова: пенітенціарні заклади, освіта, ресоціалізація засуджених.

В статье проанализирована роль науки при осуществлении реализации права осужденных к лишению свободы на образование в Украине и за рубежом. Низкий уровень внимания ученых к данной проблеме является причиной отсутствия четкой государственной политики в этой сфере, что в дальнейшем негативно повлияет на достижение основной цели наказания, а именно ресоциализации и исправления осужденных.

Ключевые слова: пенитенциарные учреждения, образование, ресоциализация осужденных.

The article analyzes role of science in implementation of right of prisoners to prison education in Ukraine and abroad. The low level of attention of scientists to this problem is lack of clear state policy in this area, which further negatively affect achievement of main goal of punishment, namely re-socialization of prisoners.

Key words: penitentiary institutions, education, re-socialization of prisoners.

Вступ. Статистика свідчить, що рівень рецидивної злочинності протягом останніх двох років постійно зростає. Щойно звільнившись із місць позбавлення волі, особа не бариться зі вчиненням нового злочину та знову прямує до суду, а потім у пенітенціарні установи. Це говорить про те, що діяльність всієї системи органів виконання покарань є неефективною через недосягнення основної мети – виправлення та ресоціалізації засуджених. Як свідчить аналіз наукових праць, одним із важливих чинників, які відіграють важливу роль у виправленні засуджених, є забезпечення державою можливості здобути освіту у місцях позбавлення волі. Ще в 20-х роках минулого століття С. Позднишев писав: «Освіта в пенітенціарній установі повинна мати місце, оскільки вона необхідна, щоб знищити ту розумову пільму, в якій злочин приховує своє глибоке коріння». На жаль, політика держави у цій сфері є настільки неефективною, що навіть наукове дослідження цієї проблеми залишається на низькому рівні саме через відсутність бажання щось змінювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що даною науковою проблематикою займалися такі вітчизняні й зарубіжні вчені, як: Б. Утевський, Є. Ширвіндт, А. Марченко, Ю. Бехтерев, П. Блонський, Є. Краснушкін, С. Познищев, В. Якобсон, В. Баранов,

І. Похлебіна, І. Васильківська, В. Оржеховська. Варто зазначити, що саме дослідження науковцями даної сфери забезпечує реальний прогрес у доступі засуджених до освітніх програм.

Постановка завдання. У цій роботі буде досліджуватися роль науки при реалізації права засуджених до позбавлення волі на освіту. Конституційне право засуджених на здобуття освіти у місцях позбавлення волі неможливо ефективно реалізувати на практиці без наукового вивчення та дослідження всіх аспектів та чинників, які впливають на цей процес.

Результати дослідження. Різні галузі сучасної науки вивчають причини й умови скоєння кримінальних злочинів. Дослідження свідчать, що найчастіше злочини скоюють особи з низьким освітнім рівнем, тому що освіта – основа інструментального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Саме освіта формує світогляд громадян, їхні ціннісні орієнтири, розуміння та сприйняття суспільних норм поведінки, культурних цінностей і традицій.

Соціальна ситуація в Україні характеризується постійним ростом злочинності і, як наслідок, збільшенням кількості засуджених, що перебувають у пенітенціарних установах. У суспільстві гостро постала необхідність виховання людей із соціально цінними якостями, які здатні створити і зберегти в державі економічні ресурси, патріотичну свідомість, турботу про підростаюче покоління [1].

Виховний вплив має відбуватися не тільки в сім'ї та школі, але й в усіх освітніх установах, на які кримінально-виконавчим законодавством покладена функція виправлення. Тобто вони повинні надати засудженим те, чому раніше не навчила сім'я й держава, а саме – основи здорового способу життя, поваги до законів, середню освіту і професію.

Проблеми виправлення злочинців хвилювали людство впродовж багатьох століть. Вирази, що не втратили своєї актуальності і в наші часи, зустрічаються в працях філософів давнини: Сократа, Платона, Демокрита, Аристотеля, Конфуція та ін.

Прогресивні ідеї цього напрямку не одержали належного опрацювання в Середньовіччі і здобули свій подальший розвиток лише в другій половині XVIII – першій половині XIX століть, у працях таких всесвітньо відомих гуманістів, як Бекарія, Говард та Бентам.

Проблеми злочинності дореволюційного періоду в історії Росії знайшли відображення в працях таких російських демократів: О. Радіщева, В. Белінського, Ф. Достоєвського, А. Чехова та ін.

Питання освіти та виховання в установах пенітенціарної системи вивчається сучасною педагогічною наукою – пенітенціарною педагогікою [2].

Пенітенціарна педагогіка – галузь педагогічної науки, що вивчає діяльність, спрямовану на виправлення осіб, які скоїли злочин і засуджені до різних видів покарань. Самостійна пенітенціарна педагогіка для різних категорій засуджених не розробляється. Всі питання виправлення і перевиховання різних категорій засуджених розглядаються в руслі загальної пенітенціарної педагогіки.

Велику теоретичну спадщину залишили засновники радянської пенітенціарної педагогіки – Б. Утевський та Є. Ширвіндт, що відстоювали тези виправності злочинців і вперше у вітчизняній практиці стали створювати навчально-виховні заклади, педагогічні колективи, гуртки по ліквідації безграмотності, школи першого та другого ступенів [3]. Сучасники та спадкоємці А. Макаренка – Ю. Бехтерев, П. Блонський, Є. Краснушкін, С. Познищев, В. Якобсон та інші, котрі сформулювали основні положення майбутньої пенітенціарної педагогіки та психології, розробили та ввели в пенітенціарну практику форми та методи виховної роботи, вивчали особливості особистості в'язнів.

Одним із перших, хто підкреслив позитивну дію освіти на виправлення засуджених, був С. Познищев. Ще в 20-х роках минулого століття він писав: «Освіта в пенітенціарній установі повинна мати місце, оскільки вона необхідна, щоб знищити ту розумову пільгу, в якій порок і злочин приховують своє глибоке коріння. Освіта, що дається в школі, в місцях позбавлення волі повинна, наскільки можливо, зачіпати світ етичних понять і життєвих ідеалів» [5].

Враховуючи вищезазначене, стає очевидним, що освіта засуджених входить до контексту загальних проблем, що характеризують стан і тенденції розвитку всієї пенітенціарної системи держави, є актуальним питанням, що потребує пильної уваги, докладання значних зусиль і невідкладного вирішення.

Проблеми загальноосвітнього навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, його правового регулювання ніколи не залишались поза увагою вчених як радянського, так і пострадянського періодів. Зважаючи на виняткову важливість цього напрямку діяльності держави, зазначені питання були предметом наукових розробок щодо посилення уваги до самих засуджених (М. Детков); гуманізації та демократизації діяльності пенітенціарних установ, створення у виправних установах психологічної служби, посилення її впливу на ресоціалізацію засудженого (М. Дебольский, О. Пшцелко та ін.); використання освітнього фактору виправлення засудженого (В. Васильєв, Ю. Галагузова, Е. Тищенко, А. Сизий, І. Жарков, В. Льовкін, Н. Стручков, В. Корчинський та інші).

Велику вагу для розвитку пенітенціарної педагогіки, як галузі педагогічної науки, мають роботи С. Ветошкіна, Н. Калашни, Л. Лук'янової, В. Синьова та ін.

Проблеми ресоціалізації та соціальної адаптації неповнолітніх засуджених й сьогодні постійно знаходяться у центрі уваги українських науковців: В. Баранова, І. Похлебіної [6], І. Васильківської [7], В. Оржеховської [8] та багатьох інших.

Сучасна пенітенціарна наука розглядає освіту як невід'ємну частину виконання кримінальних покарань і умову успішної реінтеграції в суспільство громадян, які вчинили кримінальні злочини.

Європейські правила, зобов'язання дотримуватись яких взяла на себе Україна в 1995 році, вступивши до Ради Європи, передбачають, що виправна установа повинна прагнути надати всім ув'язненим доступ до освітніх програм, які повинні бути максимально всебічними і відповідати індивідуальним потребам і прагненням ув'язнених [4].

Незважаючи на всі позитивні зміни в кримінально-виконавчому законодавстві, перед Україною стоїть ще величезна кількість завдань, які необхідно реалізувати для остаточного реформування системи органів і установ виконання покарань у напрямі подальшої демократизації, гуманізації, посилення прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародно-правових актів та зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством.

Проблема приведення пенітенціарної України до міжнародних стандартів знайшла своє відображення в працях таких учених-правознавців, як В. Ковганич, А. Гель, О. Джужа, С. Фаренюк, В. Корчинський, М. Орзіх та ін.

Наукові дослідження проблем, що стосуються змісту права засуджених на освіту, реабілітації засуджених, їх включення в нормальне життя суспільства, мають велике теоретичне та практичне значення, є базою для подальших досліджень, але певні роботи були підготовлені на підставі старого кримінально-виконавчого законодавства, а тому в недостатній мірі відповідають чинному законодавству та сучасним реаліям.

Деякі питання щодо навчання осіб, засуджених до позбавлення волі, розглядалися вченими фрагментарно. Саме тому треба і надалі вивчати проблеми отримання освіти особами, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Так, досліджуючи проблеми реалізації права засуджених до позбавлення волі на освіту, ми зіткнулися з ситуацією, коли такі важливі питання, як можливість підвищення професійної кваліфікації, а також отримання особами даної категорії додаткових освітніх послуг, у тому числі і платних (наприклад, у вигляді відбування технічних або естетичних гуртків, шкіл, курсів), не врегульовані не тільки на законодавчому рівні, а навіть не знайшли свого відображення ні в одній науковій публікації.

На обговорення заслуговує тема можливості навчання особами, що містяться у виправних установах, в освітніх установах вищої і навіть післявузівської професійної освіти. На думку деяких авторів права засуджених до позбавлення волі на отримання зазначених видів освіти обмежені в силу факту ізоляції останніх від суспільства.

Заборони в чинному законодавстві (крім зазначеного граничного віку та необхідної базової освіти) відсутні. При більш детальному дослідженні ця проблема стає зрозумілою. Реалізація цього права засудженими до позбавлення волі на практиці дуже ускладнена, що зумовлено перебуванням особи в постійному ув'язненні та неможливістю виходу за межі виправної установи.

Висновки. Таким чином, дослідження проблем, що стосуються права засуджених на освіту і реалізації цього права, що має надзвичайну важливість у процесі соціалізації людини, її включення в нормальне життя суспільства, мають велику теоретичну спадщину. Однак у цілому це питання у вітчизняній науці залишається недостатньо дослідженим, тому виникає потреба в повноцінному та більш глибокому його вивченні. Аналіз чинного законодавства в галузі права засуджених до позбавлення волі на освіту призводить до думки, що сутність останнього сконцентрована в певних моментах і тонкощах, що відрізняють його від права на освіту законослухняних громадян.

Список використаних джерел:

1. Калашник Н.Г. Пеналогія : виконання покарань у світі / Н.Г. Калашник. – Вінниця : ПП «ТД» «Удельвейс і Л», 2012 – 320 с.
2. Ветошкин С.А. Пенитенциарная педагогика как наука и область практической деятельности : дис. д-ра пед. наук : 13.00.01.8 / С.А. Ветошкин. – 2002 – 327 с.
3. Утевский Б.С. Создать исправительно-трудовую педагогику // О творческом применении педагогического наследия А.С. Макаренко в работе с заключенными. – М., 1960. – С. 97–100.
4. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006) 2 Комітету Міністрів 11 січня 2006 року на 952 зустрічі заступників міністрів.
5. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки [текст] / С.В. Познышев – М. : Юрид. издательство Наркомюста, 1923. – 342 с.
6. Баранов В.В., Похлебіна І.О. Дослідження автобіографії девіантного підлітка як один із прийомів вивчення причин його десоціалізації // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 9. – 44 с.
7. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні проблеми девіантної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 4. – 91 с.
8. Васильківська І.П. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні : деякі аспекти / І.П. Васильківська // Право України : юридичний журнал. – Київ, 2004. – № 1.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА**ВАПНЯРЧУК В. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.14

ЩОДО КОНЦЕПЦІЙ НЕДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ

У статті аналізуються розроблені в кримінальній процесуальній науці концепції можливого визнання певної інформації недопустимою для доказування (згідно з термінологією чинного закону, концепції визнання доказів недопустимими). Розкрита сутність кожної з них і висловлені критичні зауваги щодо окремих концепцій. На думку автора, право на існування, подальшу теоретичну розробку та практичне впровадження мають ті з них, які використовують диференційований підхід до наслідків порушень кримінального процесуального закону під час формування доказової основи правової позиції суб'єкта доказування (у процесі збирання доказів).

Ключові слова: докази, недопустимість доказів, істотність порушення закону, асиметрія правил допустимості, факти.

В статье анализируются разработанные в уголовной процессуальной науке концепции возможного признания определенной информации недопустимой для доказывания (согласно действующему закону, концепции признания доказательств недопустимыми). Раскрыта сущность каждой из них и высказаны критические замечания относительно отдельных концепций. По мнению автора, право на существование, дальнейшую теоретическую разработку и практическое внедрение имеют те из них, которые используют дифференцированный подход к последствиям нарушений уголовного процессуального закона при формировании доказательной базы правовой позиции субъекта доказывания (при сборе доказательств).

Ключевые слова: доказательства, недопустимость доказательств, существенность нарушения закона, асимметрия правил допустимости.

This article analyzes developed in the criminal procedural science concepts possible recognition of certain information inadmissible in proving (using the terminology of current law – the concept of confession inadmissible evidence). The essence of each of them and made critical remarks about certain concepts. According to the author's right to exist, further theoretical development and practical implementation are those that use a differentiated approach to the consequences of violations of criminal procedural law in the formation of evidence-based foundations of the legal position of the subject of proof (in the collection of evidence).

Key words: evidence inadmissibility of evidence materiality violations of law, rules of admissibility asymmetry facts.

Вступ. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу зумовлює необхідність дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих питань кримінального процесуального доказування. Однією з найбільш важливих у теорії доказів є проблема визнання доказів недопустимими. У наукових публікаціях, присвячених цьому питанню, єдиного підходу щодо нього не склалося. Тому спроба систематизації сформованих концепцій недопустимості доказів і на підставі їх критичного аналізу вироблення власного бачення щодо можливості їх використання є досить важливою й потрібною. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання статті, її логіка і зміст.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження розроблених концепцій визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні та формулювання власного розуміння цього питання.

Результати дослідження. Відповідно до ч. 2 ст. 86 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, «недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилається суд при ухваленні судового рішення». Стосовно цього доцільно висловити заувагу щодо некоректності використання в кримінальному процесуальному законі поняття «недопустимий доказ». Виходячи з аналізу ч. 1 ст. 86 КПК України, можна припустити, що недопустимим закон вважає доказ, який отриманий із порушенням установленого законом порядку. Але таке розуміння суперечить сутності доказу в кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 84 КПК України). Коли під час отримання певних фактичних даних мають місце відступи від передбаченої законом процедури, то мова про докази не може йти взагалі. Як справедливо зазначають із цього приводу окремі науковці, докази можуть бути лише допустимими, оскільки в протилежному випадку це не докази [1, с. 62]. Для усунення такої логічної суперечності, мабуть, доцільно було б взагалі відмовитись від використання в КПК України терміна «недопустимий доказ». На нашу думку, це не означає того, що встановлення такої властивості доказу, як його допустимість, і можливий негативний висновок щодо цього зроблений бути не може. Однак він свідчитиме про те, що не доказ є недопустимим, а певні фактичні дані були отримані з порушенням визначеного законом порядку й, отже, не можуть уважатися доказом.

У юридичній літературі, присвяченій механізму встановлення допустимості доказів, виділяються концепції можливого визнання певної інформації недопустимою для доказування (згідно з чинним законом, концепції визнання доказів недопустимими). Для більш повного розкриття сутності такої властивості, як допустимість, вважаємо за доцільне приділити їй увагу.

Насамперед варто зазначити, що всі ці концепції, на нашу думку, можуть бути поділені на дві групи. До першої належать ті, в яких використовується категоричний (однозначний) підхід до вирішення поставленого питання (концепція «нещадне виключення доказів» або «чай і чорнило»), до другої – ті, в яких використовується диференційований підхід до наслідків порушень кримінального процесуального закону (всі інші).

Концепція «нещадне виключення доказів». Сутність її полягає в тому, що будь-яке, навіть незначне, порушення вимог кримінального процесуального закону щодо порядку отримання доказів тягне за собою визнання їх недопустимими. У юридичній літературі цю концепцію інколи називають ще концепцією «чай і чорнило». Своєю назвою вона завдячує фразі «ложка чорнила псує склянку чаю» [2, с. 55; 3, с. 45–46]. Як нам видається, і про це ми вже висловлювалися вище, сприйняття цієї концепції у вітчизняному кримінальному провадженні є досить сумнівним. Такий формалістський підхід¹, на нашу думку, приводитиме до безглуздої втрати важливої доказової інформації при будь-якому порушенні кримінального процесуального закону, в тому числі й незначному².

¹ Про необхідність розмежування понять «кримінальна процесуальна форма» та «формалізм» у вітчизняному кримінальному процесі, а також про можливі негативні наслідки в правозастосуванні, які можуть виникнути у випадку їх змішування, див, зокрема, [4, с. 100–112].

² Критичному аналізу цієї концепції приділяло увагу досить багато науковців. Див., зокрема, [5, с. 120; 6, с. 51–52]. Варто зауважити, що прихильників цієї концепції серед сучасних вітчизняних науковців ми не виявили. Положення цієї концепції інколи використовується практиками (особливо захисниками) в суді, якщо це відповідає інтересам їхньої правової позиції.

Концепція істотності порушення кримінального процесуального закону під час формування доказової основи правової позиції суб'єкта доказування. Сутність цієї концепції полягає у використанні диференційованого підходу до наслідків порушень кримінального процесуального закону під час формування доказової основи правової позиції суб'єкта доказування (у процесі збирання доказів) шляхом поділу їх на істотні та неістотні, які призводять або до безумовної недопустимості доказів, або до можливості відновлення їх допустимості.

Окремі науковці як самостійну інколи виділяють таку науково-теоретичну концепцію недопустимості доказів, положення якої, до речі, вже знайшли своє законодавче регламентування в чинному КПК України, як *концепцію «плоди отруєного дерева»*. Виділення її як самостійної, вважаємо, є цілком допустимим, якщо не виділяється концепція істотності порушення кримінального процесуального закону. Адже можливість застосування правила «плоди отруєного дерева» залежить від істотності порушення прав і свобод людини (ст. 87 КПК України) (докладніше про це знову дивись аналіз указаного правила допустимості доказів).

Концепція «асиметрія правил допустимості доказів». Сутність її полягає в різних можливих правових наслідках порушень, допущених під час одержання доказів, для сторони обвинувачення і сторони захисту [5, с. 116; 7, с. 28]. На думку прихильників цієї концепції, докази, які свідчать на користь обвинуваченого (наприклад, той, хто впізнає, не впізнав обвинуваченого), залишаються допустимими, незважаючи на жодні процесуальні порушення, оскільки в протилежному випадку порушується право обвинуваченого на захист [8].

Противники застосування «асиметрії» під час вирішення питання допустимості доказів висловлюють думку, що вимоги допустимості повинні бути однаковими як для сторони обвинувачення, так і для сторони захисту [9, с. 146–147; 10, с. 78–79]; не повинні виникати підстав для подвійного стандарту зі збирання, представлення та оцінювання обвинувальних і виправдувальних доказів [11, с. 10]; сторони обвинувачення та захисту будуть знаходитися в нерівному становищі, що створюватиме асиметрію прав учасників кримінального судочинства [12, с. 3]. Інші автори вважають, що асиметрія може діяти, але з певними обмеженнями (наприклад, крім випадків, коли в слідчій дії брав участь захисник, який не висловлював заперечень щодо незаконних дій слідчого) [13, с. 97–98].

Не вдаючись далі до цитування та докладного аналізу висловлених у юридичній літературі численних поглядів на цю проблему, вважаємо, що можна погодитися з Ю.К. Орловим, який пропонує її вирішення на підставі гносеологічного (пізнавального) критерію й залежно від характеру процесуального порушення. Сутність його підходу полягає в тому, що під час процесуальних порушень першого виду (які піддають сумніву достовірність доказів у результаті порушення процедурних вимог закону щодо здійснення процесуальних дій) потрібно прагнути максимально їх нейтралізувати або замінити непридатний доказ іншим. І тільки тоді, коли це виявиться неможливим, – виходити з правила про тлумачення сумнівів: факт, який свідчить на користь обвинуваченого, якщо він достовірно не підтверджений і не спростований, вважається існуючим. Порушення другого виду (які порушують права і свободи особи), якщо вони не впливають на достовірність доказів, на долі обвинуваченого позначатися не повинні. Він не повинен страждати через некомпетентність або недобросовісність обвинувачення. Тому навіть за відсутності перешкод гносеологічного характеру такий доказ, якщо він свідчить на користь обвинуваченого, залишається в силі. Наприклад, у справі про звалтування слідчий провів допит неповнолітньої потерпілої з грубими процесуальними порушеннями і шляхом погроз добився від неї визнання, що всі докази були сфальсифіковані за наполяганням її матері з метою примусити обвинуваченого до шлюбу або хоча б до отримання від нього великих «відступних». Такий доказ повинен бути ретельно й усебічно перевірений і якщо отримає об'єктивне підтвердження, то може бути основою для реабілітації обвинуваченого, оскільки не його вина, що слідчий не зміг чи не захотів одержати цей доказ законним шляхом [14, с. 77].

Важливого теоретичного і практичного значення сьогодні набула *концепція «недобросовісна помилка»*. Сутність цієї концепції полягає в тому, що доказ (доказування загалом) визнається недопустимим, коли буде встановлено, що в діях суб'єкта доказування мала місце недо-

бросовісна помилка. Якщо ж правозастосовний орган не знав або при розумному допущенні не міг знати, що його дії мають незаконний характер, то здобуті ним у результаті таких дій докази не втрачають властивості допустимості [15, с. 100–102; 6, с. 47–48; 16, с. 45].

Використання положень саме цієї концепції дає можливість пояснити визнання допустимими доказами, зокрема, результатів окремих процесуальних дій (наприклад, негласних слідчих (розшукових)), які були проведені в кримінальному провадженні по тяжкому чи особливо тяжкому злочину, хоча пізніше кваліфікація вчиненого правопорушення була змінена на злочин (невеликої або середньої тяжкості), що не дозволяє здійснення таких дій. Якщо ж слідчий, який ініціював проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, прокурор, який погодив відповідне клопотання слідчого, і слідчий суддя, який дав дозвіл на її проведення, не мали заперечень щодо кваліфікації вчиненого правопорушення (тобто, виходячи з наявних на певний момент фактичних обставин провадження, добросовісно помилялись щодо цього), то використання такого виду способу формування доказової основи є цілком правомірним і результати такої негласної слідчої (розшукової) дії повинні визнаватися допустимими. Коли ж буде встановлена недобросовісна помилка (умисне безпідставне завищення кваліфікації), то, виходячи із розуміння цієї концепції, результати такої дії повинні визнаватися недопустимими для використання в доказуванні.

Ще одна науково-теоретична концепція можливого визнання певної інформації недопустимою для доказування, яка виділяється в науковій літературі, – це *концепція «срібне блюдо»*. Як зазначає О.В. Смирнов, ця концепція існує в судовій практиці США та цілком правомірно може використовуватися й у вітчизняному (російському) кримінальному процесі. Сутність її полягає в тому, що дані, які були здобуті з порушенням закону особою, яка не є стороною кримінального провадження, можуть бути прийняті судом від суб'єкта доказування (сторони обвинувачення або сторони захисту) й використані в процесі як докази [17, с. 23–26].

Загалом ця концепція відповідає авторському розумінню змісту формування доказової основи правової позиції суб'єкта доказування. Ми поділяємо погляди, що воно включає в себе такі елементи, як відшукання (виявлення), сприйняття (отримання) та процесуальне оформлення (фіксація) доказової інформації. Відшукання (виявлення), на відміну від наступних двох елементів, може здійснюватися як процесуальними, так і непроцесуальними способами. Отже, дійсно певна доказова інформація, яка одержана тією чи іншою особою, повинна визнаватися допустимою передусім за умови дотримання регламентованого законом порядку її сприйняття й фіксації. Що ж стосується можливих порушень під час їх відшукання (або, навіть якщо закон чітко не забороняє цього, сумнівність використання певних способів такого виявлення), то, на нашу думку, це не завжди тягне за собою визнання доказів недопустимими. Тут можуть бути варіанти.

Прикладом цього може бути, як нам видається, небезпідставна критика положення рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 року (справа № 1-31/2011) (це рішення, як уважається багатьма правознавцями, було прийняте у зв'язку зі справою Гонгадзе з метою неможливості використання в ній як доказів «плівок Мельниченка»). Так, зокрема, на думку, судді Конституційного Суду В.І. Шишкіна, «особи, які не є носіями владних повноважень, а також особи, які хоча і є носіями владних повноважень, але до їхньої компетенції не належить здійснення оперативно-розшукової діяльності, можуть учиняти дії щодо збору інформації (право за ст. 34 Конституції України). Здобуті в результаті таких дій фактичні дані можуть бути сприйняті органами слідства і судом як допустимий доказ, особливо якщо вони додатково підтверджуються свідченнями під протокол безпосереднього отримувача такої інформації» [18].

Дещо оригінальною є *концепція «розбите дзеркало»*, сутність якої полягає в підході до оцінювання доказів із погляду не єдиного масиву інформації, що міститься в передбаченому законом джерелі, а щодо самостійних її блоків, кожен із яких пов'язаний єдиним змістом і підтверджує або спростовує одну чи декілька обставин, що підлягають доказуванню в

кримінальному провадженні (якщо дзеркало розбилося, то можна подивитися, що видно в кожній його частинці) [2, с. 55; 3, с. 45–46].

На думку прихильників цієї концепції, використання правил диференціації наслідків порушення порядку отримання доказів є правомірним лише у випадках, коли такі порушення стосуються не всього доказу, а лише окремого блоку. Зокрема, згідно з чинним законодавством (ст. 63 Конституції України, ст. 18 КПК України), громадяни звільнені від обов'язку давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, але не від обов'язку давати такі показання та пояснення щодо інших осіб. В окремих же випадках у показаннях чи поясненнях свідка, не повідомленого про таку законодавчу норму, може мати місце й та інформація, яка стосується причетності його чи близьких родичів до вчиненого кримінального правопорушення, і та, яку він зобов'язаний надати правоохоронним органам у будь-якому разі. Відповідно до концепції «розбите дзеркало», недопустимими повинні бути визнані лише ті відомості й у тій частині, які стосуються тільки себе, членів сім'ї чи близьких родичів [2, с. 55; 3, с. 45–46]. Звичайно, така позиція вказаних науковців заслуговує на увагу. Однак вона не набула ні законодавчого регламентування, ні подальшого наукового осмислення, є досить складною в правозастосуванні. Більше того, наведений приклад можливого застосування концепції «розбите дзеркало» сьогодні прямо суперечить чинному кримінальному процесуальному законодавству (п. 4 ч. 2 ст. 87 КПК України).

Висновки. Підсумовуючи, варто відзначити, що, незважаючи на численні пропозиції щодо виділення тих чи інших концепцій визнання певної інформації недопустимою для доказування (концепцій визнання доказів недопустимими), ми вважаємо, що право на існування мають ті з них, які використовують диференційований підхід до наслідків порушень кримінального процесуального закону під час формування доказової основи правової позиції суб'єкта доказування (у процесі збирання доказів). Усі проаналізовані вище (за винятком концепції «нешадне виключення доказів» або «чай і чорнило») такими є, а тому заслуговують на подальше наукове дослідження, вдосконалення та законодавче унормування. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності кримінального провадження, виконанню його цілей і завдань, належному здійсненню кримінального процесуального доказування.

Список використаних джерел:

1. Крупницкая В.И. Гарантии использования при разбирательстве уголовных дел допустимых доказательств : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.И. Крупницкая. – Ростов н/Д, 2006. – 214 с.
2. Золотых В.В. Проверка допустимости доказательств в уголовном процессе / В.В. Золотых. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 288 с.
3. Филин Д. Дифференциация доказательственной информации / Д. Филин // Законность. – 2002. – № 2. – С. 45–46.
4. Трофіменко В. Проблема співвідношення кримінальної процесуальної форми і формалізму / В. Трофіменко // Вісник Акад. прав. наук : зб. наук. пр. / редкол.: В.Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2015. – № 4 (80). – С. 100–112.
5. Стоянов М.М. Властивості доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М.М. Стоянов. – О., 2010. – 246 с.
6. Басай Н.М. Визнання доказів недопустимими в кримінальному процесі України: підстави, процесуальний порядок і правові наслідки : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Н.М. Басай. – О., 2012. – 264 с.
7. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.Д. Юрчишин. – Івано-Франківськ, 2006. – 227 с.
8. Стецовский Ю.И. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту / Ю.И. Стецовский, А.М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 317 с.
9. Ларина Е.В. Признание доказательств недопустимыми в российском уголовном судопроизводстве (в стадии предварительного расследования) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Е.В. Ларина. – М., 2005. – 220 с.

10. Толмосов В.И. Проблемы допустимости доказательств на досудебных стадиях российского уголовного процесса : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.И. Толмосов. – Самара, 2002. – 206 с.
11. Стуликов А.Н. Уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты представления доказательств : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.Н. Стуликов. – Нижний Новгород, 2002. – 22 с.
12. Балакшин В. «Ассиметрия» правил оценки допустимости доказательств / В. Балакшин // Законность. – 2007. – № 3. – С. 2–5.
13. Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве / Н.М. Кипнис. – М. : Юристь, 1995. – 128 с.
14. Орлов Ю.К. Проблемы теории доказательств в уголовном процессе / Ю.К. Орлов. – М. : Юристь, 2009. – 176 с.
15. Шестакова С.Д. Допустимость доказательств в уголовном процессе России и США / С.Д. Шестакова // Уголовное право. – 2004. – № 3. – С. 100–102.
16. Николайчик В.М. Уголовное правосудие в США: научн. издание / В.М. Николайчик. – М. : Ин-т США и Канады РАН РФ, 1995. – 108 с.
17. Смирнов А.В. Решение вопроса о допустимости в качестве доказательств сведений, полученных с нарушением закона / А.В. Смирнов // Уголовный процесс. – 2009. – № 1. – С. 23–26.
18. Граждане имеют право собирать доказательства по уголовному делу – судья Конституционного Суда: Разъяснение судьи Шишкина // Интернет-издание «Дорожный контроль» (24.07.2015) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://roadcontrol.org.ua/node/2747>.

КОВАЛЬЧУК С. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,

заступник директора

*(Прикарпатський юридичний інститут**Національного університету**«Одеська юридична академія»)*

УДК 343.146

**РЕЧОВІ ДОКАЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ
Й ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ
КРАЇН МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ**

Стаття присвячена дослідженню речових доказів у кримінальному процесуальному законодавстві й доктрині кримінального процесу країн мусульманської правової системи. Аналізуються підходи законодавця окремих країн мусульманської правової системи до визначення речових доказів. Досліджується специфіка їх визначення в доктрині кримінального процесу цих держав.

Ключові слова: *речові докази, мусульманська правова система, кримінальне процесуальне законодавство, доктрина кримінального процесу.*

Статья посвящена исследованию вещественных доказательств в уголовном процессуальном законодательстве и доктрине уголовного процесса стран мусульманской правовой системы. Анализируются подходы законодателя отдельных стран мусульманской правовой системы к определению вещественных доказательств. Исследуется специфика их определения в доктрине уголовного процесса данных государств.

Ключевые слова: *вещественные доказательства, мусульманская правова система, уголовное процессуальное законодательство, доктрина уголовного процесса.*

The article is dedicated to the research of the material evidences in criminal procedural legislation and the criminal proceedings doctrine of muslim legal system country's. The approaches of individual countries legislator of muslim legal system to the definition of material evidences analyzes. The specific of their definition in the criminal proceedings doctrine of this countries determines.

Key words: *material evidences, muslim legal system, criminal procedural legislation, criminal proceedings doctrine.*

Вступ. Визначення поняття речових доказів неможливе поза зверненням до дослідження підходів до його визначення в кримінальному процесуальному законодавстві й доктрині кримінального процесу зарубіжних країн, яке дасть змогу охарактеризувати позитивний досвід нормативного закріплення поняття речових доказів і визначити можливість його врахування у вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві.

У сучасній загальнотеоретичній юриспруденції як один із основних типів правових систем однозначно прийнято виділяти релігійно-звичаєву (традиційну) правову систему [1, с. 105; 2, с. 61; 3, с. 396–400], одним із підтипів якої є мусульманська правова система, що ґрунтується на концепціях, які відрізняються від тих, що панують у західних країнах [4, с. 148], у зв'язку з чим становить найбільший інтерес серед інших підтипів цієї право-

вої системи [5, с. 40]. Кримінальному процесуальному законодавству країн мусульманської правової системи і сформованій на його основі доктрині притаманні істотні відмінності, порівняно із законодавством і доктриною кримінального процесу країн континентальної (романо-германської) та англо-американської правових систем, у тому числі й у частині визначення поняття речових доказів і їх місця в системі доказів.

Характеристиці правових систем сучасності присвячена значна увага науковців. Зокрема, їх поняття й типи розглядають у працях Х. Бехруз, С. Гусарев, Р. Давід, К. Жоффре-Спінозі, О. Зайчук, М. Кельман, Н. Крестовська, Х. Кьотц, Д. Лук'янов, Л. Луць, Л. Матвеєва, О. Мурашин, Ю. Оборотов, В. Оксамитний, Н. Оніщенко, О. Петришин, А. Саїдов, О. Скакун, О. Слюсаренко, К. Цвайгерт, М. Цвік та інші вітчизняні й зарубіжні вчені. Водночас дослідження проблем доказового права в кримінальному процесуальному законодавстві та доктрині кримінального процесу країн мусульманської правової системи практично не проводилися. Лише окремі теоретичні питання, пов'язані з визначенням поняття й видів доказів у кримінальному провадженні вказаних країн, аналізують у працях Ж. Баїшев, Х. Бехруз, С. Гохарі, П. Гусенова, Ф. Єнісей, Р. Карадшех, М. Ліппман, Т. Мухамед, А. Сарсенов, Л. Сюкіяйнен, Р. Таїлов, М. Тургумбаєв та інші вітчизняні й зарубіжні вчені. Проте самостійні дослідження проблем, пов'язаних із визначенням поняття речових доказів і їх місця в системі доказів у кримінальному провадженні країн мусульманської правової системи, не проводилися.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття речових доказів і їх місця в системі доказів у кримінальному процесуальному законодавстві й доктрині кримінального процесу країн мусульманської правової системи.

Результати дослідження. У кримінальному процесуальному законодавстві країн мусульманської правової системи сьогодні сформовано два підходи до нормативного закріплення речових доказів як самостійного виду доказів.

Так, в одній групі вказаних країн законодавець передбачає використання в доказуванні речових доказів як самостійного виду доказів, але не наводить їх поняття та по-різному підходить до визначення видів речових доказів. Зокрема, законодавець Арабської Республіки Єгипет і Королівства Саудівська Аравія визнає речові докази самостійним видом доказів, але не наводить їх види (ст. ст. 72–86 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) Арабської Республіки Єгипет [6] і ст. 31 Королівського указу Королівства Саудівська Аравія «Про кримінальне процесуальне право» [7]). Законодавець Республіки Судан, надаючи речовим доказам значення самостійного виду доказів, визначає їх види. Зокрема, ст. 50 Закону Республіки Судан «Про докази» до речових доказів зараховує сліди ніг, відбитки пальців рук, почерк, інші матеріальні об'єкти, у тому числі показання співучасників злочину та показання померлої або особи, яка помирає [8, с. 71–72].

У другій групі країн мусульманської правової системи речові докази законодавцем прямо не визначаються в переліку видів доказів. Так, Новий ісламський Кримінальний кодекс Ісламської Республіки Іран до доказів зараховує визнання, показання, клятву (у випадках, передбачених законом) і знання судді (ст. 160) та визначає правила їх формування (ст. ст. 164–213) [9]. Водночас норми кримінального процесуального законодавства більшості країн, які належать до цієї групи, закріплюють порядок проведення огляду, обшуку й вилучення, у процесі проведення яких можуть бути вилучені матеріальні об'єкти, що підлягають подальшому огляду судом. Зокрема, такий підхід притаманний кримінальному процесуальному законодавству Ісламської Республіки Афганістан, Ісламської Республіки Пакистан і Республіки Туреччина (ч. 3 ст. 37 Тимчасового КПК Ісламської Республіки Афганістан для судів [10], ст. ст. 96, 98, 102, 103 і 165 КПК Ісламської Республіки Пакистан [11], ст. ст. 83, 116–134 КПК Республіки Туреччина [12]). Більше того, визначаючи види доказів, кримінальне процесуальне законодавство окремих країн вказаної групи залишає їх перелік відкритим. Наприклад, ч. 3 ст. 37 Тимчасового КПК Ісламської Республіки Афганістан для судів визначає наведені в ній види доказів як основні [10]. Коментуючи цю норму, вчені відзначають, що збирання доказів не обмежується конкретними формами й матеріалами, у

зв'язку з чим прокурор вільний у виборі інструментів та умов доказування, а різні види доказів, перелічених у цій нормі, визначені як основні інструменти, а не лише як інструменти доступні [13, с. 46].

У доктрині кримінального процесу країн мусульманської правової системи сформовано три підходи до визначення кола доказів, які можуть використовуватися в кримінальному провадженні.

Так, виходячи з того, що Коран у більшості випадків зараховує показання свідків до основних доказів, одна група вчених вважає, що видами доказів у кримінальному провадженні є визнання обвинуваченого та показання свідків, а інші докази можуть використовуватися тільки у справах цивільного характеру [14, с. 23].

Друга група вчених відзначає, що таке обмеження не є виправданим, оскільки під «доказом» Аллах і Пророк мають на увазі всі засоби, які допомагають установити істину, і зараховують до доказів усе, що може підтвердити правильність обвинувачення (об'єктивні докази, речові докази) [14, с. 23]. Конкретизуючи наведену позицію, вчені до доказів зараховують визнання обвинуваченого, показання, клятву та знання судді [15, с. 675], відзначають переважаюче значення показань свідків, визнання обвинуваченого [16, с. 227; 17, с. 95; 18, с. 53–54; 19, с. 89] і клятви [17, с. 58; 18, с. 54], яке ґрунтується на припущенні про високий ступінь надійності цих доказів [20, с. 272], вказують на ненадання значення в традиційному шаріатському праві письмовим доказам [21, с. 165] або надання їм другорядного значення [22, с. 308] і не визначають значення речових доказів у системі доказів.

Третя група вчених пов'язує систему доказів із групами (категоріями) злочинів, які традиційно виділяються в мусульманському кримінальному праві. Зокрема, більшість мусульманських учених в основу класифікації злочинів покладають критерії ступеня визначеності й розміру покарання за той або інший злочин і характеру порушених прав та інтересів, за якими всі злочини ділять на три групи (категорії): 1) «худуд» (злочини, які володіють найбільшою суспільною небезпекою та посягають на «права Аллаха» й публічні інтереси всіх мусульман: крадіжка, розбій (грабіж), уживання алкоголю, бунт, віровідступництво (вихід з ісламу), перелюбство (позашлюбний статевий зв'язок) і недоведене обвинувачення у вступі в такий зв'язок); 2) «кісас і дія» (злочини, які посягають на інтереси окремих осіб: убивство й тілесні ушкодження незворотного характеру); 3) «тазір» (злочини, відповідальність за які не встановлена Кораном, Сунною або іджмою, односторонньою думкою провідних мусульманських правознавців, у зв'язку з чим вони не включені ні в першу, ні в другу групу та можуть посягати як на «права Аллаха», так і на приватні інтереси) [23].

Якщо для позначення третьої з наведених груп (категорій) злочинів у доктрині мусульманського кримінального права використання терміна «тазір» є загальноприйнятим, то щодо перших двох існують певні термінологічні розбіжності.

Так, поряд із терміном «худуд» ученими країн мусульманської правової системи використовується термін «хадд» [8, с. 4; 15, с. 675; 17, с. 10; 24, с. 84]. Відмінність між ними полягає в тому, що термін «хадд» застосовується для позначення точно визначених санкцій [25, с. 262], абсолютно визначених покарань в однині, а термін «худуд» – для їх позначення у множині [26, с. 20]. У зв'язку з цим злочин, який належить до вказаної групи (категорії), в однині позначається терміном «хадд», а у множині – терміном «худуд» [27, с. 129], тобто останній використовується для позначення самої групи (категорії) таких злочинів.

Що стосується другої з указаних груп (категорій) злочинів, то більшість учених позначає злочини, що належать до неї, терміном «кісас» [24, с. 84; 26, с. 20; 28, с. 17; 29, с. 426; 30, с. 16]. Водночас термінам «кісас» і «дія» в мусульманському кримінальному праві надається різне змістове навантаження. Так, термін «кісас» у буквальному розумінні означає «відплату, розплату, помсту» [31] і використовується для позначення «вбивства людини, яка умисно вчинила вбивство іншої людини, за вироком шаріатського суду» [32], а термін «дія» буквально тлумачиться як «кровна помста» [27, с. 130], «кровний викуп» [31] і застосовується для позначення «компенсації, відшкодування шкоди у випадках убивства, каліцтва та поранення людини» [32]. У разі вчинення умисного вбивства або заподіяння умисного

тілесного ушкодження мусульманське право надає потерпілій стороні право обрати одне з трьох покарань: кісас (відплату), дія (прийняття від нього викупу за кров) або прощення злочинця (із застосуванням у разі його обрання дія) [30, с. 44; 33, с. 3]. У разі вчинення неумисного вбивства або заподіяння неумисного тілесного ушкодження застосуванню підлягає лише дія [32]. У зв'язку з цим для позначення цієї групи (категорії) злочинів доцільно використовувати терміни «кісас» і «дія», що дасть змогу повною мірою відобразити санкції, які підлягають застосуванню в разі вчинення таких злочинів.

З урахуванням наведеної класифікації злочинів учені відзначають, що кожному їх виду – худуд, кісас і тазір – притаманні різні правила провадження та доказування [29, с. 426]. У доказуванні в справах про злочини категорії «худуд» можуть використовуватися лише визнання обвинуваченого й показання двох правомочних свідків чоловічої статі (у справах про вживання спиртних напоїв доказом слугує запах алкоголю від обвинуваченого, встановлений за допомогою проведення експертизи або показань двох свідків); у справах про злочини категорії «кісас і дія» – визнання обвинуваченого, показання двох правомочних свідків чоловічої статі, клятва, показання двох жінок та одного чоловіка, показання чотирьох жінок; у справах про злочини категорії «тазир» – будь-які докази, які не суперечать духу й сутності шаріату [23].

Як убачається, саме остання з наведених позицій є найбільш обґрунтованою, оскільки відповідає впливу норм шаріату на кримінальне процесуальне доказування: у справах про злочини категорій «худуд» і «кісас і дія», відповідальність за які передбачена Кораном, Сунною або іджмою, діє система формальних доказів, що в більшості випадків обмежується визнанням обвинуваченого, показаннями свідків і клятвою, а у справах про злочини категорії «тазир», які не підпадають під дію норм шаріату, використовується система абсолютних доказів, що включає в себе будь-які докази, які можуть бути надані суду, у тому числі й показання потерпілого, речові докази, висновок експерта.

У доктрині кримінального процесу країн мусульманської правової системи речові докази визначаються як «ті предмети, на яких залишив слід злочин, вірніше особа, яка вчинила злочин» [8, с. 71]. Хоча така позиція відображає предметність речових доказів і їх зв'язок із подією злочину, проте вона обмежує коло речових доказів виключно слідами злочину (в її широкому трактуванні) або слідами, залишеними злочинцем (у її вузькому трактуванні), не дає змоги врахувати інші види речових доказів, які передбачені нормами кримінального процесуального законодавства окремих країн мусульманської правової системи (наприклад, показання співучасників злочину та показання померлої особи або особи, яка помирає, за суданським законодавством) або використовуються в кримінальному процесуальному доказуванні цих країн (наприклад, офіційні протоколи поліції в разі виготовлення креслення місця події, що застосовуються як речові докази в турецькому кримінальному процесі [34]).

Висновки. Кримінальне процесуальне законодавство країн мусульманської правової системи, визнаючи речові докази самостійним видом доказів (зокрема Арабська Республіка Єгипет, Королівство Саудівська Аравія, Республіка Судан) або прямо не закріплюючи їх у переліку видів доказів, але припускаючи можливість отримання речових доказів під час проведення огляду, обшуку та вилучення (зокрема Ісламська Республіка Іран, Ісламська Республіка Афганістан, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Туреччина), не містить визначення їх поняття. Вплив норм шаріату на кримінальне процесуальне законодавство зумовлює надання переважачого значення в системі доказів визнанню обвинуваченого, показанням свідків, клятві та знанням судді й обмеження сфери використання речових доказів у кримінальному процесуальному доказуванні справами про злочини категорії «тазир», які не підпадають під дію норм шаріату.

У доктрині кримінального процесу країн мусульманської правової системи з урахуванням сформованих підходів до визначення кола доказів, які можуть використовуватися в кримінальному провадженні, визначенню поняття речових доказів присвячена недостатня увага. У поодиноких працях, присвячених проблемам кримінального процесуального доказування в окремих країнах мусульманської правової системи, речові докази визна-

чаються як предмети, що зберегли на собі сліди злочину, у зв'язку з чим відбувається істотне звууження кола речових доказів, які можуть використовуватися в кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Бехруз Х. Порівняльне правознавство : підручник / Х. Бехруз. – Одеса : Фенікс, 2009. – 464 с.
2. Лук'янов Д. Сучасні погляди на проблему класифікації та типології правових систем / Д. Лук'янов // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 3–4. – С. 56–62.
3. Оксамитний В. Сучасні правові системи у компаративістському вимірі / В. Оксамитний // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 3–4. – С. 392–407.
4. Юсеф Нахла. Особливості правової культури країн Близького Сходу / Нахла Юсеф // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 147–151.
5. Лук'янов Д.В. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку / Д.В. Лук'янов // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3-2. – С. 40–43.
6. Egypt Criminal Procedure Code from 29 October 2010: Law Number 23 of 1971 (as Amended to 14 March 2010) [Electronic resource]. – Regime of access : <http://hrlibrary.umn.edu/research/Egypt/Criminal%20Procedures.pdf>.
7. Law of Criminal Procedure of Saudi Arabia: Royal Decree No. (M/39) from 28 Rajab 1422 – 16 October 2001 [Electronic resource]. – Regime of access : http://hrlibrary.umn.edu/research/saudi Arabia/criminal_procedure.html.
8. Мухамед Тарик Дафалла Эль-Имам. Доказательства и доказывание в уголовном процессе Судана : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Тарик Дафалла Эль-Имам Мухамед. – М., 2002. – 170 с.
9. New Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran. Books One and Two: Adopted by the Legal Affairs Commission of the Islamic Consultative Assembly on April 21, 2013 [Electronic resource]. – Regime of access : www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/iranian-codes/1000000455-english-translation-of-books-1-and-2-of-the-new-islamic-penal-code.html#35.
10. Interim Code of Criminal Procedure for Courts, 2004 // Official Gazette. – No. 820. – 2004. – 25 February (1382/12/06 A.P.). – [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.asianlii.org/af/legis/laws/icocpfcogn820p2004022513821206a675/>.
11. Code of Criminal Procedure of Pakistan, 1898: as Amended by Act II of 1997 [Electronic resource]. – Regime of access : <http://www.oecd.org/site/adboecdanti-corruptioninitiative/39849781.pdf>.
12. Turkish Criminal Procedure Code, 2004. – İstanbul: Beta, 2009. – 330 p. – [Electronic resource]. – Regime of access : https://www.unodc.org/res/cld/document/tur/2005/turkish_criminal_procedure_code_html/2014_Criminal_Procedure_Code.pdf.
13. Criminal Law and Procedure in Afghanistan: Focus on Gender Issues. – Rome : International Development Law Organization, 2007. – 66 с.
14. Баишев Ж.Н. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания / Ж.Н. Баишев. – Алматы : Жеті жарғы, 1996. – 80 с.
15. Gohari Saeed. Investigating Judicial Assumptions of Recorded Sound and Picture in Hearing Crimes Deserving Hadd / Saeed Gohari // International Journal of Advanced Research. – 2014. – Volume 2. – Issue 6. – P. 675–682.
16. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен ; отв. ред. В.А. Туманов. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
17. Тургумбаев М.Е. Институт преступления и наказания в мусульманском праве : дисс. ... докт. философии (PhD) : спец. 6D030100 «Юриспруденция» / М.Е. Тургумбаев. – Алматы, 2014. – 138 с.
18. Lippman Matthew. Islamic Criminal Law and Procedure: Religious Fundamentalism v. Modern Law / Matthew Lippman // Boston College International & Comparative Law Review. – 1989. – Vol. XII. – No. 1. – P. 29–62.

19. Сарсенов А.М. Судейское усмотрение в современных правовых системах : дисс. ... докт. философии (PhD) : спец. 12.00.00 «Юридические науки» / А.М. Сарсенов. – Астана, 2009. – 140 с.
20. Karadsheh Rose Marie. Creating an International Criminal Court: Confronting the Conflicting Criminal Procedures of Iran and the United States / Rose Marie Karadsheh // Penn State International Law Review. – 1996. – Vol. 14. – No. 2. – Article 4. – P. 243–289.
21. Таилов Р.З. Генезис мусульманского права (историко-правовой аспект) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р.З. Таилов. – СПб., 2004. – 227 с.
22. Бехруз Хашматулла. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Хашматулла Бехруз. – Одесса, 2006. – 387 с.
23. Гусенова П.А. Особенности доказывания по мусульманскому праву / П.А. Гусенова // Евразийский юридический журнал. – 2014. – № 9 (76). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eurasia-allnews.ru/nauchnye-statii/item/244-osobennosti-dokazyvaniya-pomusulmanskomu-pravu.html>.
24. Аль-Баити М.А.А. Некоторые аспекты субъективной стороны состава преступления по мусульманскому уголовному праву / М.А.А. Аль-Баити // Исламоведение. – 2010. – № 2. – С. 83–90.
25. Хатхут Хайдер. Преступления категории «худдуд» в теории мусульманского права / Хайдер Хатхут // Правова держава. – 2010. – № 12. – С. 262–267.
26. Артемов В.Ю. Основные институты мусульманского уголовного права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01; 12.00.08 / В.Ю. Артемов. – М., 2008. – 27 с.
27. Клейменов И.М. Мусульманское уголовное право в контексте исламского права / И.М. Клейменов // Противодействие этническому и религиозному экстремизму. – Омск : Омский государственный университет, 2007. – С. 122–136.
28. Малиновский А.А. Уголовно-правовые системы: вопросы классификации / А.А. Малиновский // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2008. – № 3. – С. 14–19.
29. Shahiddulah Shahid M. Comparative criminal justice system: global and local perspectives / Shahid M. Shahiddulah. – Burlington : Jones & Bartlett Learning, 2014. – 554 p.
30. Ибрагимова Х.А. Проблемы мусульманского уголовного права : [учебное пособие (курс лекций)] / Х.А. Ибрагимова. – Махачкала : Дагестанский государственный институт народного хозяйства, 2013. – 49 с.
31. Сюкияйнен Л.Р. Ислам о преступлении и наказании / Л.Р. Сюкияйнен // Мировые религии о преступлении и наказании / [авт. кол.: С.В. Бабкина, А.И. Бойко, О.А. Мозговой, Л.Р. Сюкияйнен, А.А. Тер-Акопов, С.В. Шанхаев и др.] ; науч. ред. А.Э. Толкаченко, К.В. Харabet. – М. : Рипол Классик, 2013. – С. 416–524. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/95813109>.
32. Али-заде А.А. Исламский энциклопедический словарь / А.А. Али-заде. – М. : Ансар, 2007. – 400 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ebooks.azlibnet.az/book/OUKuRAh4.pdf>.
33. Мукбель Абдулла Али Ахмед. Преступления против жизни и здоровья по уголовному праву Йеменской Республики : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Абдулла Али Ахмед Мукбель. – М., 2000. – 20 с.
34. Yenisey Feridun. Criminal Procedure Law in Turkey: Part II (May 2015) / Feridun Yenisey [Electronic resource]. – Regime of access : <https://law.ku.edu/sites/law.ku.edu/files/docs/istanbul/criminal-procedure-istanbul-2015.pdf>.

КУРМАН О. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.98

**ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ІНФОРМАЦІЮ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ
ЯК ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ**

У статті розглядаються проблемні питання визначення поняття «інформація з обмеженим доступом» у законодавстві України та проводиться систематизація цієї категорії. Пропонується визначення поняття таємниці досудового розслідування. Визначаються критерії зарахування інформації з обмеженим доступом до предмета злочинного посягання за ст. 361-2 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, службова інформація, професійна таємниця, криміналістична характеристика злочинів, предмет злочинного посягання, захист інформації.

В статье рассматриваются проблемные вопросы определения понятия «информация с ограниченным доступом» в законодательстве Украины и проводится систематизация данной категории. Предлагается определение понятия тайны досудебного расследования. Определяются критерии отнесения информации с ограниченным доступом к предмету преступного посягательства по ст. 361-2 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: информация с ограниченным доступом, служебная информация, профессиональная тайна, криминалистическая характеристика преступлений, предмет преступного посягательства, защита информации.

In the article considers issues of the definition “information with a limited access” in the Ukrainian legislation and carried systematization of this category. It is suggested determination of a secret pre-trial investigation. Defined the criterion of attribution information with limited access to the subject of a criminal assault provided by item 361-2 the Criminal Code of Ukraine.

Key words: information with a limited access, official information, professional secrecy, criminalistic characteristic of crimes, subject of a criminal assault, information protection.

Вступ. Інформація завжди відігравала надзвичайно важливу роль у житті людини. Для розвитку суспільства потрібні матеріальні, енергетичні, біологічні й інші ресурси, у тому числі інформаційні. Сьогодення характеризується величезним зростанням обсягів інформаційних потоків. Це стосується будь-якої сфери діяльності людства. Найбільше зростання обсягів інформації спостерігається в промисловості, торгівлі, фінансовій і банківській сферах, системі освіти. За останні сто років з'явилося багато галузей виробництва, які майже на 100% складаються з однієї інформації (наприклад, виготовлення програмного забезпечення, реклама, дизайн тощо).

Загальновідоме прислів'я про те, що хто володіє інформацією, той володіє світом, характеризує роль інформації в сучасному суспільстві. На нинішньому етапі розвитку су-

спільства масштаби злочинних посягань на конфіденційні відомості різко зросли. Інформація про результати чужих прикладних і фундаментальних досліджень дає змогу заощадити власні сили й кошти та зосередити увагу на виробництві й маркетингу. Подальший розвиток науково-технічного прогресу, збільшення потоку патентів і жорсткість конкуренції роблять викрадення чужих таємниць особливо прибутковою, а тому дуже перспективною справою [6, с. 62]. Усе більше видів інформації в сучасному суспільстві зберігається в електронному вигляді. В Україні практично всі реєстри та бази даних державних установ та органів влади й управління переведені чи переводяться на електронні носії з розміщенням у локальних мережах чи з доступом до них через Інтернет. Така зручність у збиранні, обробці та використанні інформації створює велику спокусу незаконного отримання конфіденційних відомостей про конкретну особу, об'єднання громадян, підприємства, установи з метою використання надалі в протиправних цілях.

Сьогодні з'явилися нові, раніше невідомі способи вчинення злочинів у сфері підприємництва й конкурентних відносин, інформаційних технологій тощо, де предметом посягання є різного роду інформація, що зумовлює необхідність розроблення ефективних методик виявлення та розслідування цих злочинних деліктів.

Постановка завдання. Традиційно до структури методики розслідування конкретного виду злочинів включається криміналістична характеристика. Цій науковій категорії приділялася досить широка увага як загалом, так і в рамках розробки методик окремих видів злочинів [1, с. 731–739; 2, с. 138–156; 4; 6]. Водночас криміналістична характеристика розслідування злочинних посягань на відомості, що становлять інформацію з обмеженим доступом, які зберігаються в електронному вигляді, сьогодні не знайшла достатнього висвітлення в спеціальній літературі, що викликає необхідність дослідження цієї криміналістичної категорії.

Результати дослідження. Серед інших елементів криміналістичної характеристики злочинних посягань на відомості, що становлять інформацію з обмеженим доступом, які зберігаються в електронному вигляді, вагоме місце посідає предмет злочинного посягання. Відповідно до ст. 361-2 Кримінального кодексу України, предметом злочинного посягання є інформація з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації, створена й захищена чинним законодавством.

Відповідно до Закону України «Про інформацію» від 02 листопада 1992 року, інформацією визнаються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. У свою чергу, за порядком доступу інформація ділиться на відкриту інформацію й інформацію з обмеженим доступом. Будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що захищена законом до інформації з обмеженим доступом.

До інформації з обмеженим доступом не можуть бути захищені такі відомості: 1) про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту; 2) про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися й загрожують безпеці людей; 3) про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування й соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти й культури населення; 4) про факти порушення прав і свобод людини, включаючи інформацію, що міститься в архівних документах колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язаних із політичними репресіями, Голодомором 1932–1933 років в Україні та іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного й/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів; 5) про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб; 5-1) щодо діяльності державних і комунальних унітарних підприємств, господарських товариств, у статутному капіталі яких більше ніж 50% акцій (часток) належить державі або територіальній громаді, а також господарських товариств, 50 і більше відсотків акцій (часток) яких належать господарському товариству, частка дер-

жави або територіальної громади в якому становить 100%, що підлягають обов'язковому оприлюдненню відповідно до закону; 6) інші відомості, доступ до яких не може бути обмежено відповідно до законів і міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Інформація з обмеженим доступом ділиться на конфіденційну, таємну та службову.

Конфіденційною є інформація про фізичну особу (персональні дані¹), а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень.

Таємною інформацією є відомості, доступ до яких обмежується відповідно до закону, розголошення яких може завдати шкоди особі, суспільству й державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну², професійну, банківську таємницю³, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю. На жаль, законодавець, виділивши види таємної інформації як професійну, досудового розслідування тощо, не надав визначення цим категоріям, що створює певні проблеми на практиці та викликає різні тлумачення серед науковців [2; 7; 8; 9]. Так, у наукових джерелах до професійної таємниці зараховують такі види, як лікарська, нотаріальна, сповіді, адвокатська, експертна, усиновлення, журналістська, аудиторська, актів громадянського стану, зв'язку, нарадчої кімнати суддів.

Також немає єдності щодо визначення таємниці досудового розслідування. Таємниця досудового розслідування – це відомості стосовно результатів слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, експертних досліджень про осіб, події, процеси, тактику та методи проведення процесуальних дій, розголошення яких може негативно вплинути на всебічність, повноту й неупередженість розслідування кримінального правопорушення.

Проаналізувавши ознаки таємної інформації, до її видів можемо зарахувати й інформацію, що становить комерційну таємницю. Згідно зі ст. 36 Господарського кодексу України, відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею. Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, спосіб їх захисту визначаються суб'єктом господарювання відповідно до закону.

Отже, інформація становить комерційну таємницю за наявності таких ознак: 1) має дійсну або потенційну комерційну цінність унаслідок необізнаності з нею третіх осіб; 2) до неї не існує вільного доступу на законних підставах; 3) власник або уповноважена ним особа вживає заходів щодо збереження її конфіденційності. Інформація, що становить комерційну таємницю, повинна бути зафіксована на матеріальному носії (папері, магнітному чи оптичному носії, фотонегативі чи іншому матеріальному об'єкті) й забезпечена реквізитами, що дають змогу ідентифікувати її. Це можуть бути результати дослідів і їх протоколи, дані про якість матеріалів, документація з виготовлення продукції, креслення, формули та рецепти, статистичні розрахунки, звіти про виготовлену продукцію або надані послуги, картотеки й електронні бази даних клієнтів, відомості про організацію виробництва, методи реклами, інформація про джерела фінансування тощо. У деяких ситуаціях інформація, що становить комерційну таємницю, може втілюватися в предметах – виробках, блоках, агрегатах, при-

¹ Персональні дані – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата й місце народження (Закон України «Про захист персональних даних» від 01.08.2010).

² Державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки й техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані в порядку, встановленому законом, державною таємницею й підлягають охороні державою (Закон України «Про державну таємницю» від 21.01.1994).

³ Банківською таємницею є інформація щодо діяльності й фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку в процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин із ним чи третім особам під час надання послуг банку (Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000).

борах і речовинах. Однак і в цьому разі для визнання відомостей, утілених у предметах, комерційною таємницею необхідно, щоб інформація була попередньо задокументована в установленому порядку. Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, порядок їх захисту визначаються власником або уповноваженою ним особою.

До службової інформації може належати така: 1) міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішню службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень; 2) зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не зараховано до державної таємниці.

При цьому в частині 1 статті 9 Закону України «Про доступ до публічної інформації» вказано, що належати до службової така інформація може відповідно до вимог частини 2 статті 6 зазначеного Закону. Так, обмеження доступу до інформації здійснюється при дотриманні сукупності таких вимог:

1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя;

2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам;

3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес у її отриманні.

Обов'язковою ознакою інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах, є те, що вона повинна бути створена та захищена відповідно до чинного законодавства. Тобто це не будь-які відомості, що знаходяться в комп'ютері фізичної чи юридичної особи чи іншому електронному носії, а тільки ті, що збираються, реєструються, накопичуються, оброблюються й захищаються у визначений законом спосіб. У загальній системі забезпечення безпеки захисту інформації виділяють декілька напрямів: 1) законодавчий; 2) фізичний; 3) програмний; 4) криптографічний; 4) організаційний. Така діяльність повинна відповідати Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05 липня 1994 року, Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» від 29 березня 2006 року й виданим на підставі них відомчим підзаконним нормативним актам.

Висновки. Сьогодні проблема викрадення, незаконної торгівлі та розповсюдження інформації з обмеженим доступом видається досить серйозною для України. Дослідження такого предмета злочинного посягання, як відомості, що становлять інформацію з обмеженим доступом, які зберігаються в електронному вигляді, у межах розробки криміналістичної характеристики має велике значення для створення методики розслідування зазначеного виду злочинів. Знання типових ознак цієї криміналістичної категорії дає слідчому можливість правильно кваліфікувати протиправне діяння, висунути версії щодо причетних осіб, способу незаконного збуту або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, визначити напрями розслідування.

Список використаних джерел:

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики / Р.С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
2. Ємельянов С.Л. Стан та розвиток правового інституту професійної таємниці в Україні / С.Л. Ємельянов // Право і безпека. – 2011. – № 5. – С. 52–57.
3. Журавель В.А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : [монографія] / В.А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостиль», 2012. – 304 с.

4. Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений : [учеб. пособие] / А.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова. – Х. : Юрид. ин-т, 1985. – 92 с.
5. Курман О.В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О.В. Курман ; Націон. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.
6. Курман О.В. Типізація способів учинення злочинних посягань на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю / О.В. Курман // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць/ ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. – Вип. 10. – Х. : Право, 2010. – С. 62–68.
7. Меркулова С.Н. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С.Н. Меркулова ; Нижнегород. филиал гос. ун-та. – Н. Новгород, 2007. – 23 с.
8. Резнікова Г.І. Професійна таємниця: поняття, ознаки та види / Г.І. Резнікова // Питання боротьби зі злочинністю – 2013. – Вип. 26. – С. 280–292.
9. Рожнов А.А. Уголовно-правовая охрана профессиональной тайны : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.А. Рожнов ; Казан. гос. ун-т. – Ульяновск, 2002. – 30 с.

ШЕЛЯКІН О. С.,

ад'юнкт кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.126

ОБМЕЖЕННЯ, ВСТАНОВЛЕНІ ВІДНОСНО ПІДОЗРЮВАНОВОГО, ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ДОМАШНЬОГО АРЕШТУ

Стаття присвячена дослідженню процесуальних заборон та зобов'язань, встановлених відносно підозрюваного, обвинуваченого в зв'язку зі застосуванням запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту. Проаналізовано практику обрання домашнього арешту в контексті встановлених обмежень.

Ключові слова: домашній арешт, запобіжний захід, обмеження, підозрюваний, обвинувачений.

Статья посвящена исследованию процессуальных запретов и обязательств, установленных в отношении подозреваемого, обвиняемого в связи с применением меры пресечения в виде домашнего ареста. Проанализирована практика избрания домашнего ареста в контексте установленных ограничений.

Ключевые слова: домашний арест, мера пресечения, ограничения, подозреваемый, обвиняемый.

The article is devoted to procedural prohibitions and obligations established against suspect, accused in connection with application of a preventive measure in form of house arrest. Analyzed practice of election of house arrest in context of established limits.

Key words: house arrest, restraint, restrict, suspect, accused.

Вступ. Мета запобіжного заходу досягається покладенням на підозрюваного чи обвинуваченого конкретних меж дозволеної поведінки. При застосуванні домашнього арешту законодавець чітко передбачив два види обмежень, які відповідно до ч. 1 ст. 181 та ч. 5 ст. 194 КПК України складаються з заборон та зобов'язань. Актуальність розгляду цих обмежень зумовлена тим, що в разі їх невиконання відносно особи передбачена кримінальна процесуальна відповідальність, зокрема зміна домашнього арешту на тримання під вартою. Водночас не повною мірою залишається з'ясованим питання правової природи таких обмежень.

Питанням меж дозволеної поведінки під час застосування запобіжних заходів, зокрема домашнього арешту, були присвячені роботи А.Ф. Безрукавої, І.Г. Глобенка, А.М. Мартинціва, Ю.Г. Овчиннікова, Є.В. Салтикова, А.П. Слободзяна та інших.

Але, незважаючи на ту увагу, яку приділяли цьому питанню дослідники, воно потребує подальшого вивчення в частині дослідження обмежень, встановлених відносно підозрюваного, обвинуваченого під час застосування домашнього арешту.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі теоретичних та практичних аспектів застосування домашнього арешту в контексті встановлених обмежень відносно підозрюваного, обвинуваченого.

Результати дослідження. Передусім варто наголосити, що процесуальні обмеження здебільшого стосуються гарантованих державою прав щодо свободи пересування, вільного вибору місця проживання, права вільно залишати територію України, закріплених у ст. 33 Конституції України. Обмеження цього права полягає в установленні меж дозволеної поведінки відносно підозрюваного, обвинуваченого. Під час застосування домашнього арешту вони є наслідком дії конкретних обмежень, до яких належать:

1) заборона залишати житло цілодобово або у певний період доби;

2) зобов'язання:

2.1) прибути за кожною вимогою до суду або до іншого визначеного органу державної влади;

2.2) виконувати один або декілька обов'язків, передбачених пп. 1-9 ч. 5 ст. 194 КПК України.

Проаналізуємо більш детально, в чому можуть полягати обмеження для осіб, щодо яких обрано домашній арешт.

1. Заборона залишати житло цілодобово або у певний період доби (ч. 1 ст. 181 КПК України).

В.О. Попелюшко справедливо стверджує, що через дану заборону реалізується обмеження свободи пересування підозрюваного, обвинуваченого [1, с. 410]. Іншими словами, особа, відносно якої застосовано домашній арешт, не вільна у пересуванні поза межами житла.

На цей час залишається невизначеним питання вибору слідчим суддею, судом режиму ізоляції підозрюваного, обвинуваченого в межах житла. Так, у самій статті, що регулює домашній арешт, зазначено, що особі забороняється залишати житло чи то цілодобово, чи то на певний період доби (наприклад, із 21.00 до 06.00 години). Проведеним аналізом ухвал про застосування домашнього арешту нами встановлено, що на практиці слідчі судді, суди в 90% вивчених ухвал не здійснюють такого обґрунтування. Наведене свідчить про необхідність доопрацювань механізму такої заборони. Разом із тим слід мати на увазі, що заборона залишати житло не звільняє від виконання додатково покладених зобов'язань, про які мова піде нижче.

2. Зобов'язання:

2.1. Прибути за кожною вимогою до суду або до іншого визначеного органу державної влади (ч. 5 ст. 194 КПК України).

Зобов'язання прибути за кожною вимогою до суду або іншого визначеного органу, на наш погляд, слід розглядати як одне з пріоритетних для забезпечення завдань кримінального провадження. За результатами опитування слідчих нами встановлено, що несвоєчасна явка є перешкодою в дотриманні розумних строків. Д.О. Савицький з цього приводу справедливо стверджує, що «можливість проведення більшості процесуальних дій безпосередньо залежить від своєчасної явки учасників кримінального провадження» [2, с. 158]. Наведена

думка повною мірою стосується й підозрюваного, обвинуваченого, підданого домашньому арешту, адже без прибуття цієї особи до суду або до іншого компетентного органу неможливо з'ясувати всі обставини, що мають значення для прийняття в подальшому справедливого рішення по суті.

Виходячи з такої логіки законодавця, прибуття підозрюваного, обвинуваченого до суду або іншого визначеного органу державної влади за викликом є не правом, а процесуальним обов'язком, який відповідно до ч. 5 ст. 194 КПК України покладається на підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні всіх запобіжних заходів, окрім тримання під вартою.

Слід звернути увагу на те, що законодавець передбачив можливість зобов'язати підозрюваного, обвинуваченого прийти, крім суду, до інших визначених органів державної влади, до яких відносяться органи досудового розслідування, прокуратура тощо. Відповідний орган визначається з урахуванням необхідних процесуальних дій, які потрібно провести, в залежності від стадії кримінального провадження. Крім того, орган зазначається в ухвалі про застосування домашнього арешту. Однак на практиці майже в усіх ухвалях у межах цього зобов'язання зазначаються лише суди. В 99% вивчених справ про домашній арешт відомості про будь-які інші органи державної влади відсутні.

Характерною особливістю цього зобов'язання є те, що воно покладається одночасно з застосуванням запобіжного заходу, на відміну від встановлення інших обов'язків, передбачених нормою цієї ж статті, необхідність покладення яких повинна бути доведена прокурором, виходячи з матеріалів кримінального провадження. На практиці ні в стадії досудового розслідування, ні в стадії судового розгляду в ухвалі про застосування домашнього арешту в 45% вивчених справ слідчі судді, суди не зазначають такого зобов'язання.

Разом із тим в ухвалях про застосування домашнього арешту існує негативна практика поєднання слідчими суддями, судом цього зобов'язання та обов'язку прийти до визначеної службової особи зі встановленою періодичністю, адже зрозумілим є той факт, що суд не є службовою особою, а слідчий, прокурор та слідчий суддя не є державним органом.

Так, Печерський районний суд м. Києва ухвалою від 21 січня 2016 року змінив міру запобіжного заходу з тримання під вартою на домашній арешт відносно обвинуваченого ОСОБА_5 за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 186 КК України, з одночасним покладенням обов'язку перебувати за першим викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду у визначений час [3].

2.1. Виконувати один або декілька обов'язків, передбачених пп. 1-9 ч. 5 ст. 194 КПК України.

Крім розглянутого вище зобов'язання, на особу під час застосування домашнього арешту може бути покладено зобов'язання виконувати один або кілька обов'язків, а саме: 1) перебувати до визначеної службової особи зі встановленою періодичністю; 2) не відлучатися з населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду; 3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи; 4) утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею з дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом; 5) не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом; 6) пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності; 7) докласти зусиль із пошуку роботи або навчання; 8) здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд із України і в'їзд в Україну; 9) носити електронний засіб контролю. Розглянемо детальніше кожен із наведених обов'язків.

1. Перебувати до визначеної службової особи зі встановленою періодичністю. Такий обов'язок покладається на особу у зв'язку з реалізацією завдань кримінального провадження, зокрема з необхідністю проведення процесуальних дій у майбутньому.

У разі неявки підозрюваного, обвинуваченого до визначеної в ухвалі службової особи слід урахувати наявність поважних причин або повідомлення про причини неприбуття. При цьому, як слушно зазначає В.О. Попелюшко, в таких випадках «...підозрюваний, обвинува-

чений повинен письмово повідомити про це слідчого, прокурора, суд, у провадженні якого перебуває справа...» [1, с. 407].

На практиці слідчі судді, суди покладають цей обов'язок у 55% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту. При цьому майже у всіх випадках покладення цього обов'язку слідчий суддя, суд не вказують періодичність такої явки. Лише в 3% ухвал про застосування домашнього арешту в межах цього обов'язку зазначається конкретний день та час явки підозрюваного, обвинуваченого до службової особи.

Разом із тим у більшості вивчених ухвал про обрання домашнього арешту не вказується конкретна службова особа, до якої має прийти підозрюваний, обвинувачений. Лише в 25% вивчених ухвал зазначається її посада (слідчий, прокурор, слідчий суддя та суд) у залежності від стадії кримінального провадження.

А.Ф. Безрукава вважає, що: «...в клопотанні про обрання домашнього арешту та в ухвалі про його застосування обов'язково має вказуватися конкретна службова особа із зазначенням її імені та місця роботи, а також періодичність, з якою підозрюваний, обвинувачений має до неї з'являтися» [4, с. 66]. Ми погоджуємось із вищевикладеною думкою автора, адже конкретизація службової особи та періодичність, з якою підозрюваний, обвинувачений має з'явитися до неї, посилює мету такого виклику та попередить можливу неявку з боку останнього.

2. *Не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду.* Цей обов'язок за своїм характером схожий із забороною залишати житло. А.П. Слободзян зазначає, що обов'язок «...покладається у випадках, коли обставини, які є предметом обґрунтування сторін кримінального провадження, свідчать про те, що мета застосування запобіжного заходу може бути досягнута при обмеженні права підозрюваного, обвинуваченого відлучатися з місця його постійного проживання або тимчасового перебування» [5, с. 206].

Однак слід зазначити, що обов'язок не відлучатися з населеного пункту є більш широким за своїм змістом, аніж заборона залишати житло, яке географічно знаходиться в цьому місті, селищі тощо. Потреба в такому обов'язку з'являється в тому випадку, коли відносно підозрюваного, обвинуваченого встановлено заборону залишати житло лише у певний період доби. За таких умов особа, яка знаходиться під домашнім арештом, залишається в соціумі зі збереженням можливості працювати, навчатися, здійснювати покупки, однак у межах території, визначеної ухвалою слідчого судді, суду.

Що стосується питання отримання дозволу на залишення підозрюваним, обвинуваченим населеного пункту, в якому він зареєстрований (проживає/перебуває), то законодавець не передбачив конкретних їх випадків. На цей час в юридичній науці сформувалася думка, що отримання такого дозволу пов'язане з настанням виняткових випадків. На думку А.П. Слободзяна, такими випадками можуть бути: смерть близьких родичів, членів сім'ї чи інших близьких осіб або серйозна загроза їхньому життю; стан здоров'я самого підозрюваного чи обвинуваченого і неможливість надання медичної допомоги в населеному пункті, де він зареєстрований чи проживає; у зв'язку з професійною діяльністю [5, с. 206]. Подібної думки стосовно цього питання дотримується і А.М. Мартинців [6, с. 129]. На наш погляд, отримання дозволу пов'язане не з настанням виняткових випадків, а виникненням такої необхідності у підозрюваного, обвинуваченого на залишення населеного пункту, наприклад відвідування старих приятелів тощо.

При цьому, В.О. Попелюшко звертає увагу на те, що «...у разі необхідності відлучитися з населеного пункту, місця проживання ...підозрюваний, обвинувачений повинен письмово повідомити про це слідчого, прокурора, суд, у провадженні якого перебуває справа, ... та отримати на це письмовий дозвіл» [1, с. 407].

А.Ф. Безрукава переймається питанням, до кого саме повинен звертатися підозрюваний, обвинувачений за отриманням такого дозволу? [4, с. 66]. На нашу думку, отримання згоди в однієї посадової особи автоматично виключає необхідність отримувати її в решти. Видається слушним надання дозволу в залежності від стадії кримінального провадження,

а саме слідчим або прокурором – на стадії досудового розслідування, та судом – на стадії судового розгляду. На практиці слідчі судді, суди покладають цей обов'язок відносно підозрюваних, обвинувачених у 60% вивчених ухвал.

3. *Повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи.* Цей обов'язок полягає у формі повідомлення органу, у провадженні якого перебуває справа, та потребує долучення до нього документів про нове місце проживання або роботи. При цьому підозрюваний, обвинувачений не повинен отримувати письмовий дозвіл від слідчого, прокурора, суду, як це передбачено при покладенні обов'язку не відлучатися з населеного пункту. На практиці цей обов'язок покладають у 40% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту. В межах цього обов'язку в 70% випадків слідчий суддя, суд покладає обов'язок одночасно повідомляти про зміну місця проживання та роботи, в 20% – тільки про зміну місця проживання та в 10% – про зміну роботи.

4. *Утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею з дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом.* Під спілкуванням слід розуміти передачу інформації у будь-якій формі від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу.

При покладенні цього обов'язку в ухвалі суду зазначаються причини, через які підозрюваний, обвинувачений повинен утримуватися від спілкування з конкретними особами (із зазначенням повних анкетних даних та їх місця проживання). Частіше за все такими особами є інші учасники кримінального провадження, а саме: потерпілий, свідок або інший підозрюваний, обвинувачений у цій справі. При цьому слід погодитися з думкою В.О. Попелюшко, що: «...покладення обов'язку утримуватися від спілкування з адвокатом, своїм захисником та законним представником взагалі неприпустиме, оскільки таке спілкування є одним із гарантованих законом прав на захист» [1, с. 407].

А.Ф. Безрукава, аналізуючи практику покладення цього обов'язку, зазначає, що «...в деяких випадках у клопотанні про обрання домашнього арешту вказується не лише заборона спілкуватися з конкретною особою, але й з певною категорією осіб» [4, с. 67]. М.Й. Вільгушинський та Ю.А. Ліхолетова також зазначають, що: «...підозрюваному, обвинуваченому може бути заборонено спілкуватися з журналістами, робити заяви через ЗМІ, щоб не допустити перешкоджання провадженню у справі» [7, с. 10]. Таке формулювання, як слушно зауважує А.Ф. Безрукава, суперечить діючому законодавству, так як «...в ухвалі про його застосування повинні зазначатися конкретні особи, з якими заборонено спілкуватися, а не категорія осіб...» [4, с. 68]. Враховуючи викладене, важко не погодитися з автором у частині необхідності редагування обов'язку. На практиці слідчі судді, суди покладають цей обов'язок у 25% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту.

5. *Не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом.* Такі місця мають загальну характеристику та повинні стосуватись або особи підозрюваного, обвинуваченого, або події злочину, наприклад розважальні заклади, де здійснюється продаж алкогольних напоїв на розлив, місце злочину, місце проживання інших учасників кримінального провадження та інші. Так, Суворовський районний суд міста Одеси ухвалою від 28.04.2016 змінив обвинуваченому ОСОБА_4 запобіжний захід із тримання під вартою на домашній арешт, додатково поклав, окрім інших обов'язків, не відвідувати розважальні заклади будь-якого типу [8].

У кожному конкретному випадку суд у своїй ухвалі про застосування домашнього арешту за можливості повинен конкретизувати таке місце та мотивувати необхідність покладення такого обов'язку. При необхідності відвідати заборонене місце, як і у випадку з необхідністю відлучитися із населеного пункту, підозрюваний, обвинувачений повинен отримати письмовий дозвіл слідчого, прокурора, суду.

За результатами узагальнення матеріалів слідчі судді, суди покладають цей обов'язок у 10% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту. В межах цього обов'язку в 95% випадків слідчий суддя, суд забороняє особі відвідувати місця, що мають загальну характеристику, та лише у 5% ухвал зазначається конкретне місце, яке йому забороняється відвідувати.

6. *Пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності.* Кримінально-правова сутність цього обов'язку полягає в тому, що особа, яка підозрюється або обвинувачується: 1) у вчиненні окремих злочинів, пов'язаних із обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; 2) у вчиненні злочину в стані сп'яніння внаслідок вживання алкогольних чи наркотичних засобів; 3) у вчиненні інших злочинів, щодо якої є достовірні відомості про наявність наркотичної або алкогольної залежності (довідка про те, що особа перебуває на відповідному обліку в диспансері), повинна пройти обов'язкове лікування від такої залежності шляхом застосування заходів медичного характеру.

Так, Рівненський міський суд ухвалою від 21.04.2015 застосував відносно обвинуваченого ОСОБА_1 у вчиненні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, додатково поклавши обов'язок пройти курс лікування від наркотичної залежності. Підставою для цього стало те, що обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 317 КК України (організація або утримання місць для незаконного вживання...), вчинив інше кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 309 КК України (незаконне виробництво, виготовлення...) та самовільно залишив територію благодійної організації, де проходив курс лікування від наркозалежності, що свідчило про небажання останнього стати на шлях виправлення [9]. Таким чином, кожна людина має право на охорону здоров'я та медичну допомогу, а держава створює всі умови для такого обслуговування. На практиці слідчі судді, суди покладають цей обов'язок у 2% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту.

7. *Докласти зусиль до пошуку роботи або до навчання.* З цього приводу слухним є зауваження А.П. Слободзяна про те, що «...дуже важливо зайняти вільний час підозрюваного, обвинуваченого, оскільки зайнятість особи позитивно впливає на виправлення та можливість запобігти рецидиву злочину» [5, с. 207].

За результатами узагальнення матеріалів слідчі судді, суди частіше за все покладають цей обов'язок відносно підозрюваних, обвинувачених у скоєнні злочинів проти власності (ст. ст. 185, 186, 187 КК України). Загалом його покладають у 5% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту. У межах цього обов'язку в 85% випадків його покладають, якщо особі заборонено залишати житло у певний період доби та в 15% вивчених ухвал – при цілодобовій забороні. За таких умов видається, що підозрюваний, обвинувачений повинен докласти зусиль для пошуку роботи на дому або дистанційного навчання.

Незрозумілим залишається те, в який строк та які саме дії повинен вчиняти підозрюваний, обвинувачений для пошуку роботи або навчання, адже зміст обов'язку позбавлений будь-якої конкретики та є досить абстрактним. На це звертає увагу А.М. Мартинців, який справедливо стверджує, що «така невизначеність може призводити до необгрунтованого накладення грошового стягнення за невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладеного на нього обов'язку» [6, с. 131].

8. *Здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну.* Перелік таких документів визначено ч. 1 ст. 2 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [10]. Разом із цим відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 6 вищевказаного закону громадянинowi України може бути тимчасово відмовлено у виїзді за кордон у випадку, якщо стосовно нього застосовано запобіжний захід, за умовами якого йому заборонено виїжджати за кордон до закінчення кримінального провадження або скасування відповідних обмежень [10].

Варто зазначити, що положення п. 8 ч. 5 ст. 194 КПК України також позбавлене конкретики. Не зовсім зрозуміло, до якого саме органу державної влади особа має здати на зберігання відповідний документ. В ухвалах у межах цього обов'язку зазначається, що: 1) до територіального органу Національної поліції – 32%; 2) до місцевої прокуратури – 8%; 3) до суду, що здійснює провадження – 5%; 4) до органу державної влади (без зазначення, якого саме) – 55%. Видається, що правильною є практика тих слідчих суддів, суду, які вка-

зують конкретний орган державної влади, до якого особа повинна здати на зберігання свій документ для виїзду за межі держави в залежності від стадії кримінального провадження. Загалом цей обов'язок покладался відносно підозрюваних, обвинувачених у 25% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту.

9. *Носити електронний засіб контролю (далі – ЕЗК).* Варто зазначити, що застосування ЕЗК, окрім обов'язку, одночасно є одним із способів контролю за виконанням підозрюваним, обвинуваченим обмежень домашнього арешту, зокрема обов'язків, передбачених пп. 1-8 ч. 5 ст. 194 КПК України. На практиці слідчі судді, суди покладають цей обов'язок у 15% вивчених ухвал про застосування домашнього арешту.

Порядок застосування ЕЗК визначений у ст. 195 КПК України, а процедура застосування визначається додатково Положенням «Про порядок застосування електронних засобів контролю», затвердженим наказом МВС України від 09.08.2012 № 696 [11].

Висновки. Таким чином, відносно особи, щодо якої застосовано домашній арешт, встановлюється основна заборона та декілька зобов'язань, що можуть включати в себе виконання покладених обов'язків. Разом із цим проведений аналіз обмежень свідчить про недостатньо чітку законодавчу регламентацію окремих із них. Так, потребує доопрацювань механізм вибору режиму ізоляції особи в межах житла (ч. 1 ст. 181 КПК України). Окрім цього, п. 1 ч. 5 ст. 194 КПК України слід уточнити з урахуванням конкретизації службової особи та періодичності, з якою підозрюваний, обвинувачений має з'явитися до неї.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К.:Юстініан, 2012. – 1328 с.
2. Савицький Д.О. Підстави та процесуальний порядок застосування приводу у кримінальному провадженні / Д.О. Савицький // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 158–163.
3. Ухвала. – [Електронний ресурс]: Справа № 757/27386/15-к. / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56102680>.
4. Безрукава А.Ф. Домашній арешт у системі запобіжних заходів у кримінальному процесі України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / А.Ф. Безрукава. – Дніпропетровськ, 2013. – 225 с.
5. Слободзян А.П. Правообмеження особи у зв'язку із застосуванням до неї особистого зобов'язання / А.П. Слободзян // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 3. – С. 205–208.
6. Мартинців А.М. Невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків у разі застосування особистого зобов'язання як підстава накладення грошового стягнення / А.М. Мартинців // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – № 1 (том 4). – С. 128–132.
7. Вільгушинський М.Й., Ліхолетова Ю.А. До питання застосування домашнього арешту як запобіжного заходу відповідно до кримінального процесуального кодексу України / М.Й. Вільгушинський та Ю.А. Ліхолетова // Адвокат. – № 11 (146). – 2012. – С. 9–13.
8. Ухвала. – [Електронний ресурс]: Справа № 523/4467/16-к. Провадження № 1-кп/523/389/16 / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57607941>.
9. Ухвала. – [Електронний ресурс]: Справа № 569/5192/15-к. / Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44839412>.
10. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 № 3857-ХІІ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3857-12>.
11. Про затвердження Положення про порядок застосування електронних засобів контролю: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 09.08.2012 № 696. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1503-12>.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БЕНЧ Н. В.,
аспірант кафедри порівняльного
та європейського права
(Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.171

**ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ
У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

У статті проаналізовано практику Суду Європейського Союзу та Європейського суду з прав людини, в якій були сформульовані й закріплені основні принципи кримінальної юстиції Європейського Союзу, такі як принцип субсидіарності, принцип пропорційності, принцип взаємного визнання, лояльного співробітництва, поваги основних прав людини, балансу між приватними та публічними інтересами, принцип *ne bis in idem*.

Ключові слова: кримінальна юстиція, Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, основні права людини, загальні та спеціальні принципи кримінальної юстиції.

В статті проведено аналіз практики Суду Європейського Союзу та Європейського суду з прав людини, в якій були сформульовані й закріплені основні принципи кримінальної юстиції Європейського Союзу, такі як принцип субсидіарності, принцип пропорційності, принцип взаємного визнання, лояльного співробітництва, поваги основних прав людини, балансу між приватними та публічними інтересами, принцип *ne bis in idem*.

Ключевые слова: уголовная юстиция, Суд Европейского Союза, Европейский суд по правам человека, основные права человека, общие и специальные принципы уголовной юстиции.

The article covers practice of the EU Court and the European Court on Human Rights, where the main EU principles of criminal justice have been stipulated – such as subsidiary principle, proportionality principle, mutual recognition and loyal co-operation principles, respect to human rights, a balance between private and public interests, *ne bis in idem* principle.

Key words: criminal justice, EU Court, European Court on Human Rights, main human rights, general and specific principles of criminal justice.

Вступ. Кримінальна юстиція в Європейському Союзі (далі – ЄС, Союз) належить до однієї з політик, що спрямована на розбудову простору свободи, безпеки та юстиції. Функціонування цього простору має ґрунтуватися на певних принципах, що втілюють засадничі європейські цінності, а також певну специфіку, притаманну виключно кримінальній юстиції *per se*. Цю політику ЄС реалізує на рівні як міжнародного співробітництва, так і на наднаціональному рівні. На наднаціональному рівні ця політика реалізується через положення установчих договорів і

прийнятих на їх основі директив і регламентів, а також доповнюється практикою Суду ЄС. На рівні міжнародного співробітництва окремі напрями політики формуються в рамках міжнародних договорів про співробітництво у тому числі з третіми країнами, а також завдяки практиці Європейського суду з прав людини. Саме тому актуальним є дослідження принципів кримінальної юстиції в ЄС як частини нормотворчого забезпечення простору свободи, безпеки та юстиції.

Постановка завдання. У статті ми окреслимо принципи кримінальної юстиції, що випливають із Установчих договорів, практики Суду ЄС і Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також проведемо їх певну систематизацію.

Результати дослідження. Згідно з Установчими договорами, ЄС має три особливі компетенції в галузі кримінального права [14]. Передусім це можливість установлювати мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів і санкцій у сфері особливо тяжких злочинів транскордонного характеру, так звані «еврозлочини» (Euro crimes). До таких злочинів належать тероризм, торгівля людьми та сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконна торгівля наркотиками, незаконна торгівля зброєю, відмивання грошей, корупція, підробка платіжних засобів, комп'ютерні злочини й організована злочинність (стаття 83 (1) ДфЄС). По друге, ЄС має компетенцію ухвалювати спільні мінімальні правила, що визначають кримінальні злочини та санкції у відповідній сфері, якщо вони необхідні для ефективної реалізації гармонізованих політик Союзу (стаття 83 (2) ДфЄС). До таких політик, зокрема, належать охорона довкілля, збереження рибних ресурсів, безпека дорожнього руху, регулювання фінансових послуг, захист даних і фінансових інтересів ЄС. І, зрештою, компетенція Союзу також поширюється на незаконну діяльність, що зачіпає фінансові інтереси Союзу (статті 85, 86, 310(6), 325 ДфЄС). Питання щодо останньої компетенції викликає дискусію стосовно інструментів, якими може послуговуватися Союз у їх реалізації. Зокрема, виникає питання, як саме положення статті 325 ДфЄС корелюються зі статтею 83 ДфЄС, тобто чи повинна обмежуватися компетенція за статтею 325 ДфЄС (наднаціональне кримінальне право) директивами й мінімальними стандартами, передбаченими в статті 83 ДфЄС (гармонізація національного кримінального права). Особливо це актуально у світлі того, що кримінально-правові заходи, відповідно до статті 325 ДфЄС, можуть, так само як заходи, прийняті відповідно до статті 83 ДфЄС, зачіпати фундаментальні аспекти систем кримінальної юстиції держав-членів. Тому однією з опцій, що пропонується дослідниками, є чітке розмежування правових інструментів: використання директив за статтею 83 і регламентів за статтею 325 [11, с. 155].

У статті 83 ДфЄС Європейському Парламенту та Раді дозволено «встановлювати мінімальні правила щодо визначення кримінальних злочинів та санкцій у сфері особливо тяжких злочинів транскордонного характеру, що випливає з природи або наслідків таких злочинів або з особливої необхідності спільно боротися проти них». Така позиція зумовлена передусім принципом субсидіарності, який полягає в тому, що в усіх випадках, коли досягнення цілей, які стоять перед Союзом, неможливе зусиллями лише окремих держав-членів, коли необхідно об'єднати дії всіх членів Союзу, вирішення проблеми й реалізація дій стає справою самого Союзу [2, с. 80]. Тому сфера кримінальної юстиції ЄС має поширюватися лише на ті злочини, які є особливо тяжкими і щодо яких дії ЄС є виправданим [15, с. 12].

Принцип субсидіарності передбачає, що гармонізація на рівні ЄС, відповідно до статті 82 (2) ДфЄС, має обмежуватися транскордонними справами. Принцип субсидіарності диктує презумпцію на користь дій держави-члена, яка може бути спростована лише тоді, якщо доведено, що це питання включає в себе чітко виражений транскордонний елемент. Якщо проблема має локальний характер або лише опосередковано зачіпає інтереси більше ніж однієї держави-члена ЄС, то принцип субсидіарності не застосовується [19].

Відповідно до принципу пропорційності, згідно зі статтею 5 (4) ДфЄС, «зміст і форма дій Союзу не повинні перевищувати те, що необхідно для досягнення цілей Договорів». Принцип пропорційності означає, що вжиті заходи повинні бути відповідними й необхідними для того, щоб досягти мету. Іншими словами, все, що виходить за рамки досягнення мети, не відповідає цьому принципі. Отже, застосування кримінального права для вирішення ситуацій, які можна було б ефективно вирішити іншими засобами (наприклад, засобами цивільно-

го або адміністративного права), не є необхідним і, відповідно, вважатиметься порушенням принципу пропорційності. У цьому розумінні принцип пропорційності є одним із принципів кримінального права (принцип *ultima ratio*) [9, с. 53–54].

Іншим важливим принципом для кримінальної юстиції в ЄС є принцип взаємного визнання. Як зазначає В. Міцілегас, принцип взаємного визнання створює екстериторіальність у безмежній сфері свободи, безпеки та юстиції, коли рішення держави-члена може бути забезпечено за межами її територіальних кордонів [18]. Кращим прикладом взаємного визнання в ЄС є система, запроваджена Рамковим рішенням про Європейський ордер на арешт. Після прийняття Лісабонського договору постало питання сумісності принципу взаємного визнання з положеннями Хартії основних прав Союзу, порушене у справі “Ciprian Vasile Radu” [6]. У цій справі перед Судом було поставлено питання, чи може національний суд відмовити у взаємному визнанні на підставі порушення фундаментальних прав. У цьому разі Суд відповів негативно, оскільки дійшов висновку, що дотримання статей 47 і 48 Хартії не вимагає, щоб судовий орган держави-члена відмовлявся від виконання європейського ордеру на арешт, виданий з метою проведення кримінального переслідування, на тій підставі, що запитувана особа не була заслухана в суді до видачі цього ордеру.

Що стосується практики Суду ЄС, то тривалий час юрисдикція суду не поширювалася на сферу кримінальної юстиції. З набранням чинності Лісабонським договором, зокрема зі скасуванням статей 35 і 68, які вводили обмеження на юрисдикцію Суду ЄС, Суд отримав загальну юрисдикцію щодо надання преюдиційних висновків у сфері свободи, безпеки та юстиції [13]. Відповідно до Лісабонського договору, зокрема, сфера кримінальної юстиції стане частиною загального права ЄС і будь-який національний суд або трибунал зможе звернутися до Суду ЄС за преюдиційним висновком. Проте перехідні положення передбачали, що повна юрисдикція не застосовуватиметься протягом п’яти років після набуття чинності Лісабонським договором (на початок 2016 року Судом ЄС було ухвалено 13 преюдиційних рішень у сфері поліцейського й судового співробітництва в кримінальних справах, які стосувалися тлумачення положень Директив у цій сфері). Саме тому дослідження питання кримінальної юстиції в практиці Суду ЄС набуває надзвичайної актуальності як у ретроспективі, так і з погляду перспективних напрямів практики Суду ЄС.

Варто зазначити, що, хоча Суд і не мав юрисдикції стосовно судової співпраці в цивільних і кримінальних справах, він неодноразово наголошував у своїх рішеннях на тому, що на відносини між державами-членами й інституціями Співтовариства поширюється взаємний обов’язок добросовісної співпраці [8]. Так, у справі за преюдиційним звернення італійського суду «Кримінальне провадження проти Марії Пупіно» він зазначив, що «Союзу було б важко ефективно виконувати свої завдання, якщо б принцип лояльного співробітництва (*loyal cooperation*) ... не був також обов’язковим у сфері поліцейського й судового співробітництва в кримінальних справах відповідно до розділу VI Договору про Європейський Союз, яке, крім того, повністю засноване на співробітництві між державами-членами та інституціями» [7]. Це рішення змінило звичне уявлення про дію принципу верховенства права ЄС із питань, що належать до третьої опори. Суд сформулював його в цій справі як вимогу тлумачення національного законодавства відповідно до цілей, на досягнення яких спрямовано норми європейських законодавчих актів. Подальше підтвердження цього принципу було здійснено у справі «Сісон проти Ради» [5], у рішенні щодо якої Суд зазначив, що принцип добросовісної співпраці (*good faith cooperation*) є принципом загального застосування й розповсюджується на сферу поліцейської та судової співпраці з кримінальних справ, яка ґрунтується виключно на співпраці між державами-членами й інституціям [1].

У 2009 році Європейський Парламент ухвалив рекомендацію Раді про розвиток простору кримінальної юстиції ЄС [17], у якій основним принципом, на якому цей простір повинен ґрунтуватися, визначив повагу основних прав і закликав Раду невідкладно ухвалити правові інструменти, необхідні для завершення його реалізації, а також забезпечити розробку еквівалентних стандартів для процесуальних прав і наближення мінімальних правил щодо окремих аспектів кримінально-процесуального права.

Повага основних прав як принцип також впливає з Європейської конвенції про захист прав людини (далі – Конвенція) і основоположних свобод. ЄС є стороною цієї Конвенції, тому, відповідно, практика ЄСПЛ має важливе значення для становлення принципів кримінальної юстиції в ЄС.

Практика ЄСПЛ, пов'язана з кримінальною юстицією, стосується переважно порушень статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність), статті 6 (право на справедливий суд), статті 7 (ніякого покарання без закону), статті 8 (право на повагу до приватного й сімейного життя).

У справі «*Ассанідзе проти Грузії*» [3] заявника тривалий час тримали під вартою без законодавчих і судових підстав. Суд визнав порушення статей 5 (1) і 6 (1) Конвенції та зазначив, що тримання особи під вартою протягом невизначеного й непередбачуваного періоду без належних підстав несумісне з принципом правової визначеності, йде врозрід із фундаментальними аспектами верховенства права.

Заявника у справі «*Херцегфалфи проти Австрії*» [4, с. 211] утримували в установі для психічно неврівноважених злочинців. Він скаржився на те, що до нього застосовувалися примусові заходи лікування, а також відбувалося втручання в його листування. Суд установив, що необхідні терапевтичні методи не можуть розглядатися як нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Разом із тим Суд установив, що таємниця листування є мінімальним ступенем захисту від свавілля, необхідним у демократичному суспільстві, де панує верховенство права, тому Суд визнав порушення статті 8 Конвенції.

Принцип балансу між приватними й публічними інтересами як спільний для України та ЄС у сфері кримінальної юстиції можна проілюструвати на прикладі рішення у справі «*Діксон проти Сполученого Королівства*» [16], яка стосувалася права ув'язненого на повагу до приватного й сімейного життя. Кірк Діксон, відбуваючи 15-річний термін покарання за вбивство, подав клопотання про дозвіл на штучне запліднення, яке дало б йому і його дружині змогу мати дітей, однак його клопотання було відхилено. Європейський суд постановив, що мало місце порушення статті 8, оскільки не був дотриманий справедливий баланс між приватними й суспільними інтересами.

Однак мабуть ключовим принципом для кримінальної юстиції ЄС та України є принцип *ne bis in idem* (непритягнення до відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення), який відображає баланс між державними вимогами щодо забезпечення ефективного кримінального правосуддя, з одного боку, і необхідністю, з іншого боку, забезпечити правову визначеність і остаточність судових рішень [18]. Цей принцип закріплено в статті 4 Протоколу № 7 до Конвенції (право не бути притягненим до суду або покараним двічі), в якій зазначається, що нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї й тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави [10]. У своїй практиці суд установив критерії для розмежування різних правопорушень. У справі «*Градінгер проти Австрії*» суд визнав порушення статті 4 Протоколу № 7 і зазначив, що злочини, щоб вважатися різними, повинні відрізнятися не тільки позначенням (назвою), а й, що найважливіше, своєю природою та призначенням [12].

Висновки. Отже, на основі положень Установчих договорів, практики Суду ЄС і ЄСПЛ можна виокремити дві групи принципів, які визначають правове регулювання кримінальної юстиції в ЄС та Україні, – загальні та спеціальні. До загальних потрібно зарахувати принцип поваги до прав людини й основних свобод, принцип верховенства права, принцип правової визначеності, принцип гарантованого права на судовий захист, принцип балансу між приватними та публічними інтересами. До спеціальних – принцип змагальності, принцип рівності всіх перед законом і процесуальної рівності сторін у кримінальному провадженні, принцип *ne bis in idem* і норму-принцип «ніякого покарання без закону». Крім того, потрібно окремо відзначити принципи, які впливають з Установчих договорів ЄС, – принцип взаємного визнання, принцип пропорційності й субсидіарності.

Список використаних джерел:

1. Ірінєєва В.І. Система кримінальної юстиції в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / В.І. Ірінєєва. – К., 2012. – 192 с.

2. Микієвич М.М. Європейське право навколишнього середовища / М.М. Микієвич, Н.І. Андрусевич, Т.О. Будякова. – Львів, 2004. – 256 с.
3. Assanidze v. Georgia [GC], 71503/01, 8 April 2004 172.
4. Herczegfalvy v. Austria, 24 September 1992 91.
5. Jose Maria Sison v Council of the European Union. – Judgment of the Court of First Instance (Second Chamber) of 11 July 2007. – Right to effective judicial protection – Action for damages. – Case T-47/03 // European Court reports, 2007. – Page II-00073.
6. Judgment of the Court (Grand Chamber) 29 January 2013 (*) (Police and judicial cooperation in criminal matters – Framework Decision 2002/584/JHA – European arrest warrant and surrender procedures between Member States – European arrest warrant issued for the purposes of prosecution – Grounds for refusing execution) In Case C 396/11, REQUEST for a preliminary ruling under Article 267 TFEU from the Curte de Apel Constanța (Romania), made by decision of 18 May 2011, received at the Court on 27 July 2011, in proceedings relating to the execution of European arrest warrants issued against Ciprian Vasile Radu
7. Judgment of the Court of Justice (Grand Chamber) of 16 June 2005 in Case C-105/03. – Reference for a preliminary ruling from the Tribunale di Firenze (Italy), in criminal proceedings against Maria Pupino (Police and judicial cooperation in criminal matters – Articles 34 EU and 35 EU – Framework Decision 2001/220/JHA – Standing of victims in criminal proceedings – Protection of vulnerable persons – Hearing of minors as witnesses – Effects of a framework decision) // OJ C 193, 6.8.2005, p. 3–4.
8. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 16 October 2003. – Ireland v Commission of the European Communities. – Duty to cooperate in good faith. – Case C-339/00// European Court reports, 2003. – Page I-11757.
9. Neagu Norel. European (Criminal) Law v. National (Criminal) Law – a Two Way Street // Law Review vol. II, issue 2, July-December 2015, p. 46–66.
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.
11. Asp, Petter, The Substantive Criminal Law Competence of the EU (December 1, 2012). Skrifter utgivna av juridiska fakulteten vid Stockholms universitet no 79. Available at SSRN [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=2728241>.
12. CASE OF GRADINGER v. AUSTRIA (Application no. 15963/90) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57958#{"itemid":\["001-57958"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57958#{).
13. Court of Justice of the European Communities PRESS RELEASE No 104/09 Luxembourg, 30 November 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/rapid/press-release_CJE-09-104_en.html.
14. Criminal Law Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/justice/criminal/criminal-law-policy/index_en.htm.
15. Developing a Criminal Justice Area in the European Union (2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493043/IPOL-LIBE_ET\(2014\)493043_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/493043/IPOL-LIBE_ET(2014)493043_EN.pdf).
16. Dickson v United Kingdom [2007] ECHR 44362/04 (Grand Chamber, 4 December 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrlrc.org.au/files/N022AWAWET/Dickson%20v%20UK.pdf>.
17. European Parliament recommendation to the Council on the development of an EU criminal justice area [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2009-0386&language=EN&ring=A6-2009-0262>.
18. Mitsilegas, Valsamis, The Symbiotic Relationship Between Mutual Trust and Fundamental Rights in Europe's Area of Criminal Justice (July 18, 2015). New Journal of European Criminal Law (special issue), 2015 Forthcoming; Queen Mary School of Law Legal Studies Research Paper No. 207/2015 Available at SSRN [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=2632892>.
19. Öberg, Jacob, Subsidiarity and EU Procedural Criminal Law (January 21, 2015). (2015) 5 European Criminal Law Review 19. Available at SSRN [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ssrn.com/abstract=2553498>.

ЗАЛІЗКО О. М.,аспірант кафедри цивільного права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.636

**СПОРТИВНИЙ АРБІТРАЖНИЙ СУД – АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ
ВИРІШЕННЯ СПОРТИВНИХ СПОРІВ**

У статті розкрито сутність Спортивного арбітражного суду як основного інструмента вирішення спорів, які прямо чи опосередковано пов'язані зі спортом. Проаналізовано особливості й переваги цього інституту.

Ключові слова: спортивні спори, спортивний арбітраж, Спортивний арбітражний суд.

В статье раскрыта сущность Спортивного арбитражного суда как основного инструмента решения споров, прямо или косвенно связанных со спортом. Проанализированы особенности и преимущества данного института.

Ключевые слова: спортивные споры, спортивный арбитраж, Спортивный арбитражный суд.

The essence of the Court of Arbitration for Sport as a major instrument of resolving disputes that are directly or indirectly connected with sports has been identified. The features and advantages of this institution were analysed.

Key words: sports disputes, Arbitration for Sport, The Court of Arbitration for Sport.

Вступ. У часи стрімкого розвитку спортивної індустрії все більшого значення набувають установи, наділені повноваженнями вирішувати спори, що можуть виникнути в процесі здійснення спортивної діяльності. Так, сторони можуть звернутися до органів спортивних федерацій, передати спір на розгляд у компетентні суди або на розгляд в арбітражі. Актуальність дослідження зумовлена тим, що хоча Міжнародний спортивний арбітражний суд є недержавним органом із вирішення спортивних спорів, однак є не менш компетентним і ефективним. Крім того, більшість науковців звертають увагу на те, що судові органи певної держави не пристосовані до вирішення цієї категорії справ, про що свідчить некомпетентність суддів щодо специфіки спортивних спорів; тяганина в розгляді справ; додаткові грошові витрати сторін тощо. Тому найчастіше сторони прагнуть вирішувати спортивні спори у спрощеному та більш зручному для них порядку – шляхом розгляду в арбітражі.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити сутність і становлення Міжнародного спортивного арбітражного суду, охарактеризувати його особливості.

Окремі аспекти зазначеної проблеми тією чи іншою мірою досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: С.В. Алексєєв, О.М. Бріліантова, Г.Ю. Бордюгова, Джеймс Нафцигер, В.В. Кузін, М.Є. Кутєпов, Луїз Рейлі, М.Ю. Мінаєв, Пауль Давід, Роберт Сикман, Кен Фостер, В.В. Чубаров, Ян Блекшоу та інші.

Результати дослідження. Поява арбітражу в спортивній сфері була зумовлена правовою невизначеністю. Суди неохоче брали участь у спортивних спорах і досить часто перекладали прийняття рішень на спортивні організації. Такий підхід означав, що спір навряд чи

виходив за рамки рішень спортивних органів або внутрішніх судів, створених у спортивних організаціях. Як правило, випадки, які дійсно розглядали суди, були з приводу залучення значних економічних інтересів у договірні відносини. Така позиція не узгоджувалася з прагненнями сторін, зокрема, якщо були порушені права, то природно, що сторона бажала відшкодувати збитки й отримати незалежне судове рішення по її справі. Тому й не дивно, що були створені спеціалізовані органи з власними правилами (внутрішні суди або незалежні суди). Однак справжнім імпульсом для розвитку спортивного арбітражу стало не становлення судів для вирішення спортивних спорів, а скоріше загальне бажання самого спорту мати власну глобальну систему вирішення спорів [7, с. 149–150].

Ідея створення міжнародного Спортивного арбітражного суду (далі – САС) належить президенту Міжнародного олімпійського комітету (далі – МОК) Хуану Антоніо Самаранчу, була запропонована ним на сесії МОК у Баден-Бадені. Рішення про створення САС було прийнято МОК у 1983 році. Також у цьому році було офіційно затверджено статут САС, який набрав чинності 30 червня 1984 року. Одночасно зі статутом були розроблені і процедурні правила. Протягом тривалого часу САС здобував собі авторитет. Ян Блекшоу (Ian Blackshaw) у цьому контексті згадує справу Ельмара Гунделя (Elmar Gundel), який подав апеляцію до САС на основі арбітражного застереження, яке містилося в статуті Міжнародної федерації кінного спорту FEI (перший спортивний орган, який уніс арбітражне застереження). Винесене САС рішення частково задовольняло вимоги гонщика. Проте, незадоволений рішенням САС, Е. Гундель (Gundel) звернувся до швейцарського Федерального суду (Швейцарського Верховного суду). Він оскаржував дійсність арбітражного рішення на тій підставі, що воно не відповідає умовам неупередженості й незалежності. У своєму рішенні Федеральний суд (далі – FT) визнав САС як істинний арбітражний суд і зазначив, що САС не є органом FEI (діяльність міжнародного Спортивного арбітражного суду отримала своєрідний «знак якості»). У своєму рішенні FT також звернув увагу на зв'язок САС і МОК. Зокрема, САС перебував у тісних економічних та організаційних зв'язках із МОК. Саме тому ставилась під сумнів незалежність рішень САС тоді, коли МОК є стороною спору [5, с. 64–65]. З огляду на це рішення незабаром Статут і Регламент були повністю переглянуті, структура установи була змінена так, щоб бути повністю незалежною від МОК, який фінансував її з дня створення. Найбільшою ж зміною в результаті цієї реформи стало створення Міжнародної ради з питань спортивного арбітражу (ICAS), яка стала вищим органом управління САС і замінила собою МОК.

Нововведення в структурі САС були затверджені Паризькою угодою «Про створення Міжнародної ради з питань спортивного арбітражу» 22 червня 1994 року. Ця угода була підписана найвищими інституціями у сфері спорту – МОК, Асоціаціями міжнародних федерацій з літніх та зимових видів спорту, Асоціацією національних олімпійських комітетів. Результатом підписання Паризької угоди стало й визнання юрисдикції САС усіма міжнародними олімпійськими федераціями та багатьма національними олімпійськими комітетами шляхом включення відповідного арбітражного застереження в їх статuti.

Сьогодні САС є найбільш авторитетним і професійним органом із вирішення спортивних спорів, до компетенції якого належить розгляд спорів різного характеру, що виникають у спорті й будь-якій діяльності, пов'язаній зі спортом. Місцем знаходження САС є Лозанна, Швейцарія. Проте якщо цього вимагають обставини, то після погодження з усіма сторонами, голова колегії може ухвалити рішення щодо проведення слухання справи в іншому місці та видати відповідні вказівки стосовно такого слухання.

САС формує колегії, які вирішують спори, що виникають у сфері спорту, шляхом арбітражного розгляду й/або медіації, відповідно до Процедурних правил (стаття R27 і наступні). У рамках міжнародного САС створено дві палати: Палата звичайного арбітражу, яка покликана вирішувати спори приватного характеру, що безпосередньо виникають у спортивній практиці, і Палата апеляційного арбітражу, яка повинна виносити рішення по апеляціях.

Луїз Рейлі (Louise Reilly), крім звичайної та апеляційної процедури, також виділяє *ad hoc* (розгляд, який здійснюється спеціальною палатою, що розглядає спори під час Олімпій-

ських ігор та інших великих спортивних заходів) і медіацію, яка широко не використовується, але пропонується всім сторонам до звичайної арбітражної процедури [6, с. 65]. Система медіації CAS діє відповідно до Правил медіації CAS. Ян Блекшоу (Ian Blackshaw) також виділяє 4 процедури. Проте, на відміну від Луїза Рейлі (Louise Reilly), він не виділяє ad hoc, натомість указує на процедуру консультацій, яка дає змогу певним суб'єктам у сфері спорту звертатись до CAS за консультативними висновками [5, с. 66].

Практика CAS свідчить, що близько 90% справ у CAS становлять апеляції. Це зумовлено тим, що більшість внутрішніх національних і міжнародних спортивних організацій визнали CAS як остаточну апеляційну інстанцію для міжнародних спорів. Застереження про це внесені до статутів та інших документів, що регламентують їх діяльність. Крім того, відповідно до Всесвітнього антидопінгового кодексу, CAS є єдиним органом, що розглядає апеляції із цієї категорії справ. Винятком, коли CAS не має юрисдикції, є спори щодо північноамериканських професійних спортивних ліг, які мають власну форму арбітражу [6, с. 65].

Так, сторона може оскаржити рішення федерації, асоціації або спортивного органу, якщо це передбачено їх статутом або регламентними документами, або якщо сторони уклали спеціальну арбітражну угоду, або якщо апелянт перед поданням апеляції, відповідно до статуту або регламентних документів зазначеного органу, вичерпав усі доступні йому правові засоби захисту. У контексті цієї норми варто зазначити, що спортивні організації у своїх статутах можуть вільно визначити, які типи рішень можуть, а які не можуть бути оскаржені в CAS. Наприклад, у Статуті ФІФА визначено, що CAS не розглядає апеляції, зумовлені порушеннями правил гри, дискваліфікаціями до трьох місяців (за винятком рішень, пов'язаних із допінгом) тощо.

Щодо вичерпання національних засобів правового захисту, то Мануель Аройо (Dr. Manuel Arojo) вказує, що, згідно з основоположними принципами права, внутрішні засоби правового захисту повинні бути вичерпані тільки в тому випадку, коли це необхідно від заявника. Проте вимога, що внутрішні засоби правового захисту повинні бути вичерпані, не застосовується в тих випадках, коли, наприклад, внутрішній орган, який розглядає спір, навмисно затягує вирішення або відмовляється прийняти цей спір до розгляду. Крім того, відповідно до основоположних принципів міжнародного права, вичерпання національних засобів правового захисту є необхідним тільки тоді, якщо такі засоби правового захисту будуть адекватними й ефективними, тобто якщо вони призначені для вирішення цих категорій справ [4, с. 991].

Однією з функцій Міжнародного спортивного арбітражного суду є те, що цей орган надає юридичні консультації щодо основних проблем спортивної діяльності, не пов'язаних безпосередньо з виникненням спорів. Зокрема, МОК, міжнародні федерації, національні олімпійські комітети, асоціації, визнані МОК, організаційні комітети Олімпійських ігор можуть клопотати перед CAS дати консультативний висновок із будь-якого юридичного питання, що стосується практики розвитку спорту або будь-якої фізичної та спортивної активності. Наприклад, щодо участі спортсменів, до яких були застосовані санкції за вживання допінгів, в Олімпійських іграх; визначення поняття «професійний спортивний журналіст»; установлення сутності й змісту бойових мистецтв як виду спорту; пропорційності під час визначення спортивних санкцій тощо. Ян Блекшоу (Ian Blackshaw) доводить, що ці висновки не є обов'язковими. Вони подібні до «експертних висновків» у комерційному світі, що не мають обов'язкової сили для сторін [5, с. 78].

Під час дослідження сутності CAS як альтернативного органу, який вирішує спортивні спори, важливе значення має визначення переваг цього органу:

1. Компетентність. CAS є спеціальним органом, який вирішує спори, що виникають у сфері спорту. Арбітражний розгляд здійснюється в складі 1 або 3 арбітрів. Арбітрами CAS можуть бути особи з відповідним юридичним досвідом, визнаною компетенцією в спортивному праві або міжнародному арбітражі, які мають знання у сфері спорту й вільно володіють принаймні однією робочою мовою CAS. Призначаючи арбітрів, ICAS бере до уваги континентальне представництво й різні правові культури. Отже, арбітри є фахівцями у сфері спорту й можуть вирішувати спори швидко та послідовно.

2. Незалежність. САС є самостійним незалежним арбітражним органом, який безпосередньо розглядає спори, що виникають у сфері спортивної діяльності, як арбітражний орган першої та апеляційної інстанцій. Крім того, під час призначення арбітри САС підписують декларацію, відповідно до якої вони зобов'язуються виконувати свої функції особисто, з усією відповідальністю й незалежністю, відповідно до положень Кодексу САС. Ян Блекшоу (Ian Blackshaw) підкреслює, що, незважаючи на те що арбітри САС запропоновані спортивними організаціями, факт залишається фактом, що вони повинні виконувати свої функції об'єктивно й незалежно [5, с. 68].

3. Мова провадження. Робочими мовами САС є французька та англійська. За відсутності згоди сторін голова групи арбітрів визначає на початку процедури одну із цих двох мов як мову арбітражу, беручи до уваги обставини, що, як він вважає, стосуються справи. Проте за згодою групи арбітрів сторони можуть вибрати іншу мову. Про це вони інформують САС. У цьому випадку група арбітрів розподіляє витрати щодо перекладу на сторін.

4. Оперативність під час вирішення спорів. Найбільш яскравим прикладом прискорених арбітражних процесів у спорті є трибунали *ad hoc*. Це арбітражний орган, який функціонує тільки під час проведення великих спортивних змагань (Літніх або Зимових Олімпійських ігор, Кубка світу тощо). Арбітри повинні бути готові в будь-який час (дня й ночі) вирішити правовий спір, що виникає під час змагань. Зокрема, під час Олімпійських ігор арбітражне рішення повинно бути прийняте протягом 24 годин. У виняткових випадках цей строк може бути подовжений Президентом Палати *ad hoc*, якщо цього вимагають обставини. Швидко вирішення цих спорів сприяє продовженню конкуренції.

Крім того, відповідно до ст. R44.4 Кодексу САС, за згодою сторін президент Палати або голова колегії може провести провадження за прискореною процедурою й може видати відповідні вказівки щодо цього.

5. Добровільний характер виконання рішень, хоча сторони можуть також використувати Нью-Йоркську конвенцію для цих цілей. Цей механізм має великі переваги, які полягають у швидкості виконання та охопленні великої кількості учасників. Наприклад, членами Міжнародної федерації футболу (ФІФА) є федерації футболу країн, що мають такі обов'язки: повністю виконувати вимоги Статуту, положення, директиви й рішення органів ФІФА, а також визнавати рішення Міжнародного спортивного арбітражного суду (САС).

Крім того, у науковій літературі до переваг спортивного арбітражного суду зараховують економічність розгляду, оскільки в спортивному арбітражі дуже часто беруть участь різні за статусом сторони, наприклад, великі спортивні організації й набагато менші суб'єкти (клуби або спортсмени). Луїз Рейлі (Louise Reilly) зазначає, що однією з цілей САС є забезпечення доступу до правосуддя спортсменів, які не мають фінансових можливостей подати позов. Хоча засоби масової інформації регулярно звітують про багатомільйонні контракти, що укладаються відомими спортсменами, реальність така, що на кожного Деvida Бекхема або Тайгера Вудса є сотні професійних спортсменів, які ледве заробляють на життя [6, с. 73]. У зв'язку з цим до переваг САС більшість науковців зараховують таке: значною мірою невеликий реєстраційний внесок у розмірі 1 000 швейцарських франків; справедливую систему розподілу витрати на юридичний супровід; спеціальний режим для арбітражних витрат у міжнародних дисциплінарних спорах. Із тезою про начебто невисоку вартість послуг САС категорично не погоджується Г.Ю. Бордюгова, оскільки, звертаючись до САС, у будь-якому випадку сторона несе значні витрати. Навіть за умови призначення одноосібного арбітра та малої суми спору в середньому загальна сума витрат виходить не менше ніж 16 тис. швейцарських франків. Статистично, коли спір має матеріальний характер, сума витрат на арбітраж становить 30–40 тис. швейцарських франків, якщо справу розглядає колегія в складі трьох арбітрів. У дисциплінарних справах виходить сума близько 36 тис. швейцарських франків, якщо призначена колегія у складі одного арбітра – приблизно 18 тис. швейцарських франків. Коли спір вирішується частково на користь обох сторін, тоді витрати розподіляються пропорційно. Якщо ні, то одна сторона має сплатити всю суму повністю, яка для більшості спортсменів (окрім високооплачуваних футболістів чи баскетболістів) не є посильною, особливо в реаліях України [8, с. 24].

Висновки. Із моменту свого створення САС отримав визнання й довіру міжнародного спортивного співтовариства. І хоча він є недержавним органом із вирішення спорів, однак є не менш дієвим, а в багатьох випадках навіть більш компетентним і оперативним способом вирішення спорів.

Список використаних джерел:

1. Code of Sports-related Arbitration In force as from 1 January 2016 available at [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tas-cas.org/fileadmin/user_upload/Code_2016_final_en_.Pdf.
2. Статут ФІФА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ffu.org.ua/files/ndocs_577.pdf.
3. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4002-ХІІ // ВВР. – 1994. – № 25.
4. Dr. Manuel Arroyo “Arbitration in Switzerland – The Practitioner's Guide” / Sole editor and co-author, Kluwer Law International, 2013, / PDF / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lk-k.com/wp-content/uploads/rigozzi-hasler-in-arroyo-ed-arbitration-in-switzerland-2013-chap.-5-arts-r37-r47-r70-cas-code.pdf>.
5. Ian Blackshaw, “The Court of Arbitration for Sport: An International Forum for Settling Disputes Effectively “Within the Family of Sport”” (2003) 2 (2).
6. Louise Reilly, “Introduction to the Court of Arbitration for Sport (CAS) & the Role of National Courts in International Sports Disputes, AnSymposium”, 2012 J. Disp. Resol. (2012).
7. Paul David, “The rise of arbitration in the world of sport” available at [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.victoria.ac.nz/law/nzacl/pdfs/special%20issues/hors%20serie%20vol%20xvii/11%20david.pdf>.
8. Бордюгова Г. Судові витрати у Міжнародному спортивному арбітражному суді / Г. Бордюгова // Юридична газета. – 2015. – № 26(472). – С. 24–25.

КЛИМЕНКО К. П.,
магістр права

УДК 341.12«1907/1946»

**МІЖНАРОДНЕ БЮРО ГРОМАДСЬКОЇ ГІГІЄНИ: ПРОЦЕС УТВОРЕННЯ
ТА КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ (1907–1946 рр.)**

Стаття спрямована на дослідження процесу становлення й подальшого розвитку першої постійної, загальної та єдиної організації охорони здоров'я. Міжнародне бюро громадської гігієни продовжувало роботу міжнародних санітарних конференцій, які передували його створенню. Крім того, воно займалося новими проблемами, пов'язаними з активним рухом мігрантів, недостатніми умовами гігієни та підвищеним використанням залізничного й повітряного транспорту. Досліджувана установа стала попередником Всесвітньої організації охорони здоров'я. Вона була заснована на одинадцятій Міжнародній санітарній конференції, що відбулася в Парижі в 1903 р. Бюро було засновано згідно з Римською угодою від 9 грудня 1907 р. і базувалося в Парижі. Тринадцять держав були присутні на конференції, яка заснувала це Бюро. Організація мала європейське походження, хоча 59 держав приєдналися до неї протягом 40 років діяльності. Париж було обрано штабом Бюро, і французька мова була його офі-

ційною мовою. Головною функцією Бюро були збір і передання державам-членам інформації про охорону здоров'я, інфекційні захворювання, що піддаються карантину (чума, холера та жовта лихоманка), і заходи, яких треба вжити, щоб боротися із цими хворобами.

Ключові слова: Міжнародне бюро, міжнародна санітарна угода, історія охорони здоров'я, епідемія, Міжнародна санітарна конференція, міжнародна санітарна конвенція, карантин, міжнародна організація.

Стаття направлена на исследование процесса становления и дальнейшего развития первой постоянной, общей и единой организации здравоохранения. Международное бюро общественной гигиены продолжало работу международных санитарных конференций, которые предшествовали его созданию. Кроме того, оно занималось новыми проблемами, связанными с активным движением мигрантов, недостаточными условиями гигиены и масштабным использованием железнодорожного и воздушного транспорта. Исследуемая организация стала предшественником Всемирной организации здравоохранения. Она была основана на одиннадцатой Международной санитарной конференции, состоявшейся в Париже в 1903 г. Бюро было основано согласно Римскому соглашению от 9 декабря 1907 и базировалось в Париже. Тринадцать государств присутствовали на конференции, которая основало Бюро. Организация имела европейское происхождение, хотя 59 государств присоединились к ней в течение 40 лет деятельности. Париж был избран штабом Бюро, и французский язык был его официальным языком. Главной функцией Бюро были сбор и передача государствам-членам информации о здравоохранении, инфекционных заболеваниях, которые подлежат карантину (чума, холера и желтая лихорадка), и мерах, которые должны быть приняты, чтобы бороться с этими болезнями.

Ключевые слова: Международное бюро, международная санитарная соглашение, история здравоохранения, эпидемия, Международная санитарная конференция, международная санитарная конвенция, карантин, международная организация.

Present article is directed on research of process of formation and the further development of the first constant, general and unique public health organization. The International Office of Public Hygiene continued the work of the international conferences which had preceded its creation. Besides also dealt with new problems caused by the massive move of emigrants, the poor conditions of hygiene, and by the growing use of railways and air travel. The observable establishment became the predecessor of World Health Organization. It has been founded at the eleventh International sanitary conference which has taken place in Paris in 1903. The Office has been based according to the Roman agreement from December, 9, 1907 and was based in Paris. Thirteen states were present at conference which established it. The organization had very European origin though 59 states have joined it within 40 years of activity. Paris has been chosen as a bureau staff, and the French language was its official language. Its main function was to collect and transmit to its member states information on public health, on communicable diseases subject top quarantine (plague, cholera and yellow fever) and on measures to be taken to fight these diseases.

Key words: international office, international sanitary agreement, history of public health, epidemic, international sanitary conference, international sanitary convention, quarantine, international organization.

Вступ. Початок 2016 року запам'ятався нашій країні епідемією свинячого грипу. У столиці України було офіційно оголошено про епідемію грипу А/Н1N1 1 лютого 2016 р. У сезон 2015/2016 р. нараховувалося вже 153 жертви вірусу [1]. На грип захворіли 5,7% від загальної чисельності населення. З них 70% становили діти, вагітні. Найбільша кількість випадків – у Вінницькій, Одеській, Харківській, Київській областях. В Одесі померло 28, у Вінниці – 25 осіб [2]. Влада запровадила такі заходи, як тимчасове закриття шкіл і заборона публічних зборів. У Києві був введений обов'язковий «режим маски» для своїх працівників [3].

Епідемія не обійшла стороною й інші країни. Вірменія повідомила про 18 загиблих внаслідок вірусу, Грузія – про трьох. Іран заявив, що вперше в історії тут зафіксовано великий спалах штаму вірусу Н1N1. Щонайменше 112 осіб загинули, переважно на південному сході країни. Органи охорони здоров'я в Індії приступили до проведення великої кампанії з інформування громадськості після другої смерті від цієї хвороби [4].

Така складна епідеміологічна ситуація вимагала негайного вжиття заходів для забезпечення нормальної життєдіяльності населення. Але історія уже знає приклади смертельних і нещадних епідемій. Так, спалах свинячого грипу почався у червні 2009 р. і вбив близько 18 500 чоловік у 214 країнах. Уряди провідних країн світу шукали рішення проблеми боротьби з епідеміями і сто, і двісті років тому.

Постановка завдання. Сьогодні надзвичайно важливим є звернення до досвіду попередніх поколінь, які викоринили такі захворювання, як чума, холера, жовта лихоманка тощо. Це дослідження є своєчасним і стоїть на порядку денному, тому що присвячене питанню заснування та діяльності першої організації охорони здоров'я, створеної під час спалаху важких інфекційних захворювань.

Історіографія цього питання небагата, проте являє собою вагомий цінність для справжнього дослідження. Серед зарубіжних джерел необхідно виділити роботи Н. Фрейберга, А. Сисіна, Т.С. Сорокіної, Е.К. Склярвої, Л.В. Жарова, Т.Г. Дергоусової, Ю.П. Лисіцина, Г.Е. Улумбекової, Е.А. Гнатик, Ю.В. Долженкової, N. Howard-Jones, A. Cliff, M. Smallman-Raynor, Y. Beigbeder, D. Porter, J. Youde, I. Borowy, A.L.S. Staples, S.B. Grubbs, C. Lacaille та ін. [5–20].

Результати дослідження. Ідея створення центрального міжнародного бюро з метою збору та поширення інформації щодо серйозних епідемічних хвороб, особливо холери, чуми та жовтої лихоманки, була спочатку представлена з метою розгляду в міжнародній санітарній угоді в Парижі в 1903 р. Крім того, ця ідея підтримувалася протягом деякого часу раніше багатьма санітарними лікарями, особливо професором Прустом із Парижа. У 1903 р. двадцять чотири держави відвідали Паризьку конференцію. Результатом цієї зустрічі була нова конвенція – Міжнародна санітарна конвенція 1903 р., яка передбачала вирішення всіх проблем, які були раніше розглянуті: санітарні ради, епідеміологічна інформація, карантин тощо. Але головне рішення полягало в тому, щоб створити міжнародну санітарну установу, яка мала збирати всю інформацію щодо епідемічних хвороб і поширювати цю інформацію державам-членам через офіційні бюлетені [19, с. 23–24].

На вимогу угоди 1903 р. французький уряд брав на себе завдання надати зацікавленим країнам пропозиції щодо організації такого бюро. Цей проект було представлено в закінченій формі в серпні 1907 р., і на прохання уряду королівства Італії урядом Французької республіки було скликано конференцію і проведено в Римі 3 грудня 1907 р. [19, с. 23–24].

Конференція зі створення Міжнародного бюро громадської гігієни (далі – МБГГ) була відкрита з метою узгодити його статутні положення, проект яких було вироблено французьким урядом. Ця міжнародна нарада була конкретна за змістом і коротка. Її не слід зараховувати до міжнародних санітарних конференцій, хоча іноді вона називається саме так. Уряди країн Америки вже об'єдналися в 1902 р. для організації у Вашингтоні Міжнародного санітарного бюро, перейменованого в 1923 р. в Панамериканське санітарне бюро [12, с. 86]. На конференцію до Риму, яка тривала лише тиждень, надіслали свої делегації 12 країн, причому дві з них (США та Бразилія) були представлені країнами Америки. Свої делегації направили також Бельгія, Великобританія, Єгипет, Іспанія, Італія, Нідерланди, Румунія, Росія, Франція

і Швейцарія. Звертала на себе увагу відсутність представників Австро-Угорщини, Німеччини та скандинавських країн. Були відсутні представники Бразилії, Нідерландів і Португалії. За пропозицією Сантолікідо Баррер (тоді французький посол в Римі) був обраний головою, і учасники наради негайно перейшли до обговорення проекту статуту, наданого французьким урядом.

Проект був ухвалений із невеликими змінами, одна з яких стосувалася назви нової організації [12, с. 86]. Її запропонували назвати Міжнародним бюро громадської гігієни головним чином для того, щоб уникнути плутанини між новою організацією та Міжнародним санітарним бюро у Вашингтоні. Уряд Італії також підготував проект статуту, згідно з яким бюро повинно було займатися тільки проблемами чуми, холери та жовтої лихоманки. Зрештою було вирішено, що головне завдання бюро – збір і поширення інформації, що становить інтерес громадської охорони здоров'я і «особливо що стосується інфекційних хвороб, а саме холери, чуми та жовтої лихоманки». Результатом цієї конференції була угода, відповідно до якої уряди, що брали в ній участь, зобов'язувалися організувати міжнародне санітарне бюро, і до якої додавався вироблений на нараді статут [12, с. 86]. Делегати були уповноважені підписати офіційну угоду *ad referendum* (для подальшого розгляду) [19, с. 23].

Після належного зустрічного задоволення та деякої модифікації оригінального тексту 9 грудня 1907 р. угода й основний статут були підписані всіма делегатами, за винятком представника Румунії.

Домовленість, підписана в Римі, була про те, що уряди Бельгії, Бразилії, Іспанії, Сполучених Штатів, Французької республіки, Великобританії та Ірландії, Італії, Нідерландів, Португалії, Румунії, Росії, Швейцарії та уряд Його Високості Хедива Єгипту вважали за необхідне створити Міжнародне бюро громадської гігієни, згадане в санітарній конвенції в Парижі 3 грудня 1903 р., і вирішили з цією метою укласти угоду [19, с. 23–24]. Вона мала 8 статей і укладалася на 7 років, після закінчення яких термін її дії продовжувався на новий семирічний термін, у разі якщо за один рік до закінчення цього терміну держави не побажають вийти зі складу членів бюро. Основний статут складався із 16 статей і висвітлював мету і завдання бюро, питання його фінансування, складу та діяльності [19, с. 23–27].

Міжнародне бюро громадської гігієни стало першою постійною, загальною організацією охорони здоров'я і єдиною аж до 1923 р. З 1907 р. по 1923 р. Бюро продовжувало роботу міжнародних конференцій, які передували його створенню, а також вирішувало нові проблеми, пов'язані з активним рухом мігрантів, недостатніми умовами гігієни і масштабним використанням залізничного та повітряного транспорту. Діяльність МБГГ також була присвячена питанням поширення захворювань у країнах з незадовільними епідеміологічними умовами і країнах, де туберкульоз, висипний тиф, венеричні захворювання та хвороби робочих стали соціальним лихом [14, с. 4].

МБГГ діяло від імені держав-учасників, і основною метою його було керівництво міжнародною кодифікацією процедур із карантину та пов'язаною з ним наглядовою діяльністю. У межах цієї компетенції МБГГ охоплювало функції трьох організацій:

- як орган, відповідальний за перегляд і ухвалення міжнародних санітарних конвенцій і пов'язаних з ними конференцій;
- як технічна комісія для вивчення епідемічних захворювань;
- як агентство для оперативного обміну епідеміологічною інформацією, що стосується захворювань, відзначених міжнародними санітарними конвенціями [13, с. 39–40].

Як і в Панамериканській організації охорони здоров'я, початкова робота Бюро також сконцентрувалася на епідеміології [18, с. 128–129]. Функції Бюро стосувалися збору та поширення нових знань про інфекційні захворювання, які повинні бути відображені в міжнародних карантинних правилах. Основну увагу спочатку було сфокусовано на холері, чумі та жовтій лихоманці – це три хвороби, які привернули увагу міжнародних санітарних конференцій.

Незабаром завдання Бюро були розширені та охоплювали контроль за іншими інфекційними захворюваннями, такими як малярія, туберкульоз, черевний тиф, менінгіт, сонна

хвороба, а також повне знищення комарів – переносників хвороб. Інтерес був виявлений також в інших сферах охорони здоров'я, таких як гігієна харчування, управління лікарнями та гігієна шкіл і фабрик. Хоча Бюро не виконувало активної роботи на місцях із цих питань, воно забезпечило діяльність міжнародного форуму з метою обговорення серед лідерів охорони здоров'я різних країн [15, с. 410].

Передбачалося, що штаб-квартира Бюро буде розташовуватися в Парижі, де будуть перебувати директор, генеральний секретар і увесь інший штат. Бюро мало функціонувати під керівництвом комітету, сформованого з представників країн-членів. Склад членів Бюро було розділено на шість категорій, і кожен уряд міг вирішити на свій розсуд, яку категорію він бажає обрати. Країни-члени вищої категорії повинні були вносити суми, що дорівнюють 25 частинам річного бюджету, і могли мати шість голосів, тоді як країни-члени нижчої категорії мали один голос і повинні були вносити суми, що дорівнюють трьом частинам бюджету. Практично ця система голосування не застосовувалася. Загальний річний бюджет був установлений у сумі 150 000 фр. франків.

Перше засідання комітету проходило в Парижі 4–10 листопада 1908 р. в Міністерстві закордонних справ Франції, і Сантолікідо був обраний його першим головою [12, с. 86]. Першу зустріч було сконцентровано на холері. Але оскільки організація та кількість її членів виросли, визначалася і сфера її діяльності, і персонал. Бюро не тільки було центральним агентством зі збору епідеміологічної інформації про згубні хвороби, а й обговорювало заходи з метою профілактики прокази, туберкульозу, тифу та венеричних захворювань, так само як питання водних забруднень і очищення [18, с. 128–129].

Перший обраний директор, пан Жак де Казотт, і генеральний секретар, доктор Потевін, були призначені комітетом Бюро, яке складалося з одного представника кожної з країн, які погодилися підтримати нещодавно створене Бюро [19, с. 23–24]. На засіданні було представлено лише 9 країн-членів, хоча в наступні роки до Римської угоди повинні були приєднатися й інші. Зрештою Бюро об'єднало майже 60 країн у своєму складі, включаючи Персію, Індію, Пакистан і Сполучені Штати. Як і на 11-й Міжнародній санітарній конференції, яка передувала організації Бюро, засідання орієнтувалося в основному на країни Європи. Головним завданням був захист європейських країн від холери і чуми, тоді як Бюро у Вашингтоні ставило собі за мету захист США від жовтої лихоманки.

На першому засіданні комітету бюро основним питанням було призначення директора та генерального секретаря. Штаб-квартира Бюро перебувала в Парижі, і єдиною робочою мовою була французька [12, с. 86].

Друге засідання комітету проходило 6–9 квітня 1909 р. у «тимчасовій» штаб-квартирі Бюро в Парижі на Бульварі Сен-Жермен, 195, яка мала залишатися там ще протягом чотирьох десятиліть [12, с. 86–87]. Саме з цього місця поширювався регулярний (щомісячний) звіт для держав-учасників під назвою Bulletin Mensuel («Щомісячний інформаційний бюлетень») [13, с. 39–40]. Голова проголосив, що до складу Бюро було призначено італійського та французького лікарів, а також американського інженера, володаря дипломів, отриманих ним у Агрономічному інституті в Парижі та в «одному з університетів США».

На третьому засіданні 19–23 жовтня 1909 р. загрозливих розмірів набула дискусія з адміністративних питань, але на четвертому засіданні 19–23 квітня 1910 р. Комітет розпочав вирішення технічних питань [12, с. 86–87].

Протягом перших 50 років на європейських міждержавних дискусіях із питань охорони здоров'я найчастіше холера була хворобою, яка постійно перебувала в центрі уваги. До кінця цього періоду не меншою увагою стала користуватися чума. Однак на четвертому засіданні комітету з'явилися перші ознаки розширення тем дискусій, які охопили не тільки проблеми охорони здоров'я, пов'язані з інфекційними хворобами, що стали об'єктом Міжнародної санітарної конвенції 1903 р., але й заходи, спрямовані на забезпечення однакової активності дифтерійного анатоксину, виробленого в той час в різних країнах. Це і було першим кроком на шляху встановлення міжнародних стандартів для біологічних речовин, які використовуються з метою профілактики, лікування та діагностики. Цьому аспекту належа-

ло стати дуже важливим у роботі Організації охорони здоров'я Ліги націй, а згодом Всесвітньої організації охорони здоров'я.

На п'ятому засіданні комітету, що проходило 18–24 жовтня 1910 р., на дискусіях знову переважали питання боротьби з холерою, оскільки в цей час в Південній Італії спалахнула епідемія цієї хвороби [12, с. 86–87]. Число членів Бюро досягло двадцяти двох, причому не всі з них були суверенними державами. Алжир, Австралія, Британська Індія та Канада були членами Бюро.

На наступному засіданні комітету, яке проходило 8–18 березня 1911 р., його голова Сантолікіді проголосив, що французький уряд, діючи відповідно до рекомендацій комітету, вжив заходів для скликання нової міжнародної санітарної конференції, і звернувся до бюро з проханням підготувати свої пропозиції у вигляді переглянутого проекту Міжнародної санітарної конвенції 1903 р. Він зазначив, що це питання має велике значення і рішення його потребує тривалого часу, тому слід визначити його єдиним на порядку денному. Далі Сантолікіді оголосив, що державам, які були представлені на конференції 1903 р., але ще не увійшли в число членів бюро (Австро-Угорщина, Данія, Німеччина та Люксембург), було запропоновано направити на нараду своїх технічних делегатів. На це запрошення відгукнулися усі держави (Німеччина направила Гафки). Великобританія та Британська Індія не надіслали делегатів, що було відзначено не в перший раз, демонструючи брак ентузіазму щодо укладення міжнародних санітарних конвенцій і традиційну перевагу грати «на слух, а не по нотах», якщо мова йде про карантинні заходи. Пропозиція голови не викликала заперечень, і перегляд конвенції 1903 р. став єдиним питанням на порядку денному, обмеживши таким чином обговорення питань про холеру, чуму та жовту лихоманку [12, с. 87–88].

Наступне засідання комітету, яке проходило 3–10 жовтня 1911 р., відбулося усього за кілька тижнів до 12-ї Міжнародної санітарної конференції. Головним підсумком засідання було затвердження остаточного тексту звіту з бактеріологічної діагностики холери, перший проект якого було заздалегідь розіслано фахівцями інших країн з метою отримання їхніх зауважень [12, с. 88].

З раптовим початком Першої світової війни в 1914 р. всі переговори бюро були припинені, активність знизилася, але воно продовжувало видавати щомісячний бюлетень [15, с. 410]. Тоді організація мала справу головним чином з пов'язаними з війною проблемами (зараження ран, гангрена, шкірні паразити, правець) [14, с. 4]. Урядам було надано рекомендації щодо санітарії навколишнього середовища, повідомлення про випадки туберкульозу, щеплень проти черевного тифу й ізоляції в разі прокази. Передача та обговорення таких ідей мали деяку цінність, незважаючи на те, що національних заходів для їх виконання так і не було вжито [15, с. 410].

Після Першої світової війни (1914–1918 рр.) міжнародне прагнення до миру привело до створення організації Ліги Націй. З метою виконання дій, що стосуються запобігання та контролю за хворобами, у Лізі було організовано підрозділ, відомий як Організація охорони здоров'я Ліги Націй. Сполучені Штати не були членом Ліги, але були членом Бюро – це наклало вето на пропозицію переміщення установи, що була в Парижі, у Лігу Націй. Тому в 1921 р. існувало три міжнародні агентства з подібними функціями: МБГГ, Панамериканське санітарне бюро й Організація охорони здоров'я Ліги Націй. Угоди про співпрацю між ними були, вочевидь, необхідними [15, с. 411].

У 1919 р. лихоманка висипного тифу епідемічно поширилася через Росію та Польщу. Близько 1 600 000 випадків було виявлено в Росії; крім того, виникла безпрецедентна світова пандемія грипу, яка викликала до 15 000 000 смертельних випадків у 1920 р. У цій катастрофічній ситуації Міжнародна медична конференція розпочала роботу в Лондоні, але її відвідали тільки п'ять країн: Великобританія, Франція, Італія, Японія та Сполучені Штати. Зрештою Організація охорони здоров'я Ліги Націй стала медичним Комітетом Ліги, а чотири з її восьми учасників були членами Постійного Комітету МБГГ [15, с. 411].

У цей же час президент бюро Рокко Сантолікіді оголосив потребу переорієнтувати міжнародні медичні зусилля від майже виняткової уваги щодо карантину згубних хвороб до

нової програми, яка буде створювати національну службу охорони здоров'я і таким чином боротися з першоджерелом хвороби. Оголошення президента викликало неабияке захоплення, хоча нова місія, як виявилось, призначалася новій Організації охорони здоров'я Ліги Націй, а не МБГГ [18, с. 128–129].

Попри дипломатичні складності відносин між МБГГ і медичним комітетом Ліги, останній розпочав кілька нових міжнародних медичних дій. Загалом вони спрямовувалися на дві категорії справ: 1) міжнародні медичні дослідження, експертні комітети за запланованою тематикою та пропонувані міжнародні стандарти з цих питань; 2) допомога країнам зі спеціальними проблемами з охороною здоров'я [15, с. 411].

Найголовнішим завданням МБГГ у перші міжвоєнні роки було контролювання перегляду санітарної Конвенції 1912 р. Остання Міжнародна санітарна конвенція 1926 р. збільшила кількість карантинних хвороб до п'яти (шляхом додавання віспи і тифу), а також зобов'язала країни негайно повідомляти про перші випадки чуми, холери та жовтої лихоманки і появу тифу і віспи в епідемічній формі. Міжнародна санітарна конференція 1926 р. також рекомендувала деяким регіональним організаціям функціонувати як регіональним бюро МБГГ для збору епідеміологічної інформації. До 1927 р. були вжиті заходи для трьох таких організацій (Ліга Націй Східного бюро в Сінгапурі, Панамериканське санітарне бюро в Вашингтоні та санітарна, морська й карантинна Рада в Єгипті й Олександрії), щоб діяти за цим призначенням. У свою чергу, від МБГГ вимагалось ретранслювати отриману інформацію всім країнам щотижня або – у невідкладних випадках – негайно [13, с. 40–41]. Та ж інформація становила основу для регулярного комюніке МБГГ, яке було включено в «Щотижневе епідеміологічне зведення секції охорони здоров'я Ліги Націй» з листопада 1928 р., тоді як додаткову інформацію, що отримувалася від урядів, було опубліковано на сторінках «Міжнародного морського санітарного довідника» (*Annuaire Sanitaire Maritime International*) [13, с. 41–42].

З роками робота МБГГ, крім морського карантину, охоплювала такі питання, як карантинні правила для повітряного руху (Міжнародну санітарну Конвенцію для повітряної навігації було розроблено в 1932 р., а почала вона діяти в 1935 р.), венеричні захворювання в моряків, міжнародна стандартизація антидифтеричної сироватки та контроль за наркотичними засобами [13, с. 41–42].

У своїй діяльності МБГГ залишалося вірним місії захисту Європи від актуальних «іноземних» хвороб, гарантуючи мінімальну невигоду для міжнародної торгівлі. За розрахунками, у 71% положень Міжнародних санітарних правил приділено увагу насамперед Африці, Азії та Близькому Сходу. Ця вузька зосередженість підірвала ефективність організації замість того, щоб міцно утвердити її. Дослідник історії міжнародного громадської охорони здоров'я Говард-Джонс характеризував МБГГ як спільноту верхніх керівників охорони здоров'я, головним чином європейських, чиє основне завдання було захистити їхні країни від значущих екзотичних хвороб, не вводячи занадто рішучих обмежень для міжнародної торгівлі.

МБГГ зосередилося на тому, щоб обмежувати поширення хвороби на кордонах, не звертаючись до першопричин хвороби. Далі обмежуючи співробітництво, держави не спішали ратифікувати міжнародні санітарні правила. На той час, коли почалася Перша світова війна, через майже десятиліття після їхнього підписання, тільки 15 держав ратифікували документ і були пов'язані його умовами [16, с. 53–54]. Протягом довгого часу МБГГ концентрувалося на інфекційних захворюваннях і більш виразно на шляхах, які могли б мінімізувати втручання в морську торгівлю. Це було покладено за основу в чинні та майбутні міжнародні санітарні угоди.

Головним органом був Постійний комітет, який включив делегатів усіх держав-членів, але був занадто великим для швидких рішень або всебічних обговорень. Кількість голосів кожної держави-члена залежала від розміру її щорічного внеску, і її мандат визначав, що Бюро ні в якому разі не буде втручатися у справи уряду різних держав. Разом із тим ці особливості гарантували, що МБГГ представить інтереси впливових урядів, а не схильних

до незалежності вчених або установ. У роботі організації переважав «невід'ємний курс на збереження та інерцію», оскільки її статут передбачав, що будь-яка зміна в структурі або конституції вимагала згоди кожного окремо уряду. Зважаючи на її міжнародну назву, французький штат, її місце в Парижі та виняткове використання французької мови, усе це дало їй чітко французький характер [17, с. 27].

Бюро модернізувало Париж як медико-науковий центр і, більш того, Францію як країну медико-наукового впливу; протягом свого існування МБГГ розцінювалося для всіх французьких урядів як наріжний камінь французького престижу. Британське ставлення було подвійним. З одного боку, британська влада не довіряла панівному французькому впливу. Однак, з іншого боку, можливість контролю і сприяння Бюро урядовим вимогам привернули до себе британський уряд, який, незважаючи на мінливі відносини, залишався значною мірою відданим ліберальним ідеям обмежених державних обов'язків в соціальних справах [17, с. 27–28].

У 1945 р. Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (АДВОН) узяли на себе відповідальність за обов'язки МБГГ щодо міжнародних санітарних конвенцій; МБГГ ліквідувалося на підставі протоколу, підписаного 22 липня 1946 р. із застереженням про те, що епідеміологічну службу буде включено до складу тимчасової комісії Всесвітньої організації охорони здоров'я 1 січня 1947 р. [13, с. 41–42].

Висновки. На основі викладеного визначено, що результатом Паризької конференції 1903 р. була нова міжнародна санітарна конвенція 1903 р., яка ухвалила рішення створити міжнародний санітарний заклад. Так, на конференції у Римі 3 грудня 1907 р. було складено угоду про створення Міжнародного бюро громадської гігієни та його статут. Організація була призначена для перегляду та видання міжнародних санітарних конвенцій і пов'язаних з ними конференцій, була технічною комісією для вивчення епідемічних захворювань, а також здійснювала оперативний обмін епідеміологічною інформацією, що стосується захворювань, які відзначені міжнародними санітарними конвенціями. Бюро здійснило істотний внесок у справу боротьби з інфекційними захворюваннями протягом першої половини ХХ ст. і не тільки сприяло роботі міжнародних санітарних конференцій, а й стало попередником Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Свиной грипп H1N1 и карантин в Киеве февраль 2016 – последние новости [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pressa.today/sport-and-health/svinoj-gripp-h1n1-i-karantin-v-kieve-fevral-2016-poslednie-novosti/>.
2. In Ukraine increased the number of deaths from swine flu [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.reporter-ua.ru/in-ukraine-increased-the-number-of-deaths-from-swine-flu.html>.
3. Swine flu exposes Ukraine's health flaws [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com/news/world-europe-35364929>.
4. H1N1 Swine flu: a new pandemic on the way? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euronews.com/2016/01/21/eighteen-people-die-in-armenia-three-in-georgia-from-h1n1-swine-flu/>.
5. Фрейберг Н. Международное санитарное бюро / Н. Фрейберг // Журнал Русского общества охраны народного здоровья. – 1908. – № 3–4.
6. Сысин А. Международное бюро общественной гигиены / А. Сысин // Гигиена и эпидемиология. – 1927. – № 1.
7. Сорокина Т.С. История медицины : [учебник для студ. высш. мед. учеб. заведений] / Т.С. Сорокина / 9-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2009. – 560 с.
8. Склярова Е.К. История медицины / Е.К. Склярова, Л.В. Жаров. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2014. – 346 с.
9. Склярова Е.К. История фармации : [учебник] / Е.К. Склярова, Л.В. Жаров, Т.Г. Дергоусова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2015. – 317 с.

10. Общественное здоровье и здравоохранение : [учебник] / [Ю.П. Лисицын, Г.Э. Улумбекова]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2015. – 544 с.
11. Гнатик Е.А. Международное медицинское право: история и перспективы развития / Гнатик Е.А., Долженкова Ю.В. // Вестник РУДН, серия «Юридические науки». – 2014. – № 2. – С. 281–288.
12. Norman H.-J. The scientific background of the International Sanitary Conferences 1851–1938 / H.-J. Norman. – Geneva : World Health Organisation, 1975. – 110 p.
13. Cliff A. Oxford Textbook of infectious disease control: a geographical analysis from medieval quarantine to global eradication / A. Cliff, M. Smallman-Raynor. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – 193 p.
14. The World Health Organization. International Organization and the Evolution of World Society / Y. Beigbeder [et. al.]. – Vol. 4. – Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – 216 p.
15. The History of public health and the modern state // edited by D. Porter. – Amsterdam: Rodopi B. V, 1994. – 439 p.
16. Youde J. Global Health Governance / J. Youde. – Cambridge : Polity Press, 2013. – 240 p.
17. Borowy I. Coming to terms with World Health: The League of Nations Health Organisation 1921–1946 / I. Borowy. – Frankfurt am Main : Peter Lang GmbH, 2009. – 510 с.
18. Staples A.L.S. The birth of development: how the World Bank, Food and Agriculture Organization, and World Health Organization changed the world, 1945–1965 / A.L.S. Staples. – Kent : The Kent State University Press, 2006. – 349 p.
19. Grubbs S.B. International Office of Public Hygiene. Its Inauguration at Paris, France / S.B. Grubbs // Public Health Reports (1896–1970). – 1909. – Vol. 24, No. 2 (Jan. 8, 1909). – P. 23–28.
20. Lacaille C. L'hygiene Internationale et la Societe des Nations / C. Lacaille. – Paris, 1926.

КУЗЬМІН Е. Е.,
аспірант кафедри міжнародного права
та міжнародних відносин
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 341.3:316.483

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИПАДКІВ
ПОРУШЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПОРЯДКУ Й ВИНИКНЕННЯ
ОБСТАНОВКИ ВНУТРІШНЬОЇ НАПРУЖЕНОСТІ**

Стаття присвячена дослідженню та аналізу окремих аспектів правової кваліфікації випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості, визначенню сутності і змісту цих понять, а також установленню їх правової природи.

Ключові слова: випадки порушення внутрішнього порядку, виникнення обстановки внутрішньої напруженості, Міжнародний комітет Червоного Хреста, внутрішній збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право.

Статья посвящена исследованию и анализу отдельных аспектов правовой квалификации случаев нарушения внутреннего порядка и возникновения обстановки внутренней напряженности, определению сущности и содержания данных понятий, а также установлению их правовой природы.

Ключевые слова: случаи нарушения внутреннего порядка, возникновение обстановки внутренней напряженности, Международный комитет Красного Креста, внутренний вооруженный конфликт, международное гуманитарное право.

The article is devoted to the research and analysis of certain aspects of legal qualification of situations of internal disturbances and the occurrence of the situation of internal tensions, the definition of the essence and content of these notions, as well as the establishment of their legal nature.

Key words: cases of internal disturbances, the occurrence of the situation of internal tensions, The International Committee of the Red Cross, internal armed conflict, international humanitarian law.

Вступ. Початок ХХІ ст. ознаменував сходження до «нової ери» – «ери глибоких змін» у багатьох сферах життя міжнародного співтовариства, більшість із яких були напряму пов'язані з питаннями захисту кожною державою своєї незалежності й територіальної цілісності, а також усунуванням загроз внутрішньої дестабілізації [4, с. 237]. З огляду на досягнуті позитивні наслідки щодо послаблення міжнародного напруження, а також за відсутності великомасштабних війн найбільш серйозну небезпеку почали становити локальні конфлікти всередині держав, випадки порушення внутрішнього порядку, виникнення обстановки внутрішньої напруженості, масові заворушення, окремі спорадичні акти насильства й інші акти аналогічного характеру [11, с. 5]. Із прийняттям Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, від 8 червня 1977 р. (далі – Протокол II) подібні ситуації внутрішнього насилля, не будучи збройними конфліктами [7, с. 197], були виключені зі сфери дій норм міжнародного гума-

нітарного права та права збройних конфліктів, що зумовило становлення нового, принципово іншого, правового режиму. Усі ці обставини поряд із наявними численними внутрішніми обуреннями й напруженостями свідчать про достатню актуальність зазначеної проблеми та наголошують на необхідності її всебічного дослідження [17, с. 1355; 13, с. 133].

Варто зазначити, що проблема правової кваліфікації випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості становить сферу інтересів багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких Е. Давид (*E. David*), К.В. Доді, Ю.В. Дубко, А.Ф. Кастро, Л. Кемерон (*L. Cameron*), К. Лаванд (*K. Lawand*), Х. Ленггольд (*H. Langholtz*), Т. Мерон (*T. Meron*), М.В. Остроухов, Л.В. Павлова, А. Паулюс (*A. Paulus*), М.Б. Саакян, М. Сассолі (*M. Sassoli*), Є.Л. Стрельцов, Д. Стюарт (*J. Stewart*), М. Харрофф-Тавель (*M. Harroff-Tavel*) та ін.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз правової кваліфікації випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості, визначення сутності і змісту цих понять, а також установлення їх правової природи.

Результати дослідження. Експерти Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) свого часу, визначаючи внутрішні заворушення та напруженості, вирішили не надавати цим поняттям чітких визначень. У зв'язку з цим було прийняте рішення про характеристику цих термінів на прикладах таких ситуацій. На думку експертів, до них варто зараховувати ситуації, які не є збройними конфліктами міжнародного характеру в загальному визначенні, але в яких наявне протистояння всередині країни, що характеризується певним ступенем суспільної небезпечності, тривалістю й актами насильства. Такі акти насильства можуть набувати різних форм, від спонтанного зародження акцій протесту до боротьби між достатньо організованими групами і владою. У таких ситуаціях, які не обов'язково переростають у відкриту боротьбу, влада вдається до використання численних сил міліції, поліції або навіть збройних сил, щоб відновити порядок усередині країни. У випадках із великою кількістю жертв експерти наголошують на необхідності застосування мінімуму гуманітарних норм [17, с. 1355].

Що ж стосується поняття «внутрішня напруженість», то цей термін зазвичай має стосунок до ситуацій серйозної напруженості (політичної, релігійної, расової, соціальної, економічної тощо) та наслідків збройного конфлікту або внутрішніх заворушень [3, с. 153], включає в себе, зокрема, ситуації серйозної напруженості (політичної, релігійної, расової, соціальної, економічної тощо), але може розглядатися і як продовження збройного конфлікту або внутрішніх заворушень. Разом із цим таким ситуаціям притаманні одна або декілька з таких характеристик, якщо не всі одночасно: великі масштабні арешти; велика кількість «політичних» ув'язнених; імовірне існування жорстокого поводження або нелюдських умов утримання під вартою; призупинення основних судових гарантій; уведення надзвичайного стану; розголос відомостей про насильницькі зникнення [17, с. 1355]. Необхідно зазначити, що К.В. Доді значно розширює перелік, додаючи до нього суміжні критерії, щодо характеристики подібних ситуацій, а саме: велика кількість осіб, затриманих із причин «безпеки»; довгострокові адміністративні затримання; наявність жорстокого поводження, матеріальні чи психологічні тортури; позбавлення права листування ув'язнених упродовж тривалого часу; репресивні заходи проти членів сімей осіб, які перебувають у близькій спорідненості з тими, хто був позбавлений свободи; широкомасштабні заходи, що обмежують особисту свободу (висилка, домашній арешт, переміщення тощо); збільшення кількості актів насильства, які наражають на небезпеку беззахисних осіб або поширюють страх серед цивільного населення [3, с. 153–154].

Отже, поняття внутрішніх заворушень і напруженості стає більш точним, хоча й остаточно не вичерпним. Так, до таких ситуацій варто зараховувати заколоти, тобто всі порушення, які із самого початку не спрямовані на лідера й не мають узгоджених намірів; ізольовані спорадичні акти насильства (на відміну від військових операцій, що проводяться збройними силами або організованими збройними групами); інші акти аналогічного характеру, які охоплюють, зокрема, масові арешти осіб у зв'язку з їхньою поведінкою або політичними переконаннями [18, с. 133].

На особливу увагу заслуговує той факт, що деякі експерти поділяють думку, згідно з якою до вищезазначеного переліку також потрібно включити всі подібні кримінально-карні діяння та злочини за національним правом, але МКЧХ вирішив не робити цього, з огляду на те що більшість національних кримінальних законів передбачає кримінальну відповідальність за подібні дії, а в разі фактичного зазначення того, що Протокол II не буде застосовуватись у випадках актів, за які передбачається відповідальність за національними кримінальними законодавствами країн, застосування положень цього Протоколу було б практично ілюзорним [18, с. 133].

Надалі під час наради МКЧХ було запропоновано винести на розгляд провідних спеціалістів питання про прийняття Декларації основних прав особистості в період внутрішніх заворушень чи суспільної небезпеки [21, с. 59], що закріплювала б основоположні принципи захисту осіб, які повинні були бути дотримані «в будь-який час і за будь-яких обставин» (курсив наш – Е. Е.). У проекті цієї Декларації в найбільш загальному вигляді відтворювалися основоположні принципи захисту, що були сформульовані в статті 3, загальній для всіх чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. (далі – стаття 3), і до нього було додано ще декілька положень стосовно поводження з особами, позбавленими волі, в такому ж вигляді, як і в Мінімальних правилах, установлених ООН [2, с. 417]. Разом із цим проект Декларації також урахував положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) (далі – МПГПП). Проте, незважаючи на такий фундаментальний характер проекту Декларації, а також з огляду на об'єктивну необхідність у захисті зазначеної категорії осіб, низка експертів вважала, що питання, які стосуються внутрішніх заворушень і напруження всередині країни, виходять за рамки компетенції наради МКЧХ, оскільки вони не належать до збройних конфліктів. У зв'язку з цим вищевказана Декларація зазнала жорсткої критики й у кінцевому підсумку не була прийнята [3, с. 154].

Наступним кроком щодо спроби врегулювання випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості стала ч. 2 ст. 1 Протоколу II, яка зазначає, що цей Протокол не застосовується до випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості, таких як безпорядки, окремі та спорадичні акти насильства й інші акти аналогічного характеру, оскільки вони не є збройними конфліктами, отже, прямо виключаючи ситуації внутрішніх заворушень і напруження з галузі застосування Протоколу [17, с. 1354].

Разом із цим у зв'язку з відсутністю чіткого визначення внутрішнього збройного конфлікту виникає декілька суттєвих проблем [10, с. 5]. Незважаючи на те що п. 1 ст. 1 Протоколу II встановлює певну нижню та верхню межу й містить низку критеріїв, які в досить загальному вигляді визначають внутрішній збройний конфлікт, питання кваліфікації й досі залишаються актуальними, а проблема визначення ситуацій внутрішніх заворушень і напруження – не вирішеною [14, с. 231–232; 6, с. 189]. Дійсно, наразі все ще відсутнє легальне визначення цих понять, тому, на нашу думку, доцільним є звернення до доктрини МКЧХ і теорії міжнародного й національного права. Проте й тут майже ніяких реальних визначень не наводиться. Коментар до Додаткових протоколів, зокрема до Протоколу II, фактично повторюючи характеристику внутрішніх заворушень і напруженості 1971 р., урахуваючи досвід і досягнення в процесі діяльності організації [12, с. 38], говорить про те, що такі визначення є частиною доктрини МКЧХ, зроблені з метою їх практичного застосування [17, с. 1355–1356]. Хоча в Коментарі до Протоколу II юристи МКЧХ й наводять приклади внутрішніх заворушень та актів насильства, не визначеним є той поріг, коли внутрішні заворушення переростають у збройний конфлікт [18, с. 133].

У наш час більш детальні характеристики, визначення і критерії пропонує доктрина сучасного міжнародного гуманітарного права, що, на нашу думку, сформулювала два основні підходи до дослідження випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості. *Перший підхід* полягає лише у вивченні цих явищ, детальному аналізі їх понять, ознак і сутності та їх відмежуванні від збройного конфлікту. *Другий підхід*, на противагу першому, – в дослідженні «від протилежного». Він характеризується вивченням збройного конфлікту та його відмежуванням від цих явищ.

Що ж до *першого підходу*, то, на думку М. Беджауї, фахівці говорять про внутрішні заворушення, коли в умовах відсутності збройного конфлікту держава застосовує силу з метою збереження або відновлення правопорядку й законності, а про внутрішню напруженість, коли в умовах відсутності внутрішніх заворушень вона вдається до превентивного застосування сили з метою збереження миру й законності [12, с. 38]. У свою чергу, А. Ейде зводить «внутрішні заворушення» та «ситуації внутрішньої напруженості» в одне ідентичне поняття і пропонує під ними розуміти всі конфліктні ситуації всередині тієї чи іншої держави, досить серйозні в плані породження гострих гуманітарних проблем особливо в силу того, що вони призводять до фізичного насильства й обмеження волі, незалежно від того, використовуються збройні сили чи ні [12, с. 38]. На нашу думку, абсолютно справедливим під час визначення «внутрішніх заворушень і напруження» є виокремлення «гуманітарного» критерію. Проте варто погодитися з думкою А.Ф. Кастро, який говорить про необхідність розмежування цих понять. Водночас їх відмінності є досить умовними, а «межі» для виокремлення зазвичай дуже важко провести [5, с. 35–36].

Сьогодні в рамках досліджень, що присвячуються проблемі випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості, найчастіше за все порушуються два основні питання. *По-перше*, в який момент та чи інша ситуація вже не відповідає умовам підтримки внутрішнього правопорядку й переростає в збройний конфлікт, тобто з якого саме моменту подібні внутрішні заворушення стають збройним конфліктом? *І, по-друге*, хто, згідно з положеннями Протоколу II, визначає, коли ця «межа» є перевищеною [16, с. 13]?

Складність відповіді на перше питання (особливо якщо враховувати, що учасники заворушень також можуть застосовувати зброю) сьогодні зумовлена відсутністю загальновибраного ефективно діючого механізму як на внутрішньодержавному рівні, так і на міжнародному, який давав би змогу своєчасно й об'єктивно визначити перехід заворушень у якісно новий стан, тобто у внутрішній збройний конфлікт. Отже, вироблення об'єктивних критеріїв і процедур з метою вирішення таких питань – завдання важливі у сфері як міжнародного, так і внутрішньодержавного права [5, с. 36; 8, с. 94].

М. Беджауї зазначає, що в доктрині міжнародного права висловлюються міркування, зміст яких зводиться до того, що згадану «межу» визначає сама держава, оскільки протидія має місце між суверенною державою та її громадянами, а однією з основоположних атрибутивних функцій держави є функція підтримання правопорядку, яка розглядається державою як її власна, ні з ким більше не подільна прерогатива [12, с. 39]. Однак «поведінка» держави з підтримання правопорядку може бути неоднорідною. Наприклад, М. Харрофф-Тавель говорить про те, що порушення внутрішнього порядку можуть мати місце, коли держава не втручається з метою відновлення порядку. Мова йде про те, що інколи порушення порядку набувають форми зіткнень між угрупованнями, коли держава безпосередньо не бере участі в цих порушеннях [15, с. 16]. Так, наприклад, великою проблемою для багатьох країн є виступи молоді, студентства. Проте А. Ейде, розглядаючи це питання, виокремлює ці явища в одну з категорій внутрішнього конфлікту: протести молоді, породжувані почуттям розчарування та безвихідності, а також глибоким невдоволенням владою, що не виливаються ні в соціальні революції, ні в расові чи етнічні зіткнення [12, с. 39].

Отже, варто зазначити, що під час кваліфікації таких ситуацій, як «внутрішні заворушення й напруженість», не важливо, чи мають місце репресії з боку держави, як довго тривають такі заворушення, чи мають їх спалахи тривалі наслідки, чи виникають вони періодично, чи зачіпають частину або всю територію держави, чи мають вони причини релігійного, етнічного, політичного або іншого характеру [5, с. 38; 8, с. 96]. Більше того, на думку М.В. Остроухова, під час аналізу ситуацій внутрішніх заворушень не мають жодного значення причини їх виникнення, їх тривалість (часові межі) і територіальність (просторові межі) [9, с. 33]. Разом із цим порушення внутрішнього порядку найчастіше за все кваліфікуються як зіткнення, що мають деякою мірою значний і тривалий характер, можуть бути нетривалими або хронічними й у зв'язку з цим породжувати гуманітарні проблеми тривало-

го характеру [5, с. 37; 8, с. 95]. Отже, внутрішні заворушення характеризуються серйозним порушенням порядку в країні в результаті насильницьких дій, які тим не менше не набувають характеру збройного конфлікту. Це, наприклад, заворушення, за допомогою яких окремі особи або групи осіб відкрито виявляють протест, невдоволення або висувають свої вимоги. Тут мова може йти також про боротьбу окремих угруповань між собою або проти чинної влади [5, с. 38; 8, с. 95–96].

Що стосується другого питання, то видається, що його вирішення має пов'язуватися з виключною компетенцією держави, на території якої мають місце зазначені ситуації. Але в окремих випадках (насамперед тоді, коли вони являють собою реальну загрозу міжнародному миру та безпеці й, отже, зачіпають інтереси держав певного регіону або всього міжнародного Співтовариства загалом) повинні існувати можливості для залучення Третьої сторони, якою може бути ООН, регіональна організація або уповноважені на те органи [5, с. 37–38; 8, с. 95].

Стосовно другого підходу варто зазначити, що для того щоб відрізнити збройний конфлікт у значенні загальної статті 3 від менш серйозних форм насильства, таких як внутрішні заворушення й напруження, заколоти або акти бандитизму, ситуація повинна досягти певного порогу конфронтації. Загальноприйнятим вважається, що мінімальний рівень визначений у п. 2 ст. 1 Протоколу II та п. 2 ст. 8 Римського статуту міжнародного кримінального суду, котрі виключають ці явища з поняття збройного конфлікту неміжнародного характеру. У зв'язку з цим зазвичай використовуються такі два критерії: 1) *військові дії повинні досягти мінімального рівня інтенсивності*; 2) *неурядові групи, що перебувають у конфлікті, повинні розглядатися як «сторони конфлікту», що свідчить про наявність організованих збройних сил* (курсив наш – Е. Е.) [19, с. 3].

Отже, внутрішні заворушення відзначаються значними суспільно небезпечними порушеннями внутрішнього порядку в результаті актів насильства, що, однак, не мають характеристик збройного конфлікту. Вони охоплюють, наприклад, заворушення, за якими окремі особи або групи осіб відкрито висловлюють свою незгоду, невдоволення або свої вимоги, чи навіть окремі спорадичні акти насильства. Вони можуть набувати форми боротьби між різними політичними групами або проти влади на місці. Тому, виходячи з цих визначень і характеристик, потрібно наголосити на тому, що сьогодні в ситуаціях внутрішніх заворушень правила міжнародного гуманітарного права можуть бути застосовані тільки за аналогією [20].

Висновки. Отже, варто констатувати, що сьогодні однією з найбільш гострих проблем у практиці застосування міжнародного гуманітарного права залишаються питання щодо відсутності чіткого й повного визначення всіх ситуацій, до яких повинні застосовуватися його норми. Так, міжнародне гуманітарне право лише характеризує ситуації, які мають бути врегульовані його нормами. Разом із цим і досі залишаються відсутніми чіткі та недвозначні критерії, за якими такі ситуації можна було б визначити. Саме це, на нашу думку, становить суттєву проблему, адже норми міжнародного гуманітарного права не діють у ситуаціях, що не перетинають певний поріг застосування. Що стосується права збройних конфліктів, то, на нашу думку, недостатньо врегульованими залишаються питання правової кваліфікації випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішньої напруженості.

Список використаних джерел:

1. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов : [курс лекций, прочитанных на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета] / Э. Давид. – М. : Международный Комитет Красного Креста, 2011. – 1144 с.
2. Доди К. Правовая квалификация беспорядков внутри страны и ситуаций внутренней напряженности / К. Доди // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 46. – С. 414–422.
3. Доди К.В. Некоторые проблемы правовой квалификации беспорядков внутри страны и ситуаций внутренней напряженности / К.В. Доди // Альманах міжнародного права. – 2009. – Вип. 1. – С. 151–161.

4. Дубко Ю.В. Щодо визначення сутності поняття масових заворушень в сучасній теорії права / Ю.В. Дубко, О.Я. Черепенко // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 237–242.
5. Кастро А.Ф. Международно-правовая регламентация внутренних вооруженных конфликтов : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / А.Ф. Кастро. – М., 1999. – 166 с.
6. Кузьмін Е.Е. Поняття збройного конфлікту: первісні роздуми / Е.Е. Кузьмін // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – Одеса, 2014. – Вип. 12. – Т. 2. – С. 187–190.
7. Кузьмін Е.Е. Щодо критеріїв визначення збройних конфліктів: їх значення для кваліфікації та типології конфліктних ситуацій / Е.Е. Кузьмін // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. – № 3. – С. 195–201.
8. Остроухов Н.В. Вооруженные конфликты международного характера и принцип территориальной целостности государств / Н.В. Остроухов // Современное право. – 2009. – № 8. – С. 114–116.
9. Остроухов Н.В. Международно-правовые проблемы разрешения вооруженных конфликтов на постсоветском пространстве : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Н.В. Остроухов. – М., 2005. – 238 с.
10. Павлова Л.В. Роль статьи 3 Женевских Конвенций 1949 г. в прогрессивном развитии международного гуманитарного права / Л.В. Павлова // Журнал международного права и международных отношений. – 2010. – № 4. – С. 3–7.
11. Саакян М.Б. Удосконалення тактики дій підрозділів швидкого реагування в умовах надзвичайного стану в межах локальної території Криму : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 20.01.04 / М.Б. Саакян. – Одеса, 1999. – 193 с.
12. Современные войны: гуманитарные проблемы : [доклад для независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам] / под ред. В.И. Болдырева. – М. : Международ. отношения, 1990. – 256 с.
13. Стрельцов Є.Л. До питання про сутність та види міжнародних конфліктів / Є.Л. Стрельцов // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія «Повітряне і космічне право». – К. : НАУ, 2014. – № 4 (33). – С. 133–137.
14. Стрельцов Є.Л. Міжнародні конфлікти: спроба визначення / Є.Л. Стрельцов // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – Вип. 75. – С. 227–234.
15. Харрофф-Тавель М. Деятельность Международного Комитета Красного Креста в обстановке насилия внутри страны / М. Харрофф-Тавель. – М. : Международный Комитет Красного Креста, 1995. – 38 с.
16. Чехарин Ю.Е. Международно-правовая оценка внутренних конфликтов / Ю.Е. Чехарин. – М. : Дипломатич. академия МИД СССР, 1989. – 50 с.
17. Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949 / International Committee of the Red Cross. – Geneva : Martinus Nijhoff Publishers, 1987. – 1626 pp.
18. Draft Additional Protocols to the Geneva Conventions of August 12, 1949 : Commentary / International Committee of the Red Cross. – Geneva, 1973. – 176 pp.
19. How is the Term “Armed Conflict” Defined in International Humanitarian Law? / International Committee of the Red Cross. – Opinion Paper, 2008. – 5 pp.
20. ICRC Action in Connection with Internal Disturbances / International Review of the Red Cross, 1993. – No. 294. – [Electronic resource]. – Regime of access : <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/57jmj9.htm>.
21. Meron T. Draft Model Declaration on Internal Strife / T. Meron // International Review of the Red Cross. – 1988. – Vol. 28. – Issue 262. – P. 59–76.

ТИЧИНА В. П.,
аспірант кафедри міжнародного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 341.1:330.34

РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБІЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено сутність глобалізації як нової форми суспільного розвитку, що дало змогу розкрити основні механізми його управління. Визначено роль міжнародних фінансових організацій у глобальному управлінні людським розвитком. Розглянуто важливість місії Організації економічного співробітництва та розвитку в контексті розгортання процесів глобалізації, визначено її роль та основні напрями діяльності в побудові глобального управління.

Ключові слова: глобалізація, глобальне управління, міжнародні фінансові організації, Організація економічного співробітництва та розвитку, міжнародно-економічний розвиток.

В статье исследована сущность глобализации как новой формы общественного развития, что позволило раскрыть основные механизмы его управления. Определена роль международных финансовых организаций в глобальном управлении человеческим развитием. Рассмотрена важность миссии Организации экономического сотрудничества и развития в контексте развертывания процессов глобализации, определена ее роль и основные направления деятельности в построении глобального управления.

Ключевые слова: глобализация, глобальное управление, международные финансовые организации, Организация экономического сотрудничества и развития, международно-экономическое развитие.

The paper investigates the essence of globalization as a new form of social development, which helped to uncover the basic mechanisms of its management. It is determined the role of international financial institutions in the global management of human development. In the article is considered the importance of the OECD's mission in the context of the expansion of globalization, defined its role and main activities in building global governance.

Key words: globalization, global governance, international economic organizations, Organization for Economic Cooperation and Development, international economic development.

Вступ. Усі тенденції суспільного розвитку сьогодні свідчать про виникнення такої форми суспільного розвитку, як глобалізація. Основною характеристикою процесу глобалізації, що відбувається, є екстраполяція ліберально-демократичних цінностей на всі регіони без винятку. Це означає, що політичні, економічні, правові та інші системи всіх країн світу стають ідентичними і взаємозалежність держав досягає небувалих масштабів. До цього часу народи та культури ніколи не були такі залежні один від одного. Проблеми, що виникають у будь-якій точці світу, миттєво відображаються на всьому світі. Процес глобалізації приводить до створення єдиного світового співтовариства, в якому формуються єдині норми, інститути та культурні цінності [3].

На сучасному етапі більшість країн світу, у тому числі й Україна, стоять перед нагальною потребою забезпечення сталого економічного розвитку. Це питання набуває особливого значення в контексті розгортання процесів глобалізації та інтеграції. Разом із тим успішне вирішення згаданих проблем багато в чому залежить від рівня та ефективності міжнародної кооперації. Усе це обумовлює необхідність більш детального вивчення досвіду та практики діяльності провідних міжнародних організацій із питань забезпечення економічного розвитку.

В останні роки науковому вивченню проблем розвитку міжнародних економічних відносин в умовах глобалізації почала приділятися значна увага. Так, серед вітчизняних та іноземних науковців, що досліджували різні аспекти цієї проблематики, слід виділити О. Батанова, М. Баймуратова, В. Борденюка, Дж. Вільямсона, Р. Герцога, А. Гука, К. Деві, Д. Джексона, А. Делькампа, А. Зарді, М. Канавець, В. Князева, В. Кравченка, В. Куйбиду, М. Марку, Н. Мікулу, О. Молодцова, Т. Пахомову, М. Пухтинського, А. Ткачука.

Постановка завдання. Мета статті – визначення суті глобального управління людським розвитком з боку міжнародних організацій на прикладі діяльності Організації економічного співробітництва та розвитку.

Результати дослідження. Перші ознаки глобального ринку капіталу з'явилися ще в 50–60 х рр. XX ст., коли почав формуватися ринок євровалют. У 70–80 х рр. зростання міжнародного руху капіталу та інтеграція національних ринків капіталу та ринку євровалют значно посилювалися. У 90-ті рр. ці тенденції набрали особливо великого розмаху. На думку Хорста Келлера, экс-голови МВФ, глобальна економіка кінця XX ст. була навіть набагато більш інтегрованою, ніж у цей час [1].

Сьогодні світова економіка більше не являє собою просту сукупність національних економік, які розгортають взаємне економічне співробітництво, вона стає єдиним ринком і виробничою зоною з національними та регіональними секторами. На глобальному рівні виникають нові ринки, з'являються нові інструменти, розробляються нові правила регулювання міжнародних відносин у вигляді багатосторонніх угод із питань економічного співробітництва. Взаємозалежність країн стає однією з найістотніших рис процесу глобалізації світової економіки. Така взаємозалежність дедалі більше зумовлює координацію діяльності держав у вирішенні не тільки економічних і політичних, а й інших глобальних проблем (екологічних, гуманітарних та ін.).

Глобалізація як всесвітній процес, з одного боку, стандартизує структурні елементи економік держав, сприяє їх об'єднанню в єдину світову систему, забезпечує динамізм міжнародних економічних відносин, сприяє паритетному розподілу соціально-політичного, економічного та культурного потенціалу в межах країни [2, с. 456], а це, у свою чергу, зумовлює розповсюдження прогресивних ідей і технологій. З іншого боку, поглиблюється розрив у рівнях розвитку між найрозвиненішими й найбіднішими країнами, посилюється відмінність соціально-економічного розвитку всередині держав.

Отже, можна побачити, що оцінка такого явища, як глобалізація, неоднозначна, але незважаючи на свої негативні наслідки, на сьогодні це – процес, який є неминучим і якого в сучасному світі неможливо уникнути.

Багато вчених переконані, що подолання негативних наслідків глобалізації та вирішення пов'язаних із цим проблем вимагає встановлення глобального управління. Безпосередньо проблемами глобального управління знайшли своє висвітлення в працях Дж. Розенау (J. Rosenau), А. Наджама (Adil Najam), Т. Вайсса (Th. Weiss), Р. Такура (R. Thakur), які не тільки ретельно проаналізували поняття «глобального управління», а й запропонували власні підходи до визначення його характерних рис, варіанти організації глобального регулювання [4, с. 5–13].

Зокрема, науковці наголошують на тому, що в умовах поширення процесів глобалізації та інтеграції регулювання міжнародних економічних відносин лише на державному рівні стає недостатнім, формуються наднаціональні структури – міжнародні економічні організації, органи міжнародних інтеграційних об'єднань, транснаціональні корпорації, транснаціональні банки, які разом із відповідними державними органами виступають суб'єктами регулювання міжнародних економічних відносин.

Погоджуючись із вищенаведеними положеннями, визначаємо глобальне управління як процес спільного управління, що поєднує національні уряди, державні установи, громадянське суспільство, міжнародні регулятивні інституції для досягнення загальних цілей. Воно забезпечує рух у стратегічному напрямі та керує колективними зусиллями, спрямованими на вирішення глобальних завдань.

З другої половини ХХ ст. все вагомішою стає частка міжнародних економічних організацій у регулюванні світових економічних процесів, їх вплив на формування міжнародних стратегій економічного розвитку дедалі зростає. Так, якщо раніше міжнародні правила регулювали обмежене коло питань (такі, як зовнішня політика, оборона та деякі аспекти торгівлі), то глобалізація розширила ці рамки і визначила необхідність регулювання тих сфер, які раніше належали до повноважень урядів. Із кожним днем зростає кількість політичних питань, на які впливають міжнародні угоди та режими, обмежуючи таким чином автономність держав.

Без сумніву, існує взаємозв'язок глобалізації як процесу і діяльності міжнародних фінансових організацій (далі – МФО). З одного боку, характерні риси глобалізації зумовлюють певні зміни у функціях та організаційних структурах цих інституцій, а ті, у свою чергу, покликані стати інструментом, що уможливує реальний перебіг глобалізаційних процесів. Така позиція підтверджується думкою Л. Саакадзе, який вважає, що МФО, з одного боку, впливають на розвиток світової економіки й окремих країн, а з іншого, постійно знаходяться під впливом безлічі чинників, пов'язаних із проблемами розвитку національних економік [5, с. 101–105].

Більше того, окремі МФО концентрують значні ресурси, частка яких є помітною в глобальних фінансах, що використовуються для полегшення пристосування національних економік до міжнародної конкуренції, відкриття внутрішніх ринків, стабілізації національних грошових систем. Також МФО мають розгалужену систему функцій: консультації, обмін інформацією, розробка спільних позицій, надання фінансової допомоги, врегулювання національних та регіональних криз, фінансування національних програм розвитку тощо.

Серед МФО провідну роль відіграє Організація економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР), яка була заснована 1961 р. на підставі Конвенції про створення Організації економічного співробітництва та розвитку. Вона стала спадкоємицею Організації європейського економічного співробітництва, що була утворена в 1948 р. для сприяння реалізації «плану Маршала». Нагадаємо, що цей план був спрямований на економічну допомогу США країнам Європи, що постраждали внаслідок Другої світової війни [6, с. 234].

ОЕСР є міжнародною економічною організацією розвинених країн, що визнають принципи представницької демократії та вільної ринкової економіки. З урахуванням членського складу держав цієї організації (на сьогодні до неї входить 35 найрозвиненіших держав світу) вона вважається «клубом багатих країн». Про глобальний характер цієї організації свідчить те, що її фінансова діяльність поширюється на весь світ і сприяє залученню економічно менш розвинених країн до глобалізованого світового господарства. Основне завдання ОЕСР полягає в тому, щоб координувати й регулювати міжнародні зв'язки на великому світовому просторі, поширювати передові ідеї та досвід.

Основними напрямками діяльності організації для надання глобалізації характеру стало процесу в інтересах усіх верств населення є, по-перше, розробка та реалізація конкурентної політики, удосконалення системи державного управління та самоврядування, реалізація політики стосовно малих і середніх підприємств. По-друге, забезпечення фінансової стабільності, високого рівня економічного зростання, сприяння розширенню світової торгівлі на багатосторонній недискримінаційній основі згідно з міжнародними обов'язками. По-третє, проведення масштабної аналітичної роботи в різних сферах. Це й інвестиції, освіта, пенсійна система, державне управління, екологія та транспорт, система медичного обслуговування, боротьба з корупцією, сільське господарство, регіональний розвиток, вирішення питань, пов'язаних із системою податкового адміністрування тощо. Наприклад, Комітет із питань державного управління ОЕСР є ініціатором та відповідальним за проведення

глобального форуму з питань державного управління та доброго врядування, зустрічей мережі вищих посадових осіб із питань електронного урядування та вищих посадовців із центрів уряду. До його складу входять робочі групи з питань конфлікту інтересів, управління людськими ресурсами, регуляторної політики та управління бюджету. Участь у роботі згаданого Комітету ОЕСР надає такі можливості: сприяння в ідентифікації та вирішенні стратегічних проблем, які постають перед урядами країн, зокрема підвищення довіри до державних інституцій; сприяння у проведенні збалансованої та ефективної державної політики, підвищення рівня прозорості, якості та результативності діяльності державних інституцій та наданні послуг; поширення кращих практик впровадження доброго врядування та удосконалення ефективності, прозорості, відповідальності та підзвітності державних установ [7, с. 253–261]. По-четверте, розробка рекомендацій для урядів держав щодо удосконалення державного управління, соціально-економічної політики. Ці рекомендації поєднують у собі позитивний досвід, допомагають знайти шляхи вирішення спільних проблем, скоординувати внутрішню та зовнішню політику. По-п'яте, сприяння економічному розвитку країн, що розвиваються. Ці контакти направлені на сприяння економічній інтеграції шляхом передачі цим країнам досвіду ОЕСР, а також знань і позицій держав-членів із найважливіших питань міжнародного співробітництва. Після розпаду радянського блоку в 1989 р. Організація економічного співробітництва та розвитку започаткувала програму допомоги країнам Центральної та Східної Європи.

Можна виділити кілька сфер, що швидко еволюціонують в умовах глобалізації. Зростаюча інтернаціоналізація економічної діяльності й фокусування світової економіки на постійному зростанні й розвитку визначали необхідність посилення міжнародного співробітництва у сфері корпоративного управління, оподаткування, інвестицій та ін.

Зокрема, в рамках ОЕСР розроблено багатосторонню угоду з інвестицій, відкриту для всіх країн європейського співтовариства і держав-членів організації. Розвинені країни сподіваються на прийняття універсальної угоди про режим прямих інвестицій. Текст останньої розроблено, і він знайшов відображення в Угоді про торгівельні аспекти інвестиційних заходів. Головна увага в ній приділяється поширенню на прямі інвестиції національного режиму й режиму найбільшого сприяння [11].

За участі Організації економічного співробітництва та розвитку були затверджені та впроваджені на міжнародному рівні єдині податкові стандарти. Основу стандартів склали вимоги щодо обліку інформації за запитом про податкові питання незалежно від чинного для певної країни законодавства у сфері захисту приватної інформації або банківської таємниці. Крім того, останнім часом ОЕСР на глобальному рівні сконцентрувала свою увагу на боротьбі з податковими оазисами та започаткувала ініціативу The Harmful Tax Competition – «Недобросовісна податкова конкуренція» [8]. Нагадаємо, що боротьба проти податкових оазисів почалася ще в 1998 році зі спроби скласти список країн, податкове законодавство яких не відповідає правилам чесної конкуренції. Ця угода регулює права та обов'язки у випадку спеціальних та спонтанних запитів органів влади іншої країни, зобов'язує банки та інші фінансові установи повідомляти органи влади у власній країні про відсотки від дивідендів, активи на рахунках чи виручку від продажу фінансових активів. З огляду на підписання такої угоди ОЕСР заявила про впровадження так званої BEPS-ініціативи (Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting) – плану дій, спрямованого на боротьбу з розмиванням податкової бази та переміщенням прибутків [9]. Минулого року під час саміту 20 найпотужніших країн світу (G20) у турецькому місті Анталія був ухвалений план дій проти таких практик.

Позитивно глобалізація економічних ресурсів відображається на корпоративному управлінні, підвищуючи його стандарти по всьому світі за допомогою міжнародних міжурядових організацій. У той час як уряди відіграють головну роль у створенні правового, інституціонального й регуляторного кліматів, в яких розвиваються певні системи корпоративного управління, основна відповідальність лягає на приватний сектор. У світлі зростання розуміння важливості належного корпоративного управління ОЕСР розробила кодекс стандартів і керівництво з корпоративного управління, що мають характер «м'якого

права». Принципи корпоративного управління ОЕСР становлять частину більш широких зусиль на міжнародному рівні, що сприяють підвищенню прозорості, цілісності й верховенства закону. Крім цього, між Світовим Банком і ОЕСР здійснюється співробітництво в рамках Форуму з глобального корпоративного управління й ряду регіональних діалогів [10, с. 167]. Інші ініціативи ОЕСР, що відображають внесок у ці зусилля, включають Конвенцію з боротьби з хабарництвом у міжнародних комерційних операціях, Керівництво для мультинаціональних підприємств, що пропонують добровільні принципи та стандарти з відповідальної поведінки бізнесу, Рекомендації щодо удосконалення етичних норм поведінки державних службовців і діяльність Робочої групи з протидії відмиванню грошей тощо.

Значною є роль ОЕСР у процесі міжнародної стандартизації фінансової звітності. Процес ліквідації бар'єрів із метою оптимізації фінансових угод вимагає й універсалізації стандартів звітності. На цьому, насамперед, наполягають інвестори з усього світу, більше 90% з яких вважають за необхідне введення єдиного стандарту звітності [7], хоча в питанні про те, який саме стандарт повинен відігравати цю роль, їх думки розходяться, але більшість виступає за прийняття норм міжнародних стандартів звітності, оскільки вони дозволяють ефективніше оцінювати фінансовий стан компаній.

Висновки. Таким чином, сучасний етап розвитку міжнародних правовідносин характеризується процесами посилення глобалізації міжнародних економічних відносин, взаємовпливу та взаємозалежності держав.

Міжнародні фінансові організації виступають сьогодні важливим структурним елементом глобальної міжнародної економічної системи. Зв'язок глобалізаційного процесу і МФО є обопільним. Характерні риси глобалізації зумовлюють певні зміни у функціях та організаційних структурах цих інституцій, а ті, у свою чергу, покликані стати інструментом, що уможливує реальне здійснення глобалізаційних процесів.

Про глобальний характер Організації економічного співробітництва та розвитку свідчить те, що її діяльність поширюється на весь світ, сприяє залученню економічно менш розвинених країн до глобалізованого світового господарства. Вона не тільки є двигуном прискорення глобалізації міжнародної економіки, але й посідає важливе місце у вирішенні глобальних суспільних проблем світу.

Із розвитком процесу глобалізації політика Організації економічного співробітництва та розвитку зазнала певних змін. Це призвело до розширення сфери діяльності ОЕСР, яка на сьогодні займається не тільки вивченням становища політичної сфери кожної країни-члена організації, а й проводить аналіз взаємодії між різними секторами, між країнами ОЕСР та країнами, що не входять до її складу. Це знаходить своє відображення в розгляді таких питань, як державне управління, регіональний розвиток, освіта, екологія, соціально-економічні проблеми та ін., які виходять за рамки національних кордонів, що сприяє глибшому розумінню цих проблем, пошуку більш ефективних способів їх спільного рішення.

Список використаних джерел:

1. Kohler H. Working for a Better Globalization : Conference on Humanizing the Global Economy / International Monetary Fund // Washington [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/en/news/articles/2015/09/28/04/53/sp012802>.
2. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія та сучасність / А.С. Філіпенко. – К. : Знання, 2007. – 670 с.
3. Человек: соотношение национального и общечеловеческого : сб. материалов междунар. симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19-20 мая 2004 г.), вып. 2 / под ред. В.В. Парцваня. – СПб. : С.-Петербур. философ. общество, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://anthropology.ru/ru/texts/kvarats_va/mannt_14.html.
4. Барабанов О.Н. Проблемы глобального управления: выбор аналитической парадигмы / О.Н. Барабанов // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика, – 2009. – № 2. – С. 5–13.

5. Саакадзе Л. Формування системи взаємодії міжнародних фінансових інститутів в умовах глобалізації / Л. Саакадзе // Антологія творчих досягнень. Вип. 3. – К. : Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, 2007. – С. 101–105.
6. Козак Ю.Г. Міжнародні організації / за ред. Ю.Г. Козака, В.В. Ковалевського, З.В. Кутайні. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 483 с.
7. Толкованов В.В. Роль міжнародних організацій у забезпеченні доброго врядування і сталого розвитку в контексті розгортання процесів глобалізації та інтеграції / В.В. Толкованов // Актуальні проблеми державного управління, – 2014. – № 1. – С. 253–261.
8. Harmful Tax Competition: An Emerging Global Issue : OECD Publications / OECD Publishing // Paris. – 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/tax/transparency/44430243.pdf>.
9. Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting : OECD Publications / OECD Publishing // Paris. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oecd.org/ctp/BEPSActionPlan.pdf>.
10. Hahn H.J. Organisation for Economic Cooperation and Development / H.J Hahn. – Paris : OECD Publications, 1983. – 298 p.
11. Multilateral Agreement on Investment : International investment agreements / OECD Home // Paris. – 2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/investment/internationalinvestmentagreements/multilateralagreementoninvestment.htm>.

Трибуна зарубіжного вченого

БАРДАШЕВИЧ Я. В.,
магістр юридических наук, спеціаліст
(суд Советского району г. Минска)

ЛУЗГИН И. И.,
магістр юридических наук,
преподаватель кафедры уголовного
права и криминалистики
(Полоцкий государственный
университет)

УДК 34.096

**ВЗГЛЯД ОБЩЕСТВЕННОСТИ: УТВЕРЖДЕНИЕ
ПРАВОВОГО СТАТУСА ЭМБРИОНА ЧЕЛОВЕКА**

В статье предоставлена полная информация о полученных результатах анкетирования студентов юридического факультета Полоцкого государственного университета. Основная цель, которую преследовали авторы, – это выявить общественное мнение среди студентов юридического факультета избранного учебного заведения о целесообразности введения запрета на искусственное прерывание беременности и обеспечения защиты жизни эмбриона человека. По результатам проводимого опроса было установлено, что большинство граждан поддержали абсолютистский подход, согласно которому жизнь эмбриона человека подлежит защите с момента его зачатия. Умеренный и либеральный подходы были избраны незначительным количеством студентов.

Ключевые слова: статус эмбриона человека, точка зрения социума, защита жизни, умеренный подход, либеральный подход, абсолютистский подход.

У статті надана повна інформація про отримані результати анкетування студентів юридичного факультету Полоцького державного університету. Основна мета, яку переслідували автори, – це виявити громадську думку серед студентів юридичного факультету обраного навчального закладу про доцільність введення заборони на штучне переривання вагітності та забезпечення захисту життя ембріона людини. За результатами проведеного опитування було встановлено, що більшість громадян підтримали абсолютистський підхід, згідно з яким життя ембріона людини підлягає захисту з моменту її зачаття. Помірний і ліберальний підходи були обрані незначною кількістю студентів.

Ключові слова: статус ембріона людини, точка зору соціуму, захист життя, помірний підхід, ліберальний підхід, абсолютистський підхід.

In this article the author has been given full information about the results of questioning of students of the Polotsk State University, Faculty of Law. The main objective pursued by the authors – is to identify public opinion on the feasibility of introducing a ban on abortion and ensure the protection of human life of the embryo. According to the results of the survey conducted it was found that for the most part, respondents category of citizens supported the absolutist approach that the human embryonic life should be protected from the moment of conception. Moderate and liberal approaches were chosen small number of students.

Key words: human embryonic status, society point of view, protection of life, moderate approach, liberal approach, absolutist approach.

Введение. Статус эмбриона человека на сегодняшний день в отечественном законодательстве четко не определен. Согласно закону Республики Беларусь «О здравоохранении» № 2435-ХІІ от 18.06.1993 г. (в ред. от 16 июня 2014 г. № 164-3) жизнь зачатого ребенка сохраняется только с 12-й недели беременности при отсутствии социальных и медицинских противопоказаний. В настоящее время с учетом исключительных ситуаций (аномального развития ребенка или угрозы жизни матери) аборт запрещен в 77 странах мира, среди которых Ангола, Бангладеш, Венесуэла, Гватемала, Гондурас, Египет, Индонезия, Ирак, Иран, Ирландия, Йемен, Колумбия, Ливан, Ливия, Мавритания, Мали, Непал, Никарагуа, ОАЭ, Оман, Парагвай, Папуа-Новой Гвинея, Сальвадор, Сирия, Чили, Филиппины [10].

С учетом опыта зарубежных государств авторы выступили с инициативой изучить отношение общественности к проблеме искусственного прерывания беременности и определения статуса эмбриона человека.

Постановка задания. Был проведен опрос студентов юридического факультета высшего учебного заведения Полоцкого государственного университета. Общее количество опрошенных – 170 человек, из которых 50 лиц мужского пола и 120 лиц женского пола. Мужчин в возрасте 18–30 лет – 45, в возрасте 30–40 лет – 2, в возрасте 40–50 лет – 1, несовершеннолетних – 2. Женщин в возрасте 18–30 лет – 105, в возрасте 30–40 лет – 1, несовершеннолетних – 14.

Результаты исследования. На первый вопрос «Как Вы относитесь к искусственному прерыванию беременности?» [9] большинство мужчин ответили, что относятся отрицательно по причине того, что «аборт – это убийство»; их количество составило 22 человека. Аналогичный ответ был у одного мужчины в возрасте от 30 до 40 лет, одного – от 40 до 50 лет, одного среди несовершеннолетних лиц мужского пола. Отрицательное отношение к аборту по причине того, что после прерывания беременности здоровье женщины значительно ухудшится, отметили 5 мужчин. 3 студента одобряют аборт по причине того, что, с их точки зрения, эмбрион не является человеком. 9 человек, среди которых 1 несовершеннолетний, считают, что запрет на аборт есть прямое нарушение прав женщин, поэтому их отношение к аборту положительное. 4 студента не ответили на заданный вопрос. Трое опрошиваемых предоставили несколько вариантов ответа, среди которых двое четко сформировали свою позицию относительно проблемы абортов: один мужчина отрицательно относится к аборту по причинам того, что прерывание беременности есть убийство будущего человека и в результате данной операции ухудшается здоровье женщины; один мужчина отрицательно относится к аборту по причинам того, что эмбрион не является человеком и запрет на аборт нарушает права женщин. Двойственно ответил один студент: с одной стороны, отрицательное отношение к аборту по причине того, что прерывание беременности есть убийство будущего человека и в результате данной операции ухудшается здоровье женщины, с другой стороны – положительное отношение по причине того, что эмбрион не является человеком.

По результатам опроса лиц женского пола было установлено, что 82 студентки отрицательно относятся к искусственному прерыванию беременности. 63 опрошенных, из которых 8 несовершеннолетних и 1 женщина 30–40 лет, считают, что аборт – это убийство человека. 24 женщины, из них трое несовершеннолетних, отрицательно характеризуют искусственное прерывание беременности ввиду возможности наступления тяжелых последствий для здоровья женщины. 21 студентка одобрила аборт. 4 девушки свой выбор обосновали тем, что эмбриона нельзя признать человеком. 17 респондентов, из которых двое несовершеннолетних, определили запрет на аборт как прямое нарушение прав женщин. 11 девушек избрали несколько вариантов ответа. Так, 8 совершеннолетних студенток и одна несовершеннолетняя студентка считают, что, с одной стороны, аборт негативно влияет на здоровье женщины, а с другой стороны, это убийство человека. Одна студентка указала на то, что аборт допустим как по причине того, что эмбрион не является человеком, так и по причине того, что запрет на прерывание беременности станет прямым нарушением прав женщины. Одна девушка воздержалась от ответа, одна указала своё нейтральное отношение к данной проблематике.

Второй вопрос заключался в определении статуса эмбриона человека согласно трем сформировавшимся теоретическим концепциям: абсолютистский (эмбрион человека представляет собой высшую ценность), умеренный (эмбрион человека обладает ценностной значимостью только после достижения определенного дородового периода от 2 недель до 6 месяцев) и либеральный (эмбрион человек не представляет никакой ценностной значимости) [7]. Большинство мужчин поддержали умеренный подход – 17 человек, из которых один мужчина 40–50 лет, абсолютистский подход – 15 человек. Либеральный подход избрали 5 респондентов, из которых два несовершеннолетних студента и один мужчина в возрасте 30–40 лет. 9 человек считают, что необходима альтернатива выбора между данными подходами в зависимости от того, какая именно сложилась ситуация и какие господствуют традиции в соответствующем государстве. Несколько вариантов ответов избрал один студент: абсолютистский и либеральный подходы. Два студента не ответили на заданный вопрос.

Аналогичная ситуация была выявлена и среди ответов женщин. Большинство (45 человек, из которых 4 несовершеннолетних) поддержали абсолютистскую точку зрения. 35 респондентов считают, что вопрос о прерывании беременности должен решаться в зависимости от сложившихся обстоятельств. 31 студентка, из них две несовершеннолетние, выступили за умеренную концепцию: жизнь эмбриона человека подлежит защите в сроки от 4 до 8 недель беременности. И только 7 девушек избрали либеральный подход, на основании которого жизнь эмбриона человека не представляет никакой существенной ценности. Одна девушка отметила несколько вариантов: умеренный подход и альтернатива между тремя подходами. Не ответила на вопрос только одна девушка.

О целесообразности признания эмбриона человека полноправным субъектом права [3] студенты мужского пола судили также неоднозначно. Так, большинство – 25 человек – посчитали, что признание человеческого эмбриона субъектом права нецелесообразно по причине того, что правоспособность может наступить только после рождения человека. Аналогичный ответ предоставил один несовершеннолетний и один мужчина в возрасте 30–40 лет. 4 респондента поддержали идею нецелесообразности признания эмбриона человека субъектом права по причине того, что эмбрион человека до момента рождения никакой ценности не представляет. Такой ответ дал мужчина в возрасте 30–40 лет. 14 человек посчитали целесообразным признание эмбриона человека правоспособным субъектом права, но его правоспособность будет отложена во времени до момента рождения. Такой же ответ был предоставлен одним несовершеннолетним студентом и мужчиной в возрасте 40–50 лет. Один человек избрал несколько вариантов ответов в поддержку идеи о нецелесообразности признания эмбриона человека субъектом права по причинам того, что до рождения эмбрион человека никакой ценности не представляет и правоспособность человека начинается с момента рождения.

В рамках данного вопроса согласно представлениям опрошенных студентов ПГУ можно прийти к умозаключению о нецелесообразности признания человеческого эмбриона полноправным субъектом права. Мнение авторов совершенно противоположно, в большей степени они склоняются к идеям меньшинства – о допустимости установления правового статуса эмбриона человека в современном законодательстве.

Отвечая на этот вопрос, девушки-студентки в большинстве своем (68 человек, из них 8 несовершеннолетних) выступили за нецелесообразность признания эмбриона человека субъектом права, ссылаясь на консервативные идеи – правоспособность человека начинается только после его рождения. 7 девушек, из которых одна несовершеннолетняя и одна женщина 30–40 лет, полагают, что до момента рождения он не обладает никакой значимостью, в силу чего признание эмбриона человека субъектом права нецелесообразно. 44 студентки, из которых 5 несовершеннолетних, высказались о целесообразности признания эмбриона человека полноправным субъектом права. 31 (из которых 3 несовершеннолетних) аргументировали свой выбор тем, что правоспособность человеческого эмбриона будет отложена во времени, и 13 студенток (2 несовершеннолетних) проголосовали за установления равноправия между рожденными и пока ещё не рожденными детьми. Одна девушка проигнорировала вопрос.

В рамках следующего вопроса, касающегося введения запрета на искусственное прерывание беременности в отношении несовершеннолетних, наибольшее количество ответов набрал вариант, запрещающий аборт [5]. Обоснованием такого варианта стало то, что имеется шанс достичь повышенного уровня ответственности между несовершеннолетними лицами (15 человек, среди которых один мужчина в возрасте 40–50 лет, 1 мужчина 30–40 лет и один несовершеннолетний). 6 мужчин выступили за эффективность введения запрета на аборт по причине того, что это есть наилучший вариант сохранения психофизиологического здоровья девушки. 13 человек, среди которых лицо 30–40 лет, считают, что запрет абортов для несовершеннолетних будет неэффективным ввиду того, что данный факт негативно скажется на дальнейшей судьбе девушки. Ещё 11 мужчин, среди которых один несовершеннолетний, поддержали неэффективность запрета абортов в силу того, что это есть нарушение прав и свобод человека. Не ответил на вопрос один респондент. Несколько вариантов ответов избрали 3 опрашиваемых: один студент подтвердил эффективность запрета абортов по причинам сохранения здоровья девушки и повышения уровня ответственности; 2 студента выступили за неэффективность запрета абортов по причинам того, что это нарушает права и свободы человека и негативно скажется на дальнейшей судьбе девушки.

При ответе на вопрос со стороны лиц женского пола результаты были следующие. 62 респондента одобрили запрет осуществления абортов несовершеннолетними. 32 девушки, из которых 4 несовершеннолетних и 1 женщина 30–40 лет считают, что запрет на прерывание беременности – это прямое нарушение прав и свобод человека. 30 студенток, из них 5 несовершеннолетних, основную причину неэффективности введения запрета на аборт несовершеннолетним, назвали отрицательное воздействие беременности на её дальнейшую судьбу. Чуть меньшее количество респондентов выступили с идеей о введении запрета на прерывание беременности несовершеннолетним – 44 человека. 28 лиц, из них 5 несовершеннолетних, обосновали свою позицию тем, что таким образом удастся достичь высокого уровня взаимной ответственности несовершеннолетних. 16 девушек ответили в пользу сохранения психофизиологического здоровья несовершеннолетней. 12 девушек предоставили несколько вариантов ответов, из которых 7 определили эффективность введения запрета на аборт несовершеннолетним по двум вышеуказанным причинам; 3 студентки подчеркнули неэффективность такого запрета по двум вышеуказанным причинам. 2 респондента ответили двойственно: и эффективно, и неэффективно одновременно. 2 девушки воздержались.

Далее респондентам была предоставлена возможность оценить конкретную ситуацию и предоставить наиболее правильное, на их взгляд, решение. Проблема заключалась в следующем: необходимо выяснить, имеется ли смысл осуществлять аборт несовершеннолетней девушке, если она сама этого не желает, однако её родители настаивают на этом [1]. 18 человек, среди которых один несовершеннолетний и один мужчина 30–40 лет, считают прерывание беременности нецелесообразным, так как видят в этом прямое нарушение прав и свобод человека. 17 человек, из которых 2 человека 30–40 лет, один мужчина 40–50 лет, видят негативную сторону аборта в том, что не исключена возможность причинения несовершеннолетней психофизиологического вреда здоровью. 6 студентов одобрили искусственное прерывание беременности, так как в дальнейшем у несовершеннолетней могут возникнуть различного рода проблемы: сложности в получении образования и достижении социально-экономической устойчивости. Один респондент одобрил прерывание беременности по причине приоритетности мнения родителей. 2 опрошенных, выражая свое несогласие на проведение аборта в данной ситуации, отметили несколько вариантов пояснительного и конкретизирующего характера: нельзя прерывать беременность, так как это нарушает права и свободы человека; имеется шанс причинить вред психофизиологическому здоровью несовершеннолетней. Один несовершеннолетний также предоставил несколько вариантов ответов: нарушение прав и свобод человека; невозможность получения образования. 5 опрошенных студентов проигнорировали данный вопрос.

Лица женского пола большинством выступили с категорическим запретом прерывать беременность несовершеннолетней в данной ситуации. 58 студенток, из них 14 несовер-

шеннолетних, считают, что аборт есть прямое нарушение прав и свобод человека. 39 студенток, из них 4 несовершеннолетних и 1 женщина 30–40 лет, свой выбор аргументировали тем, что аборт может негативно повлиять на психофизиологическое развитие несовершеннолетней. 7 девушек, из них 1 несовершеннолетняя, одобрили прерывание беременности в сложившейся ситуации по причине того, что в будущем несовершеннолетней будет сложно получить образование и достичь социально-экономической устойчивости. 7 студенток, из которых 2 несовершеннолетних, избрали ответ, одобряющий прерывание беременности по причине приоритетности мнения родителей. 13 респондентов избрали несколько ответов. 10 девушек четко определили, что прерывать беременность нельзя, так как нарушаются права человека и причиняется вред здоровью несовершеннолетней. 2 девушки ответили неоднозначно: допустимость аборта по причине невозможности получения образования и в то же время недопустимость аборта в результате причинения вреда здоровью несовершеннолетней. 6 девушек, из которых 2 несовершеннолетних, воздержались от ответа.

Шестой вопрос был направлен на то, чтобы студенты смогли предусмотреть всю рациональность введения запрета на аборт. 15 человек, из которых 1 мужчина 30–40 лет, считают, что запрет на аборт ничего не изменит, лишь возрастет количество преступлений, связанных с проведением криминальных абортов. 6 человек поддержали идею о том, что кардинальное решение данной проблемы поспособствует увеличению числа преступлений, связанных с убийством новорожденных. 8 человек, из которых 1 человек 40–50 лет, определили, что в результате соответствующего запрета имеется возможность сформировать адекватное общество, в котором приоритет займет добросовестность и ответственность каждого в вопросе создания семьи. 9 человек, 1 из которых 30–40 лет, определили, что запрет абортов поспособствует значительному росту межличностных взаимоотношений между противоположными полами. 6 человек при ответе на вопрос выбрали несколько вариантов. Так, 4 студента ответили, что запрет на аборт увеличит число преступлений, связанных с проведением криминальных абортов; в случае, если женщине не удастся прервать нежелательную беременность, то это вызовет волну других преступных действий – убийство матерью новорожденного ребенка. Один студент избрал совершенно противоположные друг другу варианты ответов: с одной стороны, запрет на искусственное прерывание беременности может поспособствовать увеличению ответственности межличностных отношений между противоположными полами, с другой стороны – послужить причиной роста убийств матерью новорожденного ребенка. Ещё один студент ответил, что увеличится число криминальных абортов и в то же время сформируется адекватное общество, где к созданию семьи люди будут подходить добросовестно и ответственно. 5 человек проигнорировали ответ на указанный вопрос.

У студенток большое количество ответов пришлось на вариант, согласно которому в результате запрета абортов существенно ничего не изменится, лишь возрастет количество криминальных абортов (44 человека, из которых 4 несовершеннолетних и одно лицо 30–40 лет). 19 девушек, из которых 4 несовершеннолетних, выбрали ответ, согласно которому, запретив прерывать беременность, можно достичь высокой ответственности в межличностных отношениях. 18 респондентов, из которых 2 несовершеннолетних, ответили, что запрет прерывания беременности поспособствует увеличению числа преступлений, связанных с убийством новорожденных. 17 студенток посчитали, что, запретив аборт, можно сформировать адекватное общество, в котором приоритет будет оставаться за семьей. 16 девушек дали несколько ответов. 11 студенток выступили с тем, что запрет абортов поспособствует как увеличению числа криминальных абортов, так и увеличению количества убийств матерью новорожденного ребенка. Одна опрашиваемая ответила, что запрет абортов поспособствует как формированию адекватного общества, так и формированию ответственного отношения между противоположными полами. 2 респондента считают, что запрет на аборт сформирует ответственное отношение между противоположными полами и в то же время возрастет количество незаконных абортов. Одна девушка ответила, что возможно формирование адекватного общества и увеличение числа убийств матерью

новорожденного. 6 студенток, из которых 2 несовершеннолетних, проигнорировали ответ на задаваемый вопрос.

Респондентам со стороны авторов был предложен седьмой вопрос о необходимости введения ответственности для мужчин, если аборт был допущен по их вине: например, женщина осталась в крайне тяжелом материальном положении одна или отец ребенка вовсе отказался от создания семьи и дальнейшего воспитания ребенка [8].

22 человека, из них один несовершеннолетний считают, что не имеет смысла вводить какую-либо ответственность, так как степень ответственности в межличностных отношениях зависит как от мужчины, так и от женщины. 9 человек, из них один несовершеннолетний и 2 лица мужского пола 30–40 лет, выступили за установления гражданско-правовой ответственности (материальное содержание ребенка до его совершеннолетия). 6 человек посчитали существенным введение уголовной ответственности, предусматривающей такое наказание, как лишение свободы до пяти лет с возмещением морального вреда женщине. Однако уголовная ответственность может быть предусмотрена только в том случае, если в результате аборта у женщины возникла необходимость в восстановлении её здоровья либо женщина стала бесплодной. 4 человека, из которых один мужчина в возрасте 40–50 лет, указали на необходимость введения административной ответственности (выплата штрафа до 50 базовых величин). 2 студента определили, что вводить ответственность для мужчины в данной ситуации не имеет смысла, так как это несправедливо по отношению к мужчинам, несмотря на то что в результате страдает женщина. Один мужчина выступил за введение, как административной, так и уголовной ответственности. 5 студентов вообще ничего не ответили.

При ответе на седьмой вопрос воздержалось 8 девушек, из которых 2 несовершеннолетних. 33 девушки, из которых 4 несовершеннолетних, указали на необходимость введения уголовной ответственности для мужчин, если аборт был допущен по их вине. 6 респондентов, из них одна несовершеннолетняя, указали на необходимость введения административной ответственности (выплата штрафа до 50 базовых величин). 20 девушек, из которых 3 несовершеннолетних, выступили за введение гражданско-правовой ответственности (материальное содержание ребенка до его совершеннолетия). 28 девушек, из них 2 несовершеннолетних и 1 лицо 30–40 лет, указали на то, что не имеет смысла вводить какую-либо ответственность, так как степень ответственности в межличностных отношениях зависит от обоих полов. 11 студенток, из них одна несовершеннолетняя, посчитали, что вводить ответственность для мужчины в данной ситуации не имеет смысла, так как это несправедливо по отношению к мужчинам, несмотря на то что в результате страдает женщина. 3 респондентов считают необходимым введения дисциплинарной ответственности (увольнение с работы). 10 студентов избрали несколько вариантов ответов. 1 студентка отметила необходимость введения гражданской, дисциплинарной, административной и уголовной ответственности. 2 студентки – гражданскую и уголовную ответственность. 2 студентки – административную и уголовную ответственность. Одна студентка считает, что вводить ответственность не имеет смысла, так как за создание семьи должны отвечать обе стороны. 4 человека определили, что введение ответственности несправедливо по отношению к мужчинам, несмотря на то что в результате страдает женщина; не имеет смысла вводить ответственность, так как степень ответственности должна возлагаться на обе стороны.

При определении, к какой сфере следует отнести проблему, касающуюся статуса эмбриона человека [2], большинство лиц мужского пола ответили, что эта проблема носит медицинский характер (10 человек, из которых один несовершеннолетний). 9 человек, из них одно лицо 30–40 лет, определили, что это проблема правового характера. Такое же количество опрошиваемых – 9 человек, из которых один человек 40–50 лет, – указали на проблему этического характера. 7 человек, из которых одно лицо 30–40 лет и один несовершеннолетний, были убеждены, что это проблема социального характера. 3 респондента, отвечая на данный вопрос, посчитали, что это проблема культурного характера. То, что данная проблема носит политический характер, ответил один студент. При ответе на вопрос

8 студентов избрали несколько вариантов ответов. 2 студента определили, что проблема носит медицинский и этический характер. Один студент комплексно подошел к данному вопросу, определив, что проблема носит медицинский, социальный и правовой характер, другой студент эти варианты дополнил ещё и культурной проблемой. Один студент избрал ответы «этическая, социальная и правовая проблема». Варианты «проблема носит социальный и правовой характер» избрал ещё один опрашиваемый. Один студент выбрал ответы «этическая и правовая проблема», один студент – «медицинская и правовая проблема». Никто из респондентов не дал ответ, что указанная выше проблема может носить экономический характер. 3 человека воздержалось от ответа на данный вопрос.

Большинство лиц женского пола считают, что проблема определения статуса эмбриона человека носит социальный характер (32 человека, из них 6 несовершеннолетних). 24 девушки, из них 2 несовершеннолетних, одно лицо 30–40 лет считают, что это проблема медицинского характера. 21 студентка, из них 4 несовершеннолетних, определили эту проблему как правовую. 10 девушек склонились к тому, что эта проблема носит этический характер. 3 студентки посчитала, что это проблема культурного характера. 2 человека рассматривают данную проблему в экономическом плане. Одна несовершеннолетняя ответила, что указанная выше проблема носит политический характер. 26 студентками, из них одна несовершеннолетняя, было дано несколько вариантов. Так, одна девушка ответила, что это проблема этического и социального характера, 3 – медицинского и этического характера, одна девушка к данному ответу отметила и правовой характер. 5 студенток уверены, что эта проблема носит медицинский и правовой характер, 4 – социальный и правовой, одна – медицинский и культурный, одна девушка к данному ответу отметила и вариант социального характера, 3 студентки, из них одна несовершеннолетняя, – медицинский и социальный, 2 студентки эти ответы дополнили вариантом «правовой характер». 3 респондента считают, что эта проблема носит культурный и социальный характер, одна – культурный и этический, одна – культурный, правовой и медицинский. Воздержались от ответа 2 студентки.

Девятый вопрос звучал следующим образом: «Какова причина искусственного прерывания беременности?» [6]. 22 респондента, из которых одно лицо 40–50 лет, отвечая на этот вопрос, отдали предпочтение тому, что большинство людей просто неспособны жить самостоятельно и воспитывать детей. 8 мужчин, из которых одно лицо 30–40 лет и один несовершеннолетний, посчитали, что у людей, которые решаются сделать аборт, нет совести. 4 человека предположили, что отсутствие денег является основной причиной прерывания беременности. Один студент, возрастная группа которого 30–40 лет, сослался на факт отсутствия возможности в будущем получить высшее образование. Несколько вариантов ответов предоставили 14 респондентов. 4 студента считают, что основная причина абортов – это отсутствие денег и жилья. Один несовершеннолетний выбрал такие варианты: беременность может стать препятствием при трудоустройстве; отсутствие возможности получить образование; неспособность людей жить самостоятельно. 2 респондента ответили: отсутствие денег и жилья; беременность может стать препятствием при трудоустройстве; отсутствие возможности получить образование; неспособность людей жить самостоятельно. Ещё 2 студента такой ответ дополнили вариантом отсутствия у людей совести. Один студент обосновал данный факт вариантами «отсутствие денег и жилья; беременность может стать препятствием при трудоустройстве; неспособность людей жить самостоятельно». 1 студент избрал такие варианты: отсутствие у людей совести и неспособность людей жить самостоятельно. Другой опрашиваемый отвечая аналогично, дополнив вариантом о том, что беременность может стать препятствием при трудоустройстве. То, что беременность может стать препятствием при трудоустройстве, неспособность людей жить самостоятельно и отсутствие денег, избрал один респондент. Отсутствие у людей совести, денег и жилья – ответ ещё одного опрашиваемого. Также ответил другой студент, дополняя данные варианты неспособностью людей жить самостоятельно.

На вопрос: «Какова причина искусственного прерывания беременности?» 43 респондента женского пола, из них 5 несовершеннолетних и одно лицо 30–40 лет, отдали предпо-

чение тому, что большинство людей просто неспособны жить самостоятельно. 11 девушек, из них 3 несовершеннолетних, в качестве основной причины указали отсутствие денег. 5 респондентов свой ответ аргументировали тем, что у людей, которые осуществляют аборт, нет совести. 2 студентки обосновали данный факт отсутствием жилья. 2 студентки считали, что беременность может помешать трудоустроиться. Одна девушка ответила, что беременность есть главная причина, препятствующая женщине получить высшее образование. Одна опрашиваемая воздержалась, одна избрала все предоставленные варианты ответов. 53 студентки, из них 5 несовершеннолетних, при ответе избрали несколько вариантов. 3 человека считают, что люди не умеют самостоятельно жить и у них отсутствует совесть, одна студентка данный ответ дополнила вариантом «отсутствие денег». 11 человек определили варианты «отсутствие денег и жилья», 3 несовершеннолетних данный ответ дополнили вариантом «несамостоятельность». Одна несовершеннолетняя отметила отсутствие денег и жилья, совести и несамостоятельность, одна – отсутствие денег и трудности при трудоустройстве, 2 респондента такой ответ дополнили вариантом отсутствия жилья. Отсутствие самостоятельности и трудности при трудоустройстве отметила одна студентка, 2 студентки, из них одна несовершеннолетняя, – отсутствие денег и жилья и невозможность получить образование, 3 студентки данный ответ дополнили вариантом «несамостоятельность». Одна студентка отметила отсутствие денег и жилья, несамостоятельность и трудности при трудоустройстве.

При выяснении религиозной приверженности респондентов было установлено, что большинство – 15 человек, из которых 1 лицо 40–50 лет – относят себя к православным христианам; 12 атеистов, из них 1 мужчина 30–40 лет; 9 человек, из которых один несовершеннолетний, поддерживают католицизм. Относят себя к буддистам 4 человека, один из которых 30–40 лет. 8 студентов, из которых один несовершеннолетний, указали «иное». 2 человек воздержались от ответа.

Религиозная приверженность респондентов достаточно многообразная: 85 студенток, из них 9 несовершеннолетних и 1 женщина 30–40 лет, православные, 3 относятся к католикам, 14 девушек, из которых 3 несовершеннолетних, относятся к атеистам, и 7 человек, из которых 2 несовершеннолетних, указали иной ответ. Один человек воздержался от ответа.

Выводы. В результате проведенного опроса были получены следующие результаты: 108 респондентов отрицательно относятся к искусственному прерыванию беременности, одобрили аборт только 22 опрашиваемых. Абсолютистская концепция была поддержана 61 студентом, за умеренную концепцию выступило 48 человек, либеральный подход избрало 12 респондентов. Указанные данные, даже среди образовательного круга, дают возможность оценить отрицательное отношение к абортam независимо от того, что на законодательном уровне прерывание беременности допустимо. Однако что касается предложения о введении на законодательном уровне запрета на аборт, то 83 человека считают, что правовое регулирование не решит данную проблему, 44 человека убеждены, что проблема абортov может быть успешно решена на уровне закона.

Мнение авторов солидарно с идеей меньшинства о том, что проблема в некоторой степени может быть решена и на уровне правовых норм. Целесообразно в законе Республики Беларусь «О здравоохранении» № 2435-ХІІ от 18.06.1993 г. [4] на первоначальном этапе исключить социальные критерии для искусственного прерывания беременности с последующим запретом абортov.

Список использованных источников:

1. Аборт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tiensmed.ru/news/answers/v-kakih-stranah-zapresheni-aborti.html>.
2. Внутриутробное развитие человека и прерывание беременности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mirznanii.com/info/a152947_vnutriutrobnoe-razvitie-cheloveka-i-preryvanie-beremennosti.
3. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 г. № 218-3 (в ред. от 14 января 2016 № 2/2350).

4. Закон Республики Беларусь «О здравоохранении» № 2435-XII от 18.06.1993 г. (в ред. от 16 июня 2014 г. № 164-З) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_zdravoohranenii.htm.

5. Искусственное прерывание беременности несовершеннолетней [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://medznate.ru/docs/index-52588.html?page=2>.

6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова ; Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

7. Право на жизнь и правовой статус эмбриона человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.liveinternet.ru/users/volodya/post111762509/>.

8. Причины легализации аборт в XX веке и современные дебаты о моральной допустимости абортов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://e-notabene.ru/psp/article_12657.html.

9. Проблема определения правового статуса эмбриона в международном и российском праве [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zodorov.ru/problema-opredeleniya-pravovogo-statusa-embriona-v-mejdunarodn.html>.

10. Страны, в которых запрещены аборты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ruvesna.ru/obshchestvo/1368626975>.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

ИСКУССТВЕННОЕ ПРЕРЫВАНИЕ БЕРЕМЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

1. Как Вы относитесь к искусственному прерыванию беременности?

- а. Отрицательно, так как аборт есть убийство будущего человека.
- б. Отрицательно, так как в результате аборта здоровье женщины значительно ухудшается.
- в. Положительно, так как эмбрион – это ещё не человек.
- г. Положительно, так как запрет на аборт есть прямое нарушение прав женщины.

2. Какой из научных подходов Вам наиболее приемлем?

- а. Абсолютистский: жизнь эмбриона человека есть высшая ценность.
- б. Либеральный: жизнь эмбриона человека не представляет никакой ценности.
- в. Умеренный: жизнь эмбриона человека представляет ценность, но только по достижении определенного срока (4-8 недель от момента зачатия) дородового развития.
- г. В зависимости от сложившейся ситуации и традиций конкретного государства, когда имеется шанс сделать выбор между подходами абсолютистским, либеральным или умеренным.

3. Целесообразно ли эмбриона человека признать полноправным субъектом права?

- а. Целесообразно, но правоспособность эмбриона человека будет отложена во времени до момента его рождения.
- б. Целесообразно, так как эмбрион человека должен быть признан таким же равноправным субъектом права, как и рожденный человек.
- в. Нецелесообразно, так как правоспособность начинается только с момента рождения человека.
- г. Нецелесообразно, так как эмбрион человека до момента рождения никакой ценности не представляет.

4. Эффективно ли ввести запрет на прерывание беременности в отношении несовершеннолетних лиц?

- а. Эффективно, так как таким запретом возможно достичь повышения уровня ответственности между несовершеннолетними лицами.

б. Эффективно, так как при запрете абортів имеется возможность сохранить психофизиологическое здоровье несовершеннолетним.

в. Неэффективно, так как запрет абортів – это прямое нарушение прав и свобод человека.

г. Неэффективно, так как запрет абортів негативно скажется на дальнейшей судьбе несовершеннолетней.

5. Как бы Вы решили такую ситуацию: несовершеннолетняя беременная отказывается осуществлять аборт, но её родители настаивают на прерывании беременности, имеется их письменное согласие?

а. Аборт осуществлять нельзя, так как его осуществление будет прямым нарушением прав и свобод человека.

б. Аборт осуществлять нельзя, так как есть шанс причинить вред психофизиологическому здоровью несовершеннолетней.

в. Аборт осуществить можно, так как в дальнейшем несовершеннолетней будет сложно получить образование и достичь социально-экономической устойчивости.

г. Аборт можно производить, так как мнение родителей должно быть приоритетнее.

6. Как изменится судьба эмбриона человека в нашем государстве, если будет принят закон, которым проводить искусственное прерывание беременности будет запрещено?

а. Значительно возрастет ответственность межличностных взаимоотношений между противоположными полами.

б. Сформируется адекватное общество, в котором приоритет займет добросовестность и ответственность каждого в вопросе создания семьи.

в. Ничего не изменится, возрастет количество преступлений, связанных с проведением криминальных абортів.

г. Увеличится число преступлений, связанных с убийством новорожденных.

7. Имеется ли необходимость вводить ответственность (какую именно) для мужчин, если аборт был допущен по их вине?

а. Имеется смысл предусмотреть гражданско-правовую ответственность (материальное содержание ребенка до его совершеннолетия).

б. Имеется смысл предусмотреть дисциплинарную ответственность (увольнение с работы).

в. Имеется смысл предусмотреть административную ответственность (выплата штрафа до пятидесяти базовых величин).

г. Имеется смысл ввести уголовную ответственность, если в результате аборта у женщины возникла необходимость в восстановлении её здоровья либо женщина стала бесплодной (лишение свободы до пяти лет с возмещением морального вреда женщине).

д. Не имеет смысла, так как это несправедливо по отношению к мужчинам, несмотря на то, что в результате страдает женщина.

е. Не имеет смысла, так как степень ответственности в межличностных отношениях зависит как от мужчины, так и от женщины.

8. Проблема определения статуса эмбриона человека – это...

а. Проблема медицинского характера.

б. Проблема этического характера.

в. Проблема социального характера.

г. Проблема правового характера.

д. Проблема политического характера.

е. Проблема экономического характера.

ж. Проблема культурного характера.

9. Какова причина искусственного прерывания беременности, на Ваш взгляд?

- а. Отсутствие у людей совести.
- б. Неспособность людей жить самостоятельно, воспитывать ребенка.
- в. Отсутствие возможности получить высшее образование.
- г. Отсутствие денег.
- д. Отсутствие жилья.
- е. Беременность может стать препятствием при трудоустройстве.

10. Являетесь ли Вы религиозным человеком?

- а. Да, православным.
- б. Да, католиком.
- в. Да, буддистом.
- г. Да, индуистом.
- д. Да, сектантом.
- е. Нет, атеистом.
- ж. Иное (укажите свой вариант).

11. Ваш пол:

- а. Мужской.
- б. Женский.

12. Ваш возраст:

- а. Младше 18.
- б. 18-30.
- в. 30-40.
- г. 40-50.
- д. 50-60.
- е. 60-70.
- ж. Старше 70.

Таблица № 1

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
45 респондентов мужского пола**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
а	22	15	14	12	17	8	6	9	6	14	
б	5	2		6	14	7		8	21	8	
в	3	16	25	10	6	14	4	5		3	
г	8	9	4	12	1	6	6	8	4		
д	-	-	-	-	-	-	2	1			
е	-	-	-	-	-	-	21			11	
ж	-	-	-	-	-	-		3		7	
несколько вариантов	1 - а, б 1 - в, г 1 - а, б, в	1 - а, в	1 - в, г	1 - а, б 1 - в, г	2 - а, б	1 - а, г 3 - в, г 1 - б, в	1 - в, г	2 - а, б 1 - в, г 1 - а, в, г 1 - б, г 1 - б, в, г 1 - а, г 1 - б, в, г, ж	1 - а, б, е 2 - а, б, в, г, д, е 4 - г, д 2 - б, в, г, д, е 1 - б, г, д, е 1 - а, г, д 1 - б, г, е 1 - а, б 1 - а, б, г, д		
не ответили вообще	4	2		1	5	5	5	3		2	

Таблица № 2

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
105 респондентов женского пола**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
а	54 чел.	41	28	23	44	15	17	21	5	75	
б	21	3	11	16	34	17	3	9	37	13	
в	4	29	60	27	6	39	5	26			
г	15	30	5	25	5	16	29	17	8		
д	-	-					11		2		
е	-	-					25	2		11	
ж	-	-						3		5	
не- сколько вариан- тов	1 - в, г 7 - а, б 1 - ней- трально	1 - в, г		1 - б, в 3 - в, г 7 - а, б 1 - а, в	10 - а, б 2 - б, в	2 - а, в 2 - а, г 9 - в, г 1 - а, б	1 - в, г 2 - а, г 4 - д, е 1 - г, е 1 - а, б, в, г	2 - а, в 3 - в, ж 1 - б, ж 2 - а, в, г 1 - а, г, ж 1 - б, в 5 - а, г 4 - в, г 3 - а, б 1 - а, б, г	11 - г, д 3 - а, б 1 - б, е 18 - б, г, д 4 - б, г, д, е 4 - б, г 1 - а, б, в, г, д, е 2 - г, е 2 - б, в, г, д, е 2 - г, д, е 1 - в, г, д 3 - б, в, г, д 1 - а, б, г		
не ответили вообще	1	1	1	2	4	4	6	2		1	

Таблица № 3

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
14 несовершеннолетних лиц женского пола**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	8	4	3	5	4	4	3	2		9
б	3	4	2		4			1	5	
в		2	8	4	1	4	1	6		
г	2	4	1	5	2	2	4	4	3	
д							1			
е							2			3
ж										2
не- сколько вариан- тов	1 - а, б				1 - а, в	2 - в, г	1 - в, г	1 - а, в	1 - а, б, г, д 3 - б, г, д, 1 - в, г, д	
не ответили вообще					2	2	2		1	

Таблица № 4

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
2 несовершеннолетних лиц мужского пола**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	1		1	1	1	1	1	1	1	
б		2								1
в			1	1				1		
г	1									
д										
е							1			
ж										1
не- сколько вариан- тов					1 - а, в	1 - в, г			1 - б, в, е	
не ответили вообще										

Таблица № 5

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
2 лица мужского пола 30–40 лет**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	1	1		1		1	2		1	
б	1	1			2					
в			1			1		1	1	1
г			1	1				1		
д										
е										1
ж										
не- сколько вариан- тов										
не ответили вообще										

Таблица № 6

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
1 лицо женского пола 30–40 лет**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	1							1		1
б					1				1	
в				1		1				
г		1	1							
д										
е							1			
ж										
не- сколько вариан- тов										
не ответили вообще										

Таблица № 7

**Опрос «Искусственное прерывание беременности в современном мире»,
1 лицо мужского пола 40–50 лет**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	1			1						1
б			1		1	1		1	1	
в		1					1			
г										
д										
е										
ж										
не- сколько вариан- тов										
не ответили вообще										

САЛОХИН Н. П.,
кандидат философских наук,
доцент, профессор кафедры
государственного, муниципального
управления и таможенного дела
(Омский государственный
технический университет)

УДК 378.1

К ВОПРОСУ ПРОДУКТИВНОСТИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

В статье проанализированы актуальные вопросы развития современной системы подготовки кадров. Сделана характеристика механизма эффективности подготовки кадров. Акцентировано внимание на том, что механизм становления новой образовательной парадигмы раскрывается в показателях эффективности нелинейной положительной обратной связи в каждой точке образовательной среды.

Ключевые слова: образовательный процесс, высшая школа, образование, объект образования, субъект образования.

У статті проаналізовано актуальні питання розвитку сучасної системи підготовки кадрів. Зроблено характеристику механізму ефективності підготовки кадрів. Акцентовано увагу на тому, що механізм становлення нової освітньої парадигми розкривається в показниках ефективності нелінійного позитивного зворотнього зв'язку в кожній точці освітнього середовища.

Ключові слова: освітній процес, вища школа, освіта, об'єкт освіти, суб'єкт освіти.

The article analyzes the current issues of the development of modern training system. Perfect description mechanism of the effectiveness Preparation personnel. The attention, something Formation Mechanism new educational paradigm in disclosed in terms of the efficiency of nonlinear positive feedback at each point of the educational environment.

Key words: educational process, high school, education, educational object, subject of education.

Вступление. Трансформации системы общественных связей формируют модель социального бытия, важнейшим элементом которой станут развитые гражданские институты, правовое государство, инновационная экономика и соответствующая национальным потребностям продуктивная высшая школа. Вслед за прокламацией отказа от тоталитарного наследия и констатации негативных изменений природно-ландшафтной и индустриальной среды общество включилось в анализ современных противоречий развития и их влияния на социально-экономические, социально-политические, социально-этнические, социально-педагогические, социокультурные, ценностные и информационно-смысловые процессы. Жизненную потребность составляет повышение темпов присвоения и освоения общественных отношений и возрастание активности личности на индивидуальном и общесоциальном уровне. Вступление в мир глобальных экономических и политических коммуникаций пере-

водит на иные основания не только совокупность трудовых и социально-производственных отношений, но и процессы подготовки кадров в высшей школе, которая переходит на стадию самоупорядочения, самоорганизации и саморазвития.

Постановка задания. Цель статьи – проанализировать актуальные вопросы развития современной системы подготовки кадров.

Результаты исследования. Общество как открытая неравновесная система динамично в саморазвитии и постоянно самоупорядочивается, обеспечивая баланс элементов порядка и хаоса. Система образования и подготовки кадров ориентирована на закрытость и стабильность, что периодически воспроизводит противоречие традиционного и современного. Переход системы общего и профессионального образования в условиях нелинейной и неравновесной открытости экономики к деятельности на основаниях самоупорядочения и самоорганизации позволяет не только разблокировать указанное противоречие, но и создать более эффективную парадигму подготовки кадров.

Постмодерн утверждает требование не только глобальности экономики, но и трансграничности образования. Самоорганизация образовательной системы и социально-образовательной среды в целом, элементов ее структуры и различных образовательно-обучающих процессов и ресурсов согласует природу образования как института с практической стороной жизни общества и отдельного индивида. Именно здесь раскрываются возможности утверждения образования как элемента инновационной, социально-информационной и коммуникационной среды общества.

Трансграничность в практике образования утверждает особую ценность самоупорядочения и самоорганизации в создании эффективной системы подготовки кадров.

Система образования и высшая школа – социальный институт, выполняющий функцию создания, накопления, сохранения и передачи актуального знания и культурного наследия в целом. Монополия системы образования в этом виде деятельности предопределена устойчивостью и здоровым консерватизмом высшей школы как генетической матрицы национальной культуры. В соответствии с её содержанием воспроизводятся последующие поколения. Поэтому тип высшей школы, возникший в процессе развития национальной культуры, является определяющим фактором формирования и развития как общества в целом, так и воспитания личности в частности.

Система образования переживает в России полосу перманентных реформ. Необходимость перемен назрела давно, но объективная оценка ситуации порождает опасение, что стремление к результативным переменам в системе образования превращается в самодостаточный процесс реформ ради реформ. Высшая школа современной России восходит к многовековому гуманизму русского просвещения и советской педагогики. Научно-технический взрыв и информационная стадия развития мировой цивилизации во многом обязаны технологиям и приёмам отечественной научно-педагогической системы.

Трансформационные процессы вновь поднимают вопрос о качестве обучения. Это отнюдь не праздный вопрос, ибо качество – фактор многоаспектный, включающий в себя явления как объективного, так и субъективного порядка: от качества знаний и компетенции выпускников до качества научно-методического и организационно-технического обеспечения учебного процесса как такового. Качество обучения выпускников высшей школы коррелирует с качеством управления. Страна формирует систему развития, важным элементом которой должен быть профессиональный высококвалифицированный аппарат управления.

Современная система подготовки кадров невозможна вне трансграничности образования. Традиционное для субъектно-объектных схем управления понимание ценности и цели в условиях современности утрачивает силу. Обучение в информационную эпоху опирается на равномогущество и равноответственность субъектно-субъектных связей преподавателя и студента и ставит вопрос готовности к творческому взаимодействию внутри самой системы.

Механизм эффективности подготовки кадров раскрывается в показателях нелинейной положительной обратной связи в каждой точке образовательной среды. Результаты образовательного процесса здесь прямо пропорциональны концентрации человеческой активности, ресурсов и достоверной информации в ней, что, возрастая нелинейно, ускоряет темпы увеличения объема актуального знания и повышает качество кадров, совершенствует существенные силы личности и общество в целом.

Совершенствование образования как многомерной среды, обладающей свойствами открытости и нелинейности, способностью к самоорганизации и самоуправлению, раскрывает возможности повышения качества, уровня и смысла деятельности ВУЗа. При благоприятных условиях, выражающихся в достаточном ресурсном обеспечении проекта, в поведении самоорганизующихся сред различной природы, указанная возможность становится инструментом совершенствования цели организации.

В процессе самоорганизации система высшего образования выделяет в качестве смысловесущей единицы новой автономной структуры, чья активность стимулирует самовоспроизводство ценностных, идентификационных, информационных, информационно-эмоциональных и ментальных процессов воспитания и обучения, а также постоянное самообновление и самосовершенствование процесса обучения. Это воплощается в более совершенных образовательных стандартах и программах. Для системы образования в условиях трансформаций особую важность приобретает положительная обратная связь субъекта и объекта обучения [2].

Положительная обратная связь субъекта и объекта обучения стимулирует качество присвоения и освоения информации и компетенций, что трансформирует процесс обретения знания из вынужденной деятельности в самостоятельность: обучение трансформируется в самонаучение, образование, а соответственно, – в самообразование.

Переход от классических субъектно-объектных схем к субъектно-субъектной коммуникации в обучении – потребность времени. Реформа образования не должна подорвать уравнивающую функцию высшей школы и сделать образование инструментом углубления социальных различий. Страна нуждается в корректировке реформы, учитывающей национальную традицию и демократизм высшей школы, последствия которой станут залогом формирования качественно иной социальности России – достойного члена мирового сообщества постиндустриальной эпохи.

Развитие системы подготовки кадров, соответственно, в методологическом пространстве синергетической концепции И.Р. Пригожина может быть представлено как результат спонтанно возникающих из нелинейной открытости хаоса и беспорядка линейных коммуникаций самоупорядочения и самоорганизации, которые выражают результат саморационализации социально-образовательной среды.

Механизм становления новой образовательной парадигмы раскрывается в показателях эффективности нелинейной положительной обратной связи в каждой точке образовательной среды.

В процессе самоорганизации и саморационализации система образования выделяет в качестве смысловесущей единицы новую автономную структуру-аттрактор, активность которой стимулирует не только самовоспроизводство ценностных, духовных, идентификационных, информационных, информационно-эмоциональных и ментальных процессов воспитания и обучения, но и постоянное самообновление и самосовершенствование процесса обучения и научных исследований в целом. Указанный аттрактор находит воплощение в образовательных стандартах и программах обучения. Для системы образования в новых условиях особую важность приобретает наличие положительной обратной связи субъекта и объекта обучения, которая реальна при непосредственно личном коммуникационном взаимодействии обучающего и обучаемого. Виртуальная педагогика информационно-смысло-

вых обучающих систем, как мы полагаем, имеет зависимый вспомогательно-инструктивный характер и способна лишь уточнять и дополнять содержание и результаты непосредственно-личной коммуникации в учебном процессе.

Инновационный подход в процессах подготовки кадров раскрывает сущность и содержание хаотических и непредсказуемых проявлений индивидуального в обучении и самообучении. Сложная социальная система, каковой является комплекс подготовки профессиональных кадров, в процессе саморазвития совершенствует собственную структуру. Одни и те же элементы этого комплекса на разных стадиях развития в открытой нелинейной неравновесной среде создают содержательно иные макросостояния, между которыми существуют резкие переходы. Именно при этих переходах и возникают новые свойства образовательной системы в целом. Но не следует забывать, что индивид как таковой – система не менее сложная. Именно поэтому возникновение параметров порядка и их способность детерминировать активность позволяют системе обретать в процессе самоорганизации наиболее эффективную структуру.

Практика преподавания дисциплин для специальности «Государственное и муниципальное управление» показывает, что студенты не обладают знаниями о разнообразных современных либерально-экономических и корпоративных концепциях, применяемых как на региональном уровне или на уровне общественного целого, так и в управлении отдельно взятыми организациями и фирмами или локальными территориальными сообществами. Они оперируют устаревшими понятиями, субъекты-носители которых отсутствуют в практике товарно-денежных отношений, мифологизируют роль частной собственности и свободного рынка в экономике наиболее развитых стран планеты, недооценивают роль государства как равно мощного участника экономических процессов, имеют слабое представление об организации экономики и управления экономикой конвергентного общества «Стран Золотого миллиарда».

Причины указанной частичности и неполноты подготовки имеют как объективный, так и субъективный характер. Объективные основания указанного казуса мы склонны объяснить стагнирующим характером современной российской экономики, сохранением авторитарных и даже тоталитарных субъектно-объектных методов в организации и управлении обществом, ошибочностью гносеологических схем, применяемых в деятельности субъекта управления и ущербной частичностью самих образовательных программ, в том числе и третьего поколения [4].

Образовательный процесс в открытых неравновесных средах постоянно самоусложняется. Происходит это не в форме изменения уровня обмена ресурсами с внешней средой, а в ходе внутреннего саморазвития.

Новые программы обучения, однако, слабо отражают современные научные концепции, утверждающие в обществе и экономике коммуникации равно мощности и равноответственности.

Складывается впечатление, что учебный стандарт высшего экономического образования ориентирован на подготовку будущих работников к участию в некой виртуальной усреднённой и дистиллированной экономике, реально не имеющей места ни в одной из ведущих стран планеты.

Факторы субъективного порядка более существенны в утверждении частичности и неполноты обученности. К этой группе мы относим угасание книжной культуры в обыденности большинства студенческой молодёжи и значительной части преподавательского корпуса, что значительно влияет на снижение качества персональной культуры человека. Отрицательное влияние на характер обучения оказывает и качество жизни большинства граждан России. Невысокий достаток особенно молодых преподавателей ограничивает возможности свободного общения с новинками научной литературы и другими атрибутами, определяющими становление и развитие кругозора и мировоззрения человека [5].

Указанные противоречия, мы полагаем, могут быть преодолены при изменении общей парадигмы управления на уровне государства и общественного целого. Переход от классических субъектно-объектных схем к нелинейным коммуникациям равномошности и равноответственности всех социальных субъектов – потребность времени. Именно в процессе вышеозначенного перехода будут не только разрешены противоречия должного и сущего в деятельности высшей школы, но и будут сформированы основания утверждения инновационного типа экономики. В системе подготовки кадров для инновационной экономики ведущей целью преподавания и обучения, как нам представляется, должно стать формирование оснований постоянного гносеологического расширения в деятельности как обучаемых, так и обучающихся. Эта цель может быть достигнута в процессе четкой дифференциации учебного материала в блоках изучения классической, постклассической, неклассической и постнеклассической парадигмы управления [6].

Методологическим основанием становления системы подготовки кадров для инновационной экономики должно стать принятие факта, утверждающего природу, общество и человека на всех уровнях бытия как равномошные и равноответственные открытые нелинейные самоорганизующиеся системы. Методическая позиция нового содержания учебного материала будет усилена признанием коммуникации и информации как особой формы бытия материи. Это позволяет нам понимать утверждающуюся культурно-информационную среду как элемент открытого нелинейного самоорганизующегося целого в открытом самоорганизующемся целом, ибо образование и общество соотносятся друг с другом как среда в среде или целое в целом. Такая позиция создаёт основания решения проблемы несоответствия уровней действия и уровней последствий, совершающихся культурно-образовательных действий, что позволит обществу без ущерба национальной самобытности завершить трансформацию системы экономики, придав последней необходимое постиндустриальное содержание [2].

Выводы. Утверждение постнеклассической парадигмы управления создаёт в качестве цели трансграничного образования утверждение и развитие ценности человеческого в каждом отдельно взятом индивиде. Гносеологическая парадигма такого содержания, во-первых, соответствует современным кросскультурологическим тенденциям ментальности человека и общества; во-вторых, позволяет преодолеть уровень противоречий экономического и политического содержания и перейти к обеспечению социального развития на базе субъектно-субъектных оснований; в-третьих, согласует с важнейшей задачей постиндустриального общества – стремлением сохранить человечество и мировую цивилизацию [8].

Система продуктивного образования как инструмент подготовки кадров для инновационной экономики утверждает индивида и социум в качестве равномошной и равноответственной единицы социального, раскрывая понятие «ценности человеческого в человеке» в значении не только биологического или информационного, а – прежде всего – в значении нелинейного целого.

Список использованных источников:

1. Ершова-Бабенко И.В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности (Концептуальная модель) / И.В. Ершова-Бабенко. – Киев : Нова книга, 2005. – 368 с.
2. Ершова-Бабенко И.В. Философия, методология, синергетика и наука / И.В. Ершова-Бабенко. – Одесса : ОДЭКОМ, 1996. – 122 с.
3. Философия управления: методологические проблемы и проекты / Рос.акад. наук, Ин-т философии ; отв. ред.: В.И. Аршинов, В.М. Розин. – М. : ИФРАН, 2013. – 303 с.
4. Бранский В.П., Пожарский С.Д. Глобализация и синергетический историзм / В.П. Бранский, С.Д. Пожарский. – СПб. : Политехника, 2004. – 400 с.
5. Становление фундаментальной акмеологии : [коллективная монография] / [под общ.ред. В.П. Бранского]. – СПб. : Изд-во «ЛЕМА», 2015. – 174 с.

6. Салохин Н.П. Самоуправление: социальные, онтологические и гносеологические аспекты / Н.П. Салохин. – Омск : Изд-во ОмГТУ, 2011. – 360 с.
7. Салохин Н.П. Коммуникации управления и самоорганизацию: Очерк теории и социологии управления / Н.П. Салохин. – Омск : Изд-во ОмГТУ, 2015. – 360 с.
8. Львов Д.С. Экономика развития / Д.С. Львов. – М. : Экзамен, 2002. – 512 с.
9. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – С. 21–22.
10. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийяр. – М. : Академический проект, 2007. – 297 с.
11. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2011. – 392 с.
12. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / Т. Пикетти. – СПб. : Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.
13. Интеграция производства, науки и образования и реиндустриализация российской экономики / Под общ. ред. С.Д. Бодрунова. – М. : ЛЕНАНД, 2015. – 464 с.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АГАФОНОВА Н. В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОЧАТКОВИХ ПРОЦЕДУР І СТАДІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ.....	3
ГУБАНОВА Т. О. УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ.....	9
КРАВЧУК В. М. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ СУДДІВ ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ.....	14
МАРКО Я. Р. ПРАВОВИЙ СТАТУС СУРОГАТНОЇ МАТЕРІ.....	20
ПЕТРИШИНА М. О. ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АКТИВ СУБ'ЄКТІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	25
СМАЗНОВА І. С. ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ НАСИЛЬСТВА.....	30
ТЕРТИШНИК В. М. МОВА І ЛОГІКА ЗАКОНУ.....	36

ЦИВІЛІСТИКА

РОЗГОН О. В. ЗГОДА УСИНОВЛЮВАЧІВ ТА УСИНОВЛЮВАНОВОГО: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД.....	43
РУБАН О. О. ВІДШКОДУВАННЯ ФІЗИЧНИМ ОСОБАМ МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ В УКРАЇНІ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	49
ТУПИЦЬКА Є. О. АВАНСУВАННЯ ТА ПОПЕРЕДНЯ ОПЛАТА ЯК ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ КРЕДИТНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	54
ХОДИКО Ю. Є. ПРАВОВА ПРИРОДА ОБ'ЄКТА СПАДКОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ.....	59

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ПУНТУС Д. А. «МАСОВЕ ВИВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ» ЯК КАТЕГОРІЯ ТРУДОВОГО ПРАВА	65
СОКОЛОВА О. А. ОСОБЛИВОСТІ ОПЛАТИ ПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ЗА НОВИМ ЗАКОНОМ УКРАЇНИ «ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ».....	70

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЛІСОВА Т. В. ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ.....	76

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

ГЛУХОВЕРЯ В. А. ОСНОВНІ ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ МВС УКРАЇНИ В ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ.....	80
ГУБАНОВ О. О. ПІДСТАВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	84
ДРОЗД О. Ю. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ».....	89
КАЗАНЧУК І. Д. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ	95
КІНДРАТ П. В. ПАРАМЕТРИ ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА.....	102
КОРЖ І. Ф. ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ІНФОРМАЦІЇ – ПРЕДМЕТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЯК БЕЗПЕКОВОЇ.....	108
ЛИСЬКОВ М. О. РОЗВИТОК ЛОТЕРЕЙНОЇ СФЕРИ У ХІХ–ХХ СТ.....	115
НЕГОДЧЕНКО В. О. МЕХАНІЗМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ В ОРГАНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	121
НЕДОВ С. Л. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ.....	128
ПИРОЖКОВА Ю. В. ОХОРОННА ФУНКЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	134

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

МАКАРЧУК Р. В. ВИЗНАЧЕННЯ ПЛАТНИКА ЕКОЛОГІЧНОГО ПОДАТКУ В РАЗІ ПЕРЕДАЧІ В ОРЕНДУ СТАЦІОНАРНОГО ДЖЕРЕЛА ЗАБРУДНЕННЯ.....	140
ШАРЕНКО М. С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСПОРТНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ.....	144

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ДЯЧКІН М. О. СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ «МАСОВІ ЗАВОРУШЕННЯ».....	147
ТУРЧИНА О. С. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ВПЛИВУ НА ВИПРАВЛЕННЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЮ ЗАСУДЖЕНИХ.....	153

ШЕВЧЕНКО О. Д. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ В НАУЦІ ПРОБЛЕМ,
ЩО СТОСУЮТЬСЯ ЗМІСТУ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСВІТУ.....158

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ВАПНЯРЧУК В. В. ЩОДО КОНЦЕПЦІЙ НЕДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ162

КОВАЛЬЧУК С. О. РЕЧОВІ ДОКАЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ Й ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ
КРАЇН МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ..... 168

КУРМАН О. В. ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ ІНФОРМАЦІЮ
З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ ЯК ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ.....174

ШЕЛЯКІН О. С. ОБМЕЖЕННЯ, ВСТАНОВЛЕНІ ВІДНОСНО ПІДОЗРЮВАНОВОГО,
ОБВИНУВАЧЕНОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ДОМАШНЬОГО АРЕШТУ178

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БЕНЧ Н. В. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ
У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....185

ЗАЛІЗКО О. М. СПОРТИВНИЙ АРБИТРАЖНИЙ СУД – АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ
ВИРІШЕННЯ СПОРТИВНИХ СПОРІВ.....190

КЛИМЕНКО К. П. МІЖНАРОДНЕ БЮРО ГРОМАДСЬКОЇ ГІГІЄНИ:
ПРОЦЕС УТВОРЕННЯ ТА КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ (1907–1946 рр.).....194

КУЗЬМІН Е. Е. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИПАДКІВ
ПОРУШЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПОРЯДКУ Й ВИНИКНЕННЯ
ОБСТАНОВКИ ВНУТРІШНЬОЇ НАПРУЖЕНОСТІ..... 203

ТИЧИНА В. П. РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
ТА РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБІЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН..... 209

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО

БАРДАШЕВИЧ Я. В., ЛУЗГІН И. И. ВЗГЛЯД ОБЩЕСТВЕННОСТИ:
УТВЕРЖДЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА ЭМбриОНА ЧЕЛОВЕКА..... 215

САЛОХИН Н. П. К ВОПРОСУ ПРОДУКТИВНОСТИ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ.....229

ПРАВО 5 • 2016
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 31.10.2016 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 21,42. Ум. друк. арк. 27,67. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42